

KOVÁCS LÁSZLÓ
A KÁRPÁT-MEDENCE HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI
SZÁLLÁSI ÉS FALUSI TEMETŐI
KITEKINTÉSEL AZ ELŐZMÉNYEKRE
VÁZLAT

I. BEVEZETÉS

RÉSZBEN ÁTTEKINTETT, DE NEM RENDEZETT NÉHÁNY TEMETKEZÉSI FORMA

Bevezetőként e fontos téma rövidebb-hosszabb kutatástörténetét illenék adni, ettől azonban mind a hagyományos elvárással, mind a saját korábbi gyakorlatommal szemben ezúttal eltekintek, s helyette csak néhány új munkára utalok, amelyek szerzői ezt a bemutatást elvégezték, kellően megvilágítva és vitatva a folyamatosan alakuló rendszerezés elveit és eredményeit.¹ A magam áttekintését² Szőke Béla fél évszázaddal ezelőtt megjelent, s máig ható érvényű könyvével kezdem,³ amely Hampel József további fél évszázaddal

korábbi, bár még jelenleg is eleven és vitaalapul szolgáló összefoglalását haladta meg.⁴ Vázlatos írásomat a megjelenés előtt álló 11. századi tiszalúci temető (2:117) feltétlen előzményének latolgatása váltotta ki, de hamarosan kiderült, hogy általánosabb törekvés is megfogalmazódhat benne Szőke rendszerének és az új feltárások eredményeinek összehangolására.

A 10–12. századi temetőkre vonatkozó Kárpát-medencei horizontú gyűjtésben felhasznált adatokat Szőke Béla monográfiájának háttéranyaga, a leletkataszter,

1 GIESLER 1981; KISS 1983; RÉVÉSZ 1984/85; KRISTÓ 1995, 149–166; MESTERHÁZY 1996; RÉVÉSZ 1996; RÉVÉSZ 1996b; BÓNA 1997; BÓNA 1997a; KRISTÓ 1997; RÉVÉSZ 1997, 217–232; TAKÁCS 1997; GÁLL 1999; RÉVÉSZ 2001; MESTERHÁZY 2002; ISTVÁNOVITS 2003; KOVÁCS 2006; KOVÁCS 2007; BÁLINT–LANGÓ 2009; BOGÁCSI–SZABÓ ET AL. 2008.

2 Néhány technikai megjegyzés: A mai magyarországi lelőhelynevek után zárójelben a megyenevük 2-3 betűs rövidítése következik. A többi Kárpát-medencei lelőhely esetében a zárójelbet követően a régi magyar megyenév; mai idegen helynév, közigazgatási beosztás és országnév rövidítése áll. Mind a tárgyalásban, mind a táblázatokban az idegen helynevekre a magyar eredetjük alapján utaltam. Az alkalmazott rövidítések: *jud.*: județul/Románia, *kraj*/Szlovákia, *m.*: megye, *okr.*: okres/Szlovákia, *opšt.*: opština/Szerbia, *žup.*: županija/Horvátország; *Hor.*: Horvátország, *Rom.*: Románia, *Szer.*: Szerbia, *Szlk.*: Szlovákia, *Ukr.*: Ukrajna. Miután három témához három önálló mellékletet csatoltam, ezek adataira a megfelelő melléklet félkövér számával, majd a besorolt lelőhely sorszámaival utaltam. Ugyanez a sorszám szerepel az azonos számú táblázatban pl. 2:1 = a 2. melléklet és a 2. táblázat 1. lelőhelye, azaz Csekej; 2:2 = Tornóc; 2:3 = Vágbori; stb. A magyar denárok típusadatai: HUSZÁR 1979 H jelzésű típuszámai.

3 SZŐKE 1962.

4 Hampel József rendkívül karakteres, jól elváló két leletcsoportját manapság némi változtatással kezeljük. Ő ugyanis a hódítóként hazát foglalt lovas vitézek és hozzátartozóik öt-hat nemzedékének alkalmanként korabeli idegen érmeiket is, de magyar pénzeket nem tartalmazó sírjaiból álló *A csoport*-ját másfél évszázadnyi időből (895–1050) származtatta, míg a soros temetők csupán 11. századi magyar érmeikkel jelölt nagyszámú sírjában nyugvó helyben talált lakosság emlékeit rejtő *B csoport*-jának kezdetét nemhogy a 10., hanem még a 9. századra is visszakeltezte. Hampelnek ezt a kategorizálását már nem szokás idézni, pedig a csoportbeosztásának ez a legrövidebben összefoglalt alapja, s benne igen sok értékes felismerés rejlett: „Archaeológiai kutatásainkban »honfoglalási kor« elnevezése alatt jóval hosszabb időszakot szoktunk érteni, mint azt a néhány évre terjedő szakaszt, mely a vitéz ősöknek elég volt arra, hogy maguknak fegyveres kézzel itt új hazát hódítsanak. Lovas vitézeink sírjaiban találni szokott érmeik ugyanis csak hozzátvető, évtizedekre terjedő időhatározásra jogosítanak. Nem is állíthatjuk, hogy képesek vagyunk éppen a honfoglalás néhány évéből származó holmikra rámutatni, sőt az emlékek tömegét a történetben szokásos vezéri és királysági kor szerint sem bírjuk szabatosan különválasztani; ez idő szerint csupán annyit tudunk a lovas sírok időtartamáról, hogy mintegy öt-hat nemzedékre terjednek, másfél századra. Még inkább tágul kutatásunk kerete, ha nemcsak a hódítók, de a meghódolók hagyatékára is vagyunk tekintettel. Nemzedékek hosszú sora óta bírhatta az itteni lakosság lakóhelyeit, mikor reája támadt a magyarság és azután sem hagyta el. Sírjaik mellékletei szerények, fontosságuk nem mérhető össze a honfoglalók hagyatékával, de a sírjaik száma sokkal nagyobb. Azokban korhatározó érmeik csupán a XI. századtól kezdve találtak, számos sírjuk bizonyára megelőzi a királyság, sőt valószínűleg a vezérek korát. Tehát tanulmányaink a IX. századra, sőt részben korábbi századokra is visszanyúlnak”: HAMPEL 1907, 3. Érdekes, hogy Kristó Gyula más megokolásból, Hampel *A csoport*-ja tévesnek tekinthető fent említett felső időhatárát nem ismerve, hasonlóképpen vélekedett: „Magam már 1981-ben felhívtam a figyelmet arra, hogy a Hampel *A* keltezésének felső határát a régészek rosszul állapították meg, ’túl szűken vonták meg a gazdag vezéri (tehát pogány) sírok számára »engedélyezett« időszakaszt [azzal], hogy szinte még a kereszténység térnyerése előtt lezárták annak korát, mivel két keresztény magyar király testvérét, Leventét még 1046 táján is pogány módra temették el.”: KRISTÓ 1995, 159; KRISTÓ 1981, 26–27. Ha napjainkban ez a csoportbeosztás felmerül, akkor éppen Szőke Béla munkáját követően az *A csoport* a honfoglaló magyarok 10. századi vezetői és középrétegét, a *B csoport* pedig – a helyben talált népekkel keveredett – 10–12. századi köznépet jelenti, jóllehet időközben az is bebizonyosodott, hogy ez a két csoport „legalábbis a maga vegyített formájában – nem létezik... E helyett, ha a két végpontot nézzük (pl. Karos és pl. Majs), a kettő között számtalan átmenet, variáció létezik, éppen olyan sokszínű, változatos módon, mint amilyen a hajdani élet, a hajdani társadalom volt. Merev kategóriákat csak a szemiatikus gondolkodásmód képes ezekből kiolvasni.”: RÉVÉSZ 1997, 221.

továbbá Tettamanti Sarolta és Kiss Attila tanulmánya alapján,⁵ a felvidékieket a szlovákiai leletkataszter megjelent kötetei, valamint Milan Hanuliaknak némiképpen a magaméhoz hasonló monográfiája,⁶ az erdélyieket pedig Gáll Erwin összefoglalása bizonyos fokú ismeretében gyűjtöttem össze.

1. MAGÁNYOS SÍROK

Mivel az alábbi írás csupán a temetőtípusok vázlata, eltekintettem benne a temetőnek nem tekinthető valódi és vitatható magányos síroktól. A többségében, de egyáltalán nem kizárólagosan előkelő, gazdag mellékletű magányos férfiak és nők részben csak megtalált, részben ásatással is hitelesített, sőt néha más célú ásatáson véletlenül előkerült, ezért a 10. századi mivoltát illetően szokatlanul nagy üres régészeti környezettel biztosított temetkezései⁷ Szőke Béla és Mesterházy Károly alapvető gyűjtései, illetőleg meg gondolásai⁸ ellenére még kétszeresen is feldolgozásra várnak: egyrészt az összes magányosnak ítélt temetkezés feltárási körülményeinek egyenkénti értékelésére, majd a leletanyaguk és keltezésük szerint feltételezhető típusaik elkülönítésére, másrészt bizonyos temetők és a tőlük kisebb-nagyobb távolságra talált magányos sírok kapcsolatát természettudományos vizsgálatokkal megkísérelendő meghatározására; egyébként ez utóbbiakra a temető voltuktól következően, csak áttekintés módján alább magam is kitértem (vö. 6. pont).

2. PÁROS SÍROK

Más a helyzet az ún. páros temetkezésekkel, amelyek

leginkább úgy „születtek”, hogy amikor a találók a szerintük egyetlen csontváz mellől férfi és női ékszereket egyaránt begyűjtöttek, Szőke Béla páros temetkezést sejtett belőlük,⁹ eldöntetlenül hagyva, „hogy egyidejűleg temették-e el a férfit és a nőt vagy sem?”¹⁰ Mesterházy Károly azonban ezek többségének¹¹ páros mivoltát elutasíthatta azzal, hogy „később, amikor a régészek tártak fel ilyen sírokat, pl. Zemplénben, ahol öt hajfonatkorong és karperec volt a férfi sírjában, bebizonyosodott, hogy a férfiak mellé is kerülhetett női ékszer vagy ékesség...”¹² Révész László a rozettás lószerszamos nők hagyatékát lajstromozva ugyancsak elutasította a páros sírból való származásukat, de ő határozottabban ki is zárta a létüket, és jószerint kiscsaládi temetők maradványainak tekintette őket.¹³ Magam Dienes István alapos, de nem egészen meggyőző helyszínelésének eredményét nem kívántam kétségbe vonni, ezért némi fenntartással elfogadtam a nagyvásonyi két sír páros voltát (I:13), a többit azonban a rájuk vonatkozó ellenérvek alapján nem tekintettem páros sírnak, inkább lehetnek magányosak, mint a galgóci és verebi (I:6, 22), de származhattak kisebb-nagyobb, általam alább ajánlott szállási temetőből is (I: 2?, 7, 10, 20).¹⁴

3. KISCALÁDI TEMETŐK

Nem lehetett áttekintés nélkül hagyni a megbízhatatlan meghatározású kiscsaládi temetőket vagy a szolgálkától kísért előkelők temetőtípusát sem. A legkisebb önálló típusként a kutatás a rangos „kiscsaládi” temetőket különítette el, amelyeket csupán az akár tíznél is kevesebb sírjuk határolt el a néhányszor tíz síros „nagycsaládi” temetőktől. A csekély sírszámon kívül több közös vonásuk nem volt, hiszen a férfiak, nők

5 SZŐKE 1962; FÉK 1962; TETTAMANTI 1975; KISS 1985. A szükséges 9. századi adatokra: ADAM 2002.

6 PDOS 1989; PDOS 1992; HANULIAK 2004.

7 Kítűnő példája a zemplén (Zemplén m.; Zemplín, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-szélmalomdombi előkelő férfi sírja, amely 1–3. századi késő kelta, dák és a Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetőjének ásatási területén került feltárára: BUDINSKÝ-KRÍČKA-FETTICH 1973.

8 SZŐKE 1962, 11–21, 22–25; MESTERHÁZY 1996, 773–776; MESTERHÁZY 1998, 25–26.

9 Szőke Béla valószínűsített, illetőleg listázott páros temetkezései: I:2, 6, 7, 10, 13, 20, 22; SZŐKE 1962, 19–21; MESTERHÁZY 1996, 774.

10 SZŐKE 1962, 21.

11 „Végül is a kevés hiteles és a rengeteg szórvány adat statisztikai sora kétségtelenül igazolta, hogy vannak magányos sírok, ritkán páros (férfi és női temetkezések...)”: MESTERHÁZY 1996, 774; MESTERHÁZY 1998, 21. Sajnos Mesterházy az általa párosnak vélt sírok ritka eseteit nem nevezte meg.

12 MESTERHÁZY 1996, 774.

13 Feltehetőleg kiscsaládi temetők „maradványait jelzi az ún. »páros sírok« többsége is. Meg kell jegyezni ugyanis, hogy ezek a páros sírok többnyire az íróasztal mellett keletkeznek, amikor a tisztázatlan körülmények között előkerült és múzeumba jutott, erősen hiányos leletegyüttesekből a szakértő elme kreál külön férfi és női sírokat. Nincs ugyanis tudomásom arról, hogy a honfoglalás kor régészeti emlékeinek 170 esztendő kutatása során akár egyetlen esetben is hiteles körülmények között ilyen páros sírokat találtak volna, akár rozettás veretekkel, akár másféle lelet típusokkal. Pontosabban: két hiteles sírpárt mégiscsak ismerünk. Mindkettő a karosi II. temetőben került elő a többi sírtól kissé elkülönülve (a 13. és 16., valamint a 49. és 50. sírokról van szó)”: RÉVÉSZ 2001, 66–67.

14 Két további lelőhelyen mutatkozott 2–4 sír, amely ugyancsak nagyobb temető részlete lehetett. A Biharkeresztes (HB)-Bethlen Gábor u. 25. lelőhely utcájában házépítéskor találhattak már csontokat, s 1994-ben pedig gázvezetékárók ásásakor egy előkelő nő és talán egy férfi leleteit keverték össze (1. sírszám), M. Nepper Ibolya leletmentése pedig egy további férfisírt tárt fel (2. sírszám), de itt a valószínűleg egy nő, két férfi, valamint egy mellékletek nélküli csontmaradvány által jelzett négy temetkezés talán egy szállási temetőhöz tartozott, s páros sírnak nem is nevezte a közlönye: M. NEPPER 2002, 27–29. Kiskunfélegyháza (Cso)-Külsőgalambos: 1949-ben és 1953-ban talán egy 10. századi falusi temetőből előkerült két lovasíjász sírja, az elsőben kétélű kard, a másodikban fokosbalta is volt: BALOGH 2003, 283–287.

és a házasuló kort el nem ért gyermekek¹⁵ aránya lelőhelyenként változónak mutatkozott. Szőke Béla ilyen temetőkkel még nem számolt, azonban később többen is elfogadólag nyilatkoztak róluk. Dienes István közvetve öt ilyen temetőt nevezett meg, négy lelőhelynél egy, az ötödiknél három nemzedék hagyatékának véleményezve őket, de a felsorolásában csak részben tudott hiteles feltárásokra, a szakonyi lelőhely (1:16) kivételével pedig a rokonság megállapításának természettudományos vizsgálatára hivatkozni. Az általa listázott és szellemes, de bizonyíthatatlan magyarázatokkal értékelt öt lelőhely¹⁶ igencsak eltérő jellegű volt: két teljesen feltárt temetőből állt, a tiszaezlár-bashalmi II. temetőben csekély férfi (3:33), a szakonyiban csekély női többséggel, továbbá a Bana, Karancslapujtó és Perbete lelőhelyű, három ismeretlen nagyságú temető maradványából vagy részletéből, amelyben ismételen eltérő nemi arányok mutatkoztak (1:1, 8, 14). Révész László kiscsaládként a szakonyi mellé két újabb lelőhelyet sorolt:¹⁷ a teljesen feltárt gádorosit és az ismeretlen nagyságú pilinyi részletét (1:5, 15). Mesterházy Károly a gádorosi, szakonyi és a tiszaezlár-bashalmi II. temető kiscsaládi voltát elfogadta, míg az ásatója által ugyanilyenek vélt¹⁸ hatsíros szatymazit (1:17) nem, mert olyan korán megszüntetett nagycsaládi temetőként értelmezte, amelyben a második generációs halottakat már másutt temették el.¹⁹ Sírszámát tekintve kiscsaládként lehetne gépiesen értékelné a teljesen feltárt madarasi temetőt is (1:9), de azt hiszem, hogy éppen a felsorolt temetők körében volna különösen érdemes – amennyiben elvégezhető – a DNS-vizsgálat, amely rendet teremthetne nemcsak a bravúrosan értékelt szakonyi, hanem a többi temetőben nyugvók feltételezett rokon kapcsolatai között, hiszen amennyiben nem kiscsaládiak voltak, akkor esetleg a korábban nagycsaládinak nevezett, s az általam majd alább ajánlott szállási típus kis sírszámú temető(kezdeménye)i lehettek.

4. SZOLGÁIVAL ELTEMETETT ELŐKELŐ FÉRFI

Az óvatosságra való intés a következő temetkezési forma: a szolgálival eltemetett előkelő férfi nyughelyére is vonatkozhat, amelyet Szőke Béla a magányos sírok egészen külön típusának tekintett és egyetlen lelőhelyel képviseltetett: a tarcali temetővel, amely a balszerencsés előkerülési körülményei következtében inkább értékelhetetlennek nevezhető (1:21).

5. ELŐKELŐ NŐ KÖRÉ TEMETETT FÉRFIAK

Áttekintésem következő tételét azok a kis temetők jelentik, amelyekben a László Gyula felvetését²⁰ részben követő Szőke Béla összeállítása szerint sematikusan „a sírok egy négyszögbe kerülnek, amelynek közepén mindig egy gazdag öltözetű nő fekszik, a sírjában soha sincsenek lócsontok. Tőle jobbra és balra a négyszög mindegyik sarkában egy-egy férfi sírját találjuk. A bal oldalon fekvők sírja gazdagabb, itt lovas temetkezést is találunk. A sírok, amennyiben jól megfigyelték, ÉNy-DK irányban feküdtek.”²¹ Azt hiszem, hogy ez a Szőke szerint mindössze öt tagú temetőcsoport sem ebben a kategorikusan megfogalmazott, semakár nagyvonalúbban jellemezhető tagokból soha nem létezett. A keceli (3:15) feltártságának mértéke bizonytalan maradt, sírjai nem az általánosított rendszerben feküdtek. Kétséges az is, hogy a mintaként szerepeltetett domaszék/szeged-bojárhalmi sírcsoport (1:4) a Szőke-javasolta elrendezésű volt-e. Részlegesen feltárt mivolta következtében értékelhetetlen a medgyesegyháza-bánkúti (1:11) és a nagyteremia-weinfluri lelőhely (1:12), a csólyospálos-csólyospusztai feldúlt temetőrészletnek (1:3) pedig még a jellege is ismeretlen maradt.

15 Vö. MESTERHÁZY 1996, 776.

16 „A honfoglaló temetők leletanyaga azt bizonyítja, hogy minél rangosabb, vagyonosabb volt a család, annál kisebb közösségben élt, és a magukban élő kiscsaládok a legtehetősebb réteghez tartoztak. A rangos családok egy részénél csak egy nemzedék lehetett fel a temetőben (Karancslapujtó, Bana, Perbete [1:8, 1, 14]), s ebből arra kell következtetnünk, hogy a több évtizedes egy helyben lakással kiélt területen az előkelő családok leszármazottai a föld természetes megújulásáig nem vertek újra tanyát. A szakonyi temetőről [1:16] Éry Kinga és Lengyel Imre embertani vizsgálataiból tudjuk, hogy a családból utolsónak az egyik feleséget hantolták el övéi mellett; itt tehát a családot túlélő asszony férje halála után is a szálláshelyen maradt, és maga irányította a háztartást és urától örökölt szolgálóit. Másutt (Bashalom II. sz. temető [3:33]) a temetőképéből és a nemek megoszlásából (5 férfi, 4 nő) arra kell gondolnunk, hogy a család három emberöltőn át lakott és temetkezett ugyanazon a helyen, a legfiatalabb fiúnak... öröklési rendje szerint.”: DIENES 1972, 13–14.

17 RÉVÉSZ 1996b, 41.

18 Vö. BÁLINT 1991, 37.

19 MESTERHÁZY 1996, 776.

20 Domaszék, Hencida, Kecel (1:4, 3:10, 15): LÁSZLÓ 1944, 150–161.

21 SZŐKE 1962, 23.

6. TEMETŐMAG TÁVOLI SÍROKKAL

Végezetül egy korábban sem ismeretlen, de manapság a feltárások körülményeinek változásával szaporodni látszó temetőtípust kell még bemutatnom, amely az értékelők szerint egy kisebb sírcsoportból és ettől nagy távolságra lévő magányos temetkezésből áll. A jelenség feltűnő, de semmi bizonyítéka sincsen annak, hogy ezek a sajátos kis temetők valóban ebben a formában léteztek. Az első ilyen lelőhely, a székesfehérvár-rádiótelepi temető (2:52) megismerése Marosi Arnold következtetésességének köszönhető, aki miután 1923-ban helyszínelte egy földelhordás közben feldúlt előkelő férfi temetkezésének maradványait, majd tőle 5-6 méterre egy melléklet nélküli csontváza bukkant (A-B. sír), meg szerette volna találni az esetleges további temetőt is, és az északi irányban ásott kutatóárkában nagyjából száz méternyi távolságra (!) rá is bukkant annak öt sírjára. Csak 1924-ben folytathatta a munkát és mintegy 1000 m² kutatóárkos átvizsgálásával 68 temetkezést fel is tárt. Magam a feltételezhető hasonló korúság ellenére éppen a nagy távolság miatt nem tartottam egy temetőhöz tartozónak az összes sírt.²² Korábban is ismert volt, hogy az ártándi temető (2:58) két rozettás lószerszámos női sírjának egyike a temetőtől távolabb feküdt.²³ Újabban pedig az autópályák és egyéb nagy kiterjedésű létesítmények építését, illetve gépi homokkitermelést megelőző leletmentéssel kapcsolatos, korábban elképzelhetetlen nagyságú terület feltárásakor a temetkezések olyan rendszerét figyelték meg, hogy egy-egy mellékletgazdag férfi nyughelyétől akár szokatlanul is nagy távolságban kis temetőt találtak. Az értékelés új vonása az volt, hogy feltételezték az összetartozásukat. Jellegzetes példái a szegvár-szőlők-aljai temető (2:51), amelynek egy ellentétes tájolású sírja a többiektől

35 m-re feküdt, továbbá a Szeged-Kiskundorozsma, hosszúhátú temető (1:18), ahol 200 és 60 m távolság van egy sír, egy temetőcske és két sír között, vagy ugyanabban a határban a subasa-hegyi, amelynek két részét 150 m választja el (1:19). Ezeket a lelőhelyeket, amennyiben elfogadjuk a sírcsoportjuk valamelyik tagjának és a magányos temetkezésnek tökéletes, egyébként számomra bizonyíthatatlan egykorúságát,²⁴ különösebb gond nélkül a szállási temetők közé sorolhatnánk, ahogy ezt a besorolást a hosszúhátú temetőt illetően a közreadók el is fogadták.²⁵ Egyébként az ugyancsak ajánlott falusi temetőtípusban is előfordult hasonló jelenség, mert pl. a szegvár-omrodülői (2:79) falusi temető öt sírja a temetkezések tömbjétől 30, illetőleg 42 m-re helyezkedett el. A közreadók meg is jegyezték, hogy „ehhez hasonlót, mármint hogy a temetőtől távolabb temettek el egy-egy elhunytat, mára már több helyen is megfigyeltek [pl. Székesfehérvár-Rádiótelep, Tiszalúc: 2:52, 2:117], de hogy a temetőt egymástól is nagyobb távolságra fekvő magányos temetkezések vették körül, ismereteink szerint, párhuzam nélküli. Erre részben az is magyarázat lehet, hogy az eddigi feltárások során ritkán kutatták a temetőn kívüli területet ilyen távolságra.”²⁶ Hasonlóan nagy, 25 m volt a távolság a nyíregyháza-felsősimai falusi temetőmaradvány (2:101) legdélebbi, Salamon denárával jelzett sírja és egy 10. századi férfi lovas temetkezése között.²⁷ Még egyszer megismétlem: lehet, hogy ezek a temetők e sajátosságuk következtében önálló típus képviselői, de amennyiben a csontmaradványaik szükségességük miatt remélhető DNS-vizsgálatai nem mutatnak ki rokonságot a közösség és a távoli egyén között, akkor az egyéneket elkülönítve, a közösségi temetők minden nehézség nélkül besorolhatók az általam ajánlott szállási vagy falusi temetők közé.

22 Szemben Bakay Kornélnak az A. sír kardjára alapozott korai, a 10. század első harmadára valószínűsített korhatározásával, az általam más típusba sorolt kard korhatározása megengedte a sírnek a 10. század második felére való keltezését, ami egyeztethető a 68 síros temető időhatáraival is, vö. Kovács 1995, 303–305.

23 A 10–11. századi temető kelta és gepida sírok társaságában a domb nyugati végén került feltárrásra, s a gepida temetőnek a domb keleti részére kiterjedő folytatásában feküdt magányosan a 207. sír: MESTERHÁZY 1990, 50.

24 Vö. LŐRINCZY-TÜRK 2011, 443: 1. táblázat. A 100. magányos férfisír ezüstpénzeinek, ill. a temetőmagban lévő, leggazdagabb, 595. női sír ezüsttárgyainak fémösszetételéből véleményem szerint aligha képezhető valóságos kapcsolati bizonyíték.

25 LŐRINCZY-TÜRK 2011, 419.

26 BENCE-LŐRINCZY 1997, 226.

27 JAKAB 2009, 114.

II. 9. SZÁZAD

A HONFOGLALÁST IS TÚLÉLT 9. SZÁZADI TELEPÜLÉSEK NÉHÁNY TEMETŐTÍPUSA

A 10. századi népmozgásoknak az írásos források hiányát pótló tarka képét nyújthatná a régészet, ha a temetőfeltárásokat a lehetséges legkorábbi időktől kezdve teljességre törekvő céllal végezték volna,²⁸ továbbá ha kidolgozták volna a temetkezési szokások és mellékletek olyan időrendjét, amellyel e temetők használati idejét a megnyitásuktól a felhagyásukig meg lehetett volna határozni. Mindezek híján az említett tarkaságnak csupán apró mozaikjai villanthatók fel.

Régészetileg nem vázolható a honfoglaló magyarok és a helyben talált lakosság 895-öt követő általános viszonya, jöllehet a kapcsolatuknak – csupán a teljesen feltárt temetőkre vonatkoztatva és az értelmezhetetlen temetőrészletektől, valamint a csaknem keltezhetetlen településektől jobbra eltekintve – sokféle nyoma maradt. Bár tudjuk, hogy a magyarok hadjárataikban kegyetlenül bántak az ellenfeleikkel,²⁹ amikor azonban a saját új hazájukat szerezték meg fegyverrel, aligha irhatták oktalanul a lakosságot, hiszen szolganépként kezelve őket, szükségük volt a munkájukra. Ilyen hozzáállásukat egyértelműen tanúsítja, hogy a honfoglalást követően is még évtizedeken át folyamatosan gyarapították a szolgálai számát a kalandozások hadifoglyaival.³⁰ A honfoglalás, a berendezkedés és a kalandozások korának folyamataihoz a régészetnek is van csatlakoztatni valója, ezt a különböző

hosszúságú ideig élt településekhez tartozó temetőtípusok alapján lehet felvázolni:

I. TÍPUS: 9–12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

A morva fejedelemség felvidéki területén élő lakosok között bizonyíthatóan voltak olyanok, akiket a beérkező magyarok nem háborgattak, mert a 9. századtól használt sírmezőjüket csak a templom körüli temetőjük feltételezhető 12. századi megnyitásakor hagyták el, miközben a településüket folyamatosan lakták. Ilyen volt a teljesen feltárt csekeji, s talán a befejezetlen feltárású vágbori temető (2:1, 3), s nem kizárt, hogy ilyen lehetett a magas sírszáma ellenére is csupán temetőrészletnek tekinthető tornóc-felsőjattói lelőhely (2:2) is.

II. TÍPUS: A 9. SZÁZADBAN NYITOTT ÉS A 10. SZÁZADBAN IS HASZNÁLT TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Bizonyára ritkábban,³¹ jórészt a Kárpát-medence északnyugati, felvidéki tájain – azaz inkább a későbbi magyar szállásterület tágran vett peremvidékén – kimutathatóan, a 9. században megnyitott bizonyos

28 A teljességen nem csupán a terepmunkát, azaz a temető üres biztonsági szelvényekkel történő körülzását, hanem a megfelelő dokumentálását is értettem. Ez sokáig nem volt így, állításomhoz néhány véletlenszerű, meglepő példát mellékelek: Kiss Lajos múzeumigazgató, akinek ásatási módszereit néprajzos végzettsége mentheti, a Rohács József cipész, eredményes magánkutató (1900–1969) által 1945-ben felfedezett tiszaezlári I. temetőben (3:32) feltárt 22 sírjához Fettich Nándor és Párducz Mihály még kettőt talált, de csak Dienes bontotta ki őket 1958-ban. Dienes a temető közlését még 22 sír ismeretében írta meg, vö. DIENES 1956; DIENES 1957; DIENES 1968, 186. Ugyanitt a II. temetőben (3:33) Rohács öt sírra bukkant, majd 1958-ban Dienes további nyolccal merítette ki a temetőt: DIENES 1968, 187–188. Még a feltárt leletek teljességében sem lehetünk biztosak: 1969-ben Bakay Kornél és Bálint Csanád hitelesítette a Csallány Gábor 1933-ban Gádoroson feltárta négysíros temetőt (3:9), és az újra kibontott 3. sírban arany varkocskarikát, a lábvégektől „lefelé, s még 60 cm hosszúságban folytatódó sírgödörben, eredeti helyzetben [találtak] két lólábcsontot, és az arra helyezett csontos nyereg, valamint a teljes löszerszámzat (kengyelpár, csikózábla, hevedercsat, nyeregtagaró bronz és ezüst díszei) maradványait. A nyereg csontlemezei sokfélék és igen gazdagon díszítettek.”: BAKAY–BÁLINT 1971; BÁLINT 1974, 57. 1992-ben Révész László és e sorok írója megkísérelte meghatározni Jósza András 1913. évi, valamint Fettich Nándor 1927. és 1930. évi kenézli ásatásának (3:16–17) helyszínét. Az előbbi „színhelyét egyelőre nem sikerült azonosítanunk, viszont teljes bizonyossággal megtaláltuk a Fettich Nándor-féle ... feltárás helyét. Rábukkantunk öt, általa a feltárás után otthagytott temetkezési maradványára, s közülük a 46. számút [II. temető 20. sír] egy előkerült veret alapján” konkrétan azonosítani tudtuk: KOVÁCS–RÉVÉSZ 1992. Vagyis még a kis temetők esetében sem lehetett a temetkezések feltárása teljes, nem mindig bontották ki maradéktalanul a sírokat, és nem határozták meg visszakereshető pontossággal a lelőhely fekvését.

29 894-ben I. Svatopluk morva fejedelem (876–894) bérelte fel őket ellenfele, Arnulf keleti frank király (887–899) pannoniai földjének pusztítására, amelyben az ottaniaknak nagy embervesztést okoztak: az ellenálló férfiakat és az öreg nőket legyilkolták, de a fiatal nőket magukkal vitték: Fuldai évkönyvek a 894. évnél; Theotmár salzburgi érsek (874–907) 900 tavaszán írott levele IX. János pápához (898–900): GYÖRFFY 2002, 202, 209–210. Az ellenfél földjének lakóit ért, szerződés szerinti pusztítás is tehát a saját szolganépek gyarapodásával járt.

30 Ezt a folyamatot magam is tárgyaltam, ezúttal csak utalok rá: KOVÁCS 2011, 38–39, 136–137.

31 Pannoniában „a templom körüli temetkezések a magyar honfoglalás után hamarosan mindenütt megszakadtak. A több generáción át már keresztény hitben nevelkedett, többnyire a Karoling Birodalom keleti, délkeleti tájairól, Bajorországból és az Alpok vidékéről ide települt, a grófságok előkelő rétegét alkotó családok és hozzájuk szorosan kötődő szolgálónépek a biztonságosabb nyugati tartományokba húzódtak vissza, csak azok maradtak, akiknek nem sok veszténivalójuk volt. Ezek körében a kereszténység amúgy sem verhetett még olyan mély gyökereket, hogy a sok évszázados tradíciójú pogány hitvilágot kiszorítva annak helyébe lépjen; s a magyarok érkezésével pedig gyorsan visszarendeződött a régi világ. Ha a 10. század elején temettek is még templom körüli temetőbe, azt nem a keresztény valláshoz ragaszkodás miatt, hanem azért tették, hogy az elhunyt [a] családtagjai körében nyerhessen örök nyugodalmat...”: SZŐKE 2005, 26.

templom körüli temetők, mint a ducói vagy a pozsonyi várbeli, megszakításokkal ugyan, de akár a legújabb korig is használatban maradhettek (2:4–5). Egyebütt a keresztény kontinuitás hamarabb megszakadt, illetőleg átépítéssel, átépítések sorozatával jelzett a lakosság továbbélése Szombathelyen, illetőleg Zalavár környékén (2:6–9). A körülmények miatt számomra érdektelen volt a feltártság mértéke, hiszen csupán a 10. századi továbbélés lehetőségének dokumentálása volt a cél.

IIIA. TÍPUS: A 9. SZÁZAD KÖZEPÉN MEGNYITOTT ÉS A VÉGÉN, ILLETŐLEG A 10. SZÁZAD ELEJÉN FELHAGYOTT FALUSI TEMETŐK

Pannóniában feltártak olyan, a 9. század közepe táján megnyitott falusi temetőket, amelyek megszűntek a magyar honfoglalás idején, azaz a fenntartó lakosságuk elhagyta a településeit (2:13–15, 17, 26), bár arra nincsen adat, hogy a későbbiekben hol telepedtek le. Más közösségek néhány évtizedig még helyben maradván a temetőjüket is tovább használták, mert a temetőjük

legkésőbbi sírjait már a magyar honfoglalást követően áshatták meg, ugyanis jellegzetes líra alakú magyar csat jelentkezett a leleteik között: (2:10, 12), továbköltözésük tehát már biztosan magyar uralom alatt történt. Ha nem külföldre távoztak, akkor előzményeül szolgálhattak az alább tárgyalt V. vagy VI. típusú falusi temetőkhez hasonló új létesítések valamelyikének. Magam terjedelmi okokból csak Milan Hanuliak monográfiájából emeltem ki a 800–950 közé keltezett³² százsírosnál nagyobb hat temetéből³³ a korábban már besorolt három (2:1–3) lelőhely után maradt további hármat (2: 16, 20–21), valamint a kisebbek bemutatására Anton Točík munkáiból idéztem néhány korábban megismert lelőhelyet (2:18–19, 22–23, 25). A Hanuliak által összegyűjtött hatalmas anyag megbízhatóan bizonyítja a helyi lakosság és a honfoglaló magyarok viseleti elemeinek, tárgyainak kölcsönhatását, illetve a magyarokkal együvé temetkezését.

Legalább részben hasonló lehetett a helyzet a Dunától keletre fekvő vidéken is, amelyet ugyan egy 10. század eleji földrajzi leírás helytelen értelmezése alapján³⁴ lakatlan pusztaságként, gyepüként szokás elképzelni.³⁵ Mindezen elképzelések azonban nem számoltak a nagy kiterjedésű,

32 Hanuliak a felvidéki/szlovákiai 9–10. századi, általa egyöntetűen nagymorva temetőknek (*velkomoravské pohrebiská*) nevezett temetőket 3 időrendi csoportra osztotta: A1-horizont: a morva korszak régebbi szakasza, kb. 800–860 között, A2-horizont: a morva korszak fiatalabb szakasza, kb. 860–915 között, B-horizont: kb. 915–950 között, s értelemszerűen használta az A1–A2, A2–B és az A1–A2–B összesítő horizontokat is: HANULIAK 2004, 240, 253. A katalógusát áttekintve, a templom körüli temetők nélkül az A1–A2 horizontból 38, az A2 horizontból 58, az A2–B horizontból 36, az A1–A2–B horizontból pedig 17 lelőhelyet számoltam össze: uo. 255–280.

33 Igen tekintélyes a felvidéki nem teljesen feltárt vagy kisebb sírszámú olyan 9. századi „nagymorvának” nevezett temetők, temetőrészletek mennyisége, amelyeket a fenntartó települések lakóinak bizonyos temetkezési szokásai, illetve leletei alapján a 10. század elején, első felében is még használtak, bár a további használatukra Hanuliak éppen a témaválasztása miatt már nem tért ki. A vizsgált temetőket a feltárt sírszámuk alapján csoportosította, úgy kezelve őket, mintha teljesen feltárva a valóságos mennyiségüket mutatnák: „*Der Ausmaß pflegt das Gräberanzahl angegeben zu sein. Bei der Aufteilung der Gräberfelder in drei Größenkategorien wurden andere Kriterien ausgenutzt. Für ein kleines Gräberfeld, bestehend aus einem einzigen Familienverband, ist ein nicht aufgeteiltes Areal mit 2-20 Gräbern kennzeichnend. Ein mittelgroßes Gräberfeld mit 2-4 Gruppen, besteht aus 21-60 Gräbern. Ein großes Gräberfeld, mit drei und mehr Gruppen, mit mindestens 61 Gräbern gehört mehreren Familienverbänden an, die auf der Nekropole minimal im Verlauf des Lebens dreier Generationen bestattet werden. Von 170 registrierten Gräberfeldern mit Flachgräbern aus dem Gebiet der Slowakei ließ sich auf 150 ihre beiläufige Größe rekonstruieren. Danach konnten sie in die herausgegliederten Kategorien eingereiht werden. Kleine Gräberfelder bilden 50%, mittelgroße 32% und Große 18%. Nur auf sechs Lokalität war der Gräberzahl höher als 100.*”: HANULIAK 2004, 241. Az említett hat lelőhely – uo. 55. – a következők: 2:1–3, 16, 20–21.

34 Regino (845 k.–915) prümi (892–899), majd trieri apát (899–915) évkönyvének a magyarokra vonatkozó ismereteit a 889. évnél feljegyző beszámolója szerint a besenyők zaklatása elől új hazát kereső magyarok „útra keltek tehát, ... hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először a pannónok és avarok pusztaságait (*Pannoniorum et Avariorum solitudines*) kóborolták be... majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg...”: GYÖRFFY 2002, 199. A szó szerinti értelmezéssel szemben Szádeczky-Kardoss Samu rámutatott, hogy „Regino saját nyelv-, illetve szóhasználata szerint a »solitudines« kifejezés félreérthetetlenül nem »lakatlan« területet jelöl, hanem olyan földdarabot, amelyen helyhez kötött települések (falvak, vagy éppen városok) nincsenek, hanem ahol a pusztákon állandó mozgásban lévő (ekhós szekerekkel nomadizáló) népek élnek (esetenként éppen túlszaporodnak). A honfoglaló magyarok első szállásterületei tehát a Kárpát-medencében (*Pannoniorum et Avariorum solitudines*) a latin szöveg nyelvi interpretációjának szabályai szerint Reginonál nem az avarok és pannóniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannóniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és morva állam, valamint a karantán őgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (*finis*) elérhetőek voltak. Minthogy minden jel Reginonak a magyarságról való jól tájékozottságára utal, fenti híradását a kutatás nem tévesztheti szem elől. Más kérdés, hogy a régészeti leletek vizsgálata mennyiben mutat összhangot az írott forrás vallomásával. Ezt megállapítani nem a Regino-szöveg filológiai vizsgálatjának a feladata.” SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 233; vö. OLAJOS 2004, 115–117. Az pedig nyilvánvaló, hogy Pannonia nem lévén pusztaság, a hozzá hasonlóan említett Avaria sem lehetett az még akkor sem, ha a pannóniai 9. századi falusi vagy templom körüli temetők alapján semmiképpen sem lehet a fenntartóik nomád életformájára következtetni.

35 Bóna István szerint „Krum [bolgár kán (803–814)] 803–804. évi pusztító hadjárata végzetes csapást mért az avarság keleti felére. Az Al-Dunától északra elterülő síkságot bolgár végekké, gyepűvé változtatta”, amely a bolgárok és frankok, illetve a bolgárok és morvák között nagy kiterjedésű lakatlan pusztaság volt: BÓNA 1984, 343, 370, 372. Kristó Gyula szerint az avar államiság megszűnt ezen a területen, s „Szent István kori adatból visszakövetkeztetve gondolhatunk csak arra, hogy a dél-erdélyi bolgár államiságot az 1010-es évekig nem sikerült a magyaroknak felszámolnuk”. Mégis a 10. századi lelőhelyekkel jelzett magyar népesség is megtelepült Dél-Erdélyben: KRISTÓ 1980, 160, 167. Gyér lakosságú senkiföldjéért az avarok pusztaságain: MADARAS 1993, 27.

évszázadokon át használt késő avar kori temetőkhöz tartozó települések lakóival, akik – akár a pannóniai és felvidéki példák alapján is, továbbá a hadjáratok természetéből következően – nem pusztulhattak el mindannyian a háborús eseményekben,³⁶ vagyis mind a településeik, mind a hozzájuk tartozó temetők megélhették vagy túlélhették még a 895-ös évet is. Nagyon fontos, hogy így vélekedett a tiszafüredi, legnagyobb teljesen feltárt temető (2:24) ásatója és közreadója, Garam Éva is.³⁷ Az avar kori lelőhelykataszterben a hasonló temetőknek egyelőre alig találni nyomát,³⁸ a bizonyára egyre inkább elszegényedő mellékletegyüttesű, csaknem keltezési lehetőség nélküli, jobbára csak részlegesen feltárt és csak jobb híján említett lelőhelyek között. A 9. század végiként 09/2–09/4, 09/4 módon³⁹ jelzett temetők vagy temetőrészletek – Belpátfalva, Garabonc I., Nagyrada, Zalasabar-Dezsősziget (2:11, 13, 17, 26) – között csupán a belpátfalvi (2:11) nem pannóniai, a 10. századba is benyúlóként (pl. 10/1 jelzésű) bemutatott keszthelyi és vörsi lelőhelyeknek (2:15, 42) pedig mindegyike az.⁴⁰ Így a Dunától keletre 9. századnak jelzett, többségében csupán temetőrészletek meglepően csekély száma valószínűleg a nem teljes feltártságú lelőhelyek keltezésében tükröződő bizonytalanságot mutatja,⁴¹ pedig az embertani vizsgálatok is a késő avar kori és a kora Árpád-kori lakosság közötti – folyamatosságában egyelőre nem bizonyítható – kapcsolat szükségszerű feltevést eredményezték.⁴² A kapcsolat létrejöttét a 9. századi avar történelemre vonatkozó összes forrás

elemzését követően Olajos Teréz a következő módon tekintette bizonyítottnak: „Hol és mennyivel élte túl a Közép-Duna-medencében a 800 körüli éveket az avarság? Erre a kérdésre a korábbiakban ismertettük valamennyi számba jöhető görög és a legfontosabb latin források válaszát. Eszerint a Dunántúlon legalább a 870-es évekig, a magyar Alföldön Árpád honfoglalásáig, Horvátországban pedig a 950-es évekig éltek avarok. Az avar népesség lélekszámára vonatkozóan azonban még csak megközelítő adatot sem kapunk az írott források szerzőitől, be kell érünk a relatív tájékoztatással. Biborbanszületett híradásának szövegezése nem hagy kétséget afelől, hogy a horvátokhoz viszonyítva az avar népmaradvány a kisebbséget jelenthette. A *Conversio* különböző leírásai számos egyéb forrással összhangban azt sejtetik, hogy a Frank Birodalom Pannonia Superior tartományában is a szláv lakosság volt a domináns. Egyedül Regino közli a nomadizáló avarokról, hogy őseink érkezésekor az Alföld északi és középső részét feltehetően önállóan lakták. Nem biztos, de valószínű, hogy a *Fuldai Évkönyvek* egykorú bejegyzései ezért használják a honfoglalás 894-es prelúdiumától 900-ig a magyarokról szólva az »avarok« (*Avari*) népvétet is, mert ekkor a magyarság egy része, majd zöme az avarok pusztáin tartózkodott, s az ott talált avarokkal együtt kezdte meg a kalandozásait. 900 után azonban, amikor a Dunántúlt is birtokba vették őseink, s így letelepedésük centruma immár nem elsősorban az avarok lakta pusztákon volt, az *Annales Fuldenses*ben csakis az *Ungari*

36 „A IX. századi források »hallgatása« az alföldi avarokról korántsem jelenti azok teljes pusztulását, legfeljebb politikai aktivitásuk csökkenését. Fontos hangsúlyozni, hogy az avarok politikai hatalmának megsemmisítését el kell választani az avarság megsemmisítésének lehetőségétől.”: SZALONTAI 1987–1989, 328.

37 GARAM 1995, 430. Megjegyzésre érdemes, hogy az avar leletkataszterben a temető még (07/3–09/1 = 650–825) sematikus keltezéssel szerepelt: ADAM 2002, I: 380.

38 Szentpéteri József volt szíves rákeresni erre az 1993-ban lezárult anyaggyűjtésű, hézagpótló jelentőségű ADAM digitális állományában, és a tanácsai alapján elhagytam a katalógus 09 (*Datierung [nach Jahrhundert/Quartal]*) rovatában a 9. századot is elérő keltezésű lelőhelyeket (pl. 07–09, 07/1–09/1, 07/4–09/1, 08–09/1, 08/4–09/1, 08–09, 09/1–09/2, 09), s csak a 9. század végiként (09/4) vagy a 10. századba is benyúlóként (pl. 10/1) jelletteket tekintettem át. Kár, hogy a lelőhelyek keltezési variációk szerinti csoportosítása a kötetben nem jelent meg.

39 Tehát a 9. század 2–4. negyedére keltezten.

40 Itt jegyzem meg, hogy a sematikus 850–925 közé keltezett (09/3–10/1) 55 síros zalavár-rezesi temetőrészletet – ADAM 2002, I: 428. – Szőke Béla Miklós és Ritoók Ágnes javaslatára kihagytam a listából, vö. 2:26 után.

41 Hasonlóan vélekedett Szőke Béla Miklós is, miután megállapította, „hogy a történeti, nyelvészeti és régészeti források egyik csoportja sem támaszt alá olyan elképzelést, miszerint a Nagyalföld a 9. század elején a dunai-bolgár hódítás áldozatául esett, majd a 9. század folyamán helyőrségekkel ellenőrzött bolgár gyepűvidékként szolgált volna. ... Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a 9. századi Alföldet lényegében változatlan összetételben a korábbi századok lakossága népesítette be, kísérletet [kell tennünk] arra, hogy az avar kori emléktanyag módszeres rendbetételével meghatározzuk, melyik az az emlékcsoportja, mely az avar történelem írásos forrásokban már nyomon nem követhető kései időszakából származik.”: SZŐKE 1993, 40–41; hasonlóan: SZŐKE 1994, 83. Véleményéhez csatlakozott: KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 119–120.

42 Éry Kinga vizsgálatai szerint a Duna–Tisza közének avar kori alacsony (rövid és széles) agyko ponyájú europid, europo-mongolid népessége a 9. századi gyepű létrehozásakor eltűnt (kiteleptették, szétszórták), míg a Tiszántúltól különféle koponyaformájú avar kori lakosai közül az europid hosszúkás koponyájúak továbbélése a kora Árpád-korban kimutatható. Az Alföldön általános kora Árpád-kori hosszúfejű, europid népesség viszont nem lehet leszármazottja az itteni honfoglaló magyaroknak, mert annyira elűtőlük, elődeiket a késő avar kori hosszúfejű europid népességben lehet sejtetni. „Legkevésbé az látszik valószínűnek, hogy ez a népesség a honfoglalás után került az Alföldre, hiszen nagyobb tömegű lakosság 10. századi betelepítéséről sem írott, sem régészeti források nem szólnak. De nem látszik igazolhatónak az a feltevés sem, hogy e hosszúfejű, europid népesség a honfoglalókkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, – Lipták szerint mint a honfoglalók köznépe –, temetőikből ugyanis ... hiányzik a honfoglalókra, illetve a 10. század elejére utaló, a folytonosságot tanúsító leletanyag. A leginkább valószínű az a feltevés, hogy ezen Árpád-kori népesség ősei, már több nemzedékkel a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében tanyáztak, amire egységes embertani képük és gyaníthatóan jelentős lélekszámuk is utal.”: ÉRY 1993, 45–46.

népnév szolgál a magyarok jelölésére. Az Alföld avar lakói a magyarságba olvadva tűntek le végleg a történelem színpadáról.⁴³

IIIb. TÍPUS: KÉSŐ AVAR KORI TEMETŐK TERÜLETÉN FELTÁRT 10–11. SZÁZADI SÍROK

Hiába van a lelőhelyeknek egy kis csoportja, ahol késő avar kori temető területén 10–11. századi sírokat is találtak, mert az elemezhető esetek egy részéről – Balmazújváros, Gellér, Gyöngyös, Győr, Gyulavarsánd, Kiszombor, Perse, Pozsony, Visznek (2:27, 29–32, 34, 36–37, 41) – kiderült, hogy nem lehet a késő avar kori továbbélés bizonyítéka, s bár a szarvasi és vörsi temetőnél ez nem zárható ki (2:38, 42), jelenleg inkább mégis elutasított.⁴⁴ A leghatározottabban Bóna István érvelt, aki áttekintette a „közös avar–magyar” temetők helyzetét, megállapítván, hogy nyilvánvalóan „nem lehetett kapcsolat az ugyanazon lapos dombon a 7. században temetkező avarok és a három-négyszáz évvel később ugyanoda temetkező magyarok között (Kiszombor, Gyulavarsánd [2:33, 32]), még akkor sem, ha sírjaik-temetőik gondosan kikerültek egymást (pl. Rácalmás-Göböljárás [2:78]). A 8. század végén, vagy legkésőbb a 9. század első harmadában felhagyott későavar temetőknek sem »folytatásai« a területükön feltűnő 10–11. századi magyar sírok. Akkor sem, ha a sírok tájolása nagyjából hasonló (Dévényújfalu [-], Alsógellér, Gyöngyös [2:29–30]), még kevésbé, ha a magyar sírok ellentétes irányítással »csatlakoznak« az avar kori temetőhöz (Győr [2:31]), avagy sekély, eltérő tájolású sírjaik mintegy felülretegezik az avar temetőt (Visznek, Alsógellér, Perse [2:41, 29, 36]). Egyértelmű, önálló magyar felülretegződés van az újabb avar továbbélés bizonyítékai közt emlegetett vörsi temetőben [2:42] is, a 34 ritkán-lazán elszórt sírból álló 10–11. századi magyar temető a korábbi 8–9. századi nagy temető csaknem teljes területére kiterjed. Az Alföldön két esetre szokás hivatkozni. Az egyikben egy-két magyar sírt ástak be a 8–9. század fordulójának gazdag avar temetőjébe (Hortobágy-Árkus [2:27]), a másikban a 9. századi avar lakosság koldusszegény kis temetőjében

tűnik fel két későbbi magyar temetkezés (Szarvas-Kákapusztá [2:38]) a vízjárta síkságból kiemelkedő Kettőshalom tetején. Talán a legközérthetőbben a szlovák nógrádi Perse (Prša)–Bércdülő nevű kis dombjának [2:36] története magyarázza meg a régészetben egyáltalán nem ritka hasonló »véletleneket«. A dombon először az 5. század közepén nyitott mindössze 9 temetkezésig eljutó sírkertet egy átmenetileg itt megszálló germán (szvéb) csoport. Kereken 200 évvel később, a 7. század vége felé, a germánok rég nem látszó sírjaira merőleges irányban avarok kezdenek temetkezni, s a 8. század második feléig 80–90 síros »klasszikus« griffes-indás temetővel borítják be a domb közepét. Ezután ismét hosszú szünet következik. 150 évvel később, a 10. század közepén egy gazdag honfoglaló magyar család négy tagjának sírjait ásták rá merőlegesen a már biztosan nem látszó avar sírokra. A meglepetést a befejezés okozza, az egykori avar temetőt újabb 100 évvel később részben felülretegző, részben látszólag »folytató«, az avarokkal azonos tájolással temetkező magyar falusi lakosság kis temetője az I. Andrástól I. Lászlóig terjedő évtizedekből. Velük ér véget a Bércdülő »története«.⁴⁵ Külön említtem meg a téma vonatkozásában kevésbé közölt és értékelte azon Csongrád megyei lelőhelyeket, ahol avar és magyar leletek egyazon területen (Deszk-T, Kiszombor-F, -Jakos, Szeged-Makkoserdő, Tápé – 2:28, 33–34, 39–40), sőt egymást felülretegezten (Klárafalva-B – 2:35) megfigyelt előkerülését figyelték meg.

Jelenleg tehát a késő avar kori lakosság – egyébként általam valószínűnek tekintett, s minden cáfoló igyekezet ellenére régészeti alátámasztásra váró – tömeges továbbélését a hasonló több-kevesebb síros betemetkezésekkel nem lehet bizonyítani.⁴⁶ A bizonyítás a jövő feladata kell legyen a 9. századba (minél későbbi keltezhető évtizedeibe) is átnyúló használati idejű temetők teljes feltárással, amelyek embertani anyagának kapcsolatait nem a kora Árpád-kori magyarok általánosan értékelte jellegzetességeivel, hanem a 10. század elején megnyitottnak tekinthető falusi temetők konkrét csontmaradványaival lehetne kimutatni. Mindemellett megélhették a 10. századot a Bodrogközben feltárt hamvasztásos és csontvázas temetőket egyaránt fenntartó szláv települések lakói is.⁴⁷

43 OLAJOS 2004, 118. A továbbélés ilyen vázolását – noha néhány apró részletével nem értek egyet – alapvető jelentőségűnek tekintetem.

44 „Azoknál a lelőhelyeknél ... ahol ez idáig egyáltalán felmerült a közösen használt temetkezési hely lehetősége (gyanúja), legtöbbször – parázs viták után – az az álláspont kerekedett felül, hogy a honfoglalás- vagy kora Árpád-kori temetkezésekre jóval a késő avar kori temető felhagyása után került sor, tehát kontinuitásra nem is gondolhatunk.”: KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 120.

45 BÓNA 1996, 39–40.

46 „Olyan temetkezési helyet, amelyet mind az avar, mind a magyar népesség egyaránt használhatott, csak néhányat ismerünk. Az újonnan jött magyarság ezek szerint döntő többségben új temetkezési helyet nyitott, így ezzel sem alkalmazkodott a korábban itt élt népesség temetkezési szokásaihoz.”: KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 120.

47 Nagyobb temetőfeltárás csak Királyhelmeceken (Zemplén m.; Kráľovský Chlmec, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk) és Topolókán (Zemplén m.; Topolovka, okr. Humenné, Košický kraj, Szlk) folyt. „A királyhelmecei temető sírjainak nagy részét a 8–9. századra keltezi az ásatója, néhány esetben azonban valószínűnek tartja, hogy a 9. század végén, a 10. század elején emelték a halmot. Topolókán a 10–11. századi keltezt is megengedik a leletek.”: RÉVÉSZ–WOLF 1993, 108. További lelőhelyeket, köztük a fentebb említett belátpátfalvi temetőt is felsorolta: MESTERHÁZY 1996a, 868–871.

III. 10–12. SZÁZAD A HONFOGLALÁS UTÁN MEGNYITOTT TEMETŐK

ELŐZETESEN A TELEPÜLÉSEK ÉS A TEMETŐK FELISMERHETŐNEK VÉLT KAPCSOLATÁRÓL

Amikor hozzákezdtem a 10–11. századi temetőtípusok meghatározásához, a templom körüli temetők nélkül vizsgált 10–12. századi temetőfajtákat a korabeli gyakorlathoz alkalmazkodva olyan alapon igyekeztem elkülöníteni és elnevezni, hogy a fenntartóik milyen hosszú ideig lakták a településüket.⁴⁸ Ugyanis magától értetődőnek tűnt, hogy a társadalomtörténeti szempontú értékelésük alább bemutatott eltérései ellenére, bizonyos temetők közös vonása, a csekély sírmennyiség, rövidebb idejű, valószínűleg csupán néhány évtizedes egy helyben lakásra vall, míg a nagy sírszámú sírmezők hosszabb, akár több évszázados megtelepülésre utalnak. Ezt a kettősséget a szállások⁴⁹ és a falvak szembeállításával kíséreltem meg megmagyarázni: „A szállások a kevésbé állandó, ideiglenes, egy vagy egynéhány emberöltőn át fennálló települések, sőt voltak rövidebb, néhány éves élettartamra visszatekintők is. Lakóik főképp állattartással foglalkoztak,⁵⁰ éppen őket igyekezett I. (Szt.) László és Kálmán király helyben maradásra bírni,

amikor törvényeikben megtiltották a falvak vándorlását. Az egy-két emberöltőn át fennmaradt szállások⁵¹ közé soroljuk azokat a feudális szolgatelepeket, *praediumokat* is, amelyeken az ún. nagy szétraadás, a nemzetségi-családi birtokok felosztása után egy-egy birtokos alávettetteiként dolgoztak a *servusok* és *libertinusok*.⁵² Ezen néhány házas földművestelepek, falumagok némelyike később valóban falu lett, mások örökre eltűntek a föld színéről. A szállások és a falvak között nemcsak a földműves szolgatelepek képezték az átmenetet, hanem azok a nagy kiterjedésű, laza szerkezetű, főként a folyók mellett hosszan elhúzódó, lazán összefüggő szállások vagy falvak, amelyek lakossága még mindig könnyen elhagyta lakóhelyét... Azok a települések, azaz a falvak, amelyeknek lakossága leginkább földműveléssel foglalkozott, állandó lakhelyek lettek, több évszázadon át fennálltak, a középkor legmeghatározóbb településtípusát képezték...⁵³ „Az államalapítás utáni évszázad írott forrásai már a nomadizmus teljes hiányát tükrözik, ebbe azonban egy kissé a Ny-európai származású vagy műveltségű fogalmazóik szemlélete is belejátszhatott. Így I. (Szt.) István és I. (Szt.) László törvényeiben vagy a 11.

48 A gondolatot Bóna Istvántól kölcsönöztem, aki az általa elkülönített katonai temetőkről (lásd alább a IV. típusnál) írott összefoglalását a következőkkel zárta: „Egészen más, normális képet mutat az összes többi honfoglalás és államalapítás kori temető, illetve temetőtípus – bár a temetőtípusokat újra kell majd vizsgálni. Gyakorlatilag ugyanis a 30 síros, valamint a 80–100 síros köznepi, illetve egyes középrétegbeli + köznepi temetők, amelyek keletkezését és megszűnését tisztázni kell. Nagyon különböző méretű és élettartamú falvakhoz tartoztak a teljesen feltárt 10–11. századi köznepi-falusi temetők is. Csak az a biztos, hogy valamennyi említett temetőtípusban ugyanolyan sirleletek fordulnak vagy fordulhatnak elő”: BÓNA 1997, 1457. „*Ein ganz anderes, normales Bild zeigen alle übrigen Gräberfelder und Gräberfeldtypen, – wenngleich man die Gräberfeldtypen neuerlich untersuchen mußte. Es gibt darunter nämlich häufig Gräberfelder des Gemeinvolkes bzw. gemischte Gräberfelder – der Mittelschicht und des Gemeinvolkes – mit 30 oder mit 80–100 Gräbern, nach deren Entstehungs- und Auffassungsgründen geforscht werden sollte, da keiner dieses Gründe klar ist. Zu Dörfern sehr unterschiedlicher Größe und Lebensdauer gehörten auch die vollständig freigelegten Dorfsgräberfelder des Gemeinvolkes aus dem 10.–11. Jahrhundert. Gewiß ist nur, daß in sämtlichen Gräberfeldtypen die gleichen Funde vorkommen können.*”: BÓNA 1997a, 357.

49 Természetesen elkülönülten a 13. században beköltözött kunok nomád jellegű szállásaitól, amelyekhez köznepi szállástemetők kapcsolódtak, gyakran a félig-meddig romos templomok és cintermük Árpád-kori előzményére létesítve. Ezek a szállások a 14. században a magyar falvakhoz hasonló falutelepülésekké alakultak, amelyekhez a szállástemetők templomromjainak rendbehözásával vagy új templom építésével alakították ki a keresztény templom körüli temetőt. Utóbbiaknak a kortárs magyar temetőkéhez képest mellékletekben való bősége a kun és jász műveltség pogányból a kereszténybe való átmeneti jellegével magyarázható: HATHÁZI 2004, 190–200.

50 A törzsi, nemzetségi keretek között élő, az állattenyésztést és földművelést foglalkozásként egyaránt folytató, gyakran félnomádnak nevezett népek téli és nyári szállást létesítettek, amelyek közül „az előbbi szolgált hosszabb ideig tartó lakhelyül, ahol a családtagok (asszonyok, gyermekek, öregek) éltek, ehelyütt földművelést is folytattak, az utóbbit ideiglenes tartózkodási helyként használták, addig maradtak ott, amíg az állatok felélték a környező legelőket.”: BLAZOVICH 1994, 615. A félnomád életmódú magyarok „csak tavasztól őszig követték nyájaikat, és voltak állandó, téli szállásaik is művelt földekkel körbeölelve. E gazdálkodási mód alapját a 9. századi magyarság természeti környezete, a ligetes steppe képezte. A honfoglalás után a Kárpát-medence földrajzi környezete is a tartós letelepedés irányába hatott.”: TAKÁCS 1994, 207. A szabad állapotú magyarok, a *liberek* „gazdasági hátterét az adta meg, hogy ... önálló egzisztenciájuk voltak. Földbirtokukat legtöbbször a rokoni közösség többi tagjával együtt közösen birtokolták és használták.”: DRASKÓCZY 1994.

51 „Ezen földművelő szolgatelepek (*praediumok*) többsége sem állt fenn egy-két emberöltőnél tovább. Ha lakóik továbbköltöztek, nem hoztak létre újabb szállásokat, hanem egy, már meglévő nagyobb településre költöztek, vagy visszamentek eredeti lakóhelyükre.”: Blazovich 1994, 615–616.

52 A 11. században még használt magyar nevük az ismeretlen eredetű *in 'servus'*, a 12. századtól 'szolga'. A *servus* az alávettett népesség legnagyobb lélekszámú csoportja volt, amelyet a korai magyarországi törvények élesen szembeállítottak a *libernek* 'szabad'nak nevezett szabad magyarok összességével, ezért tiltották a szabadnak szolgasorba vetését, a szabadok és a szolgák házasságát. A 11. században a felszabadított szolga teljes szabadságot kapott, *libertus*, *libertinus* lett, de a 12. század elejétől „azokat a *servusok*kat jelölték e néven a világi földesurak birtokain, akiket a házi gazdaságok átalakítása során földre ültettek. Az úr tulajdonában maradtak, el lehetett őket adni, de önállóan gazdálkodtak. Elismerték házasságukat és lehetőségük volt az önmegváltásra.”: DRASKÓCZY 1994; vö. DRASKÓCZY 1994a; DRASKÓCZY 1994b.

53 BLAZOVICH 1994a, 667.

századi adománylevelekben a közrendűek lakóhelyeként kizárólag rögzített határokkal rendelkező falu (*villa*) tűnik fel... [A] falunak már volt vezetője: a falunagy, későbbi nevén bíró (*villicus*)... Ekkor még volt legelőváltás, de az már csak egy-egy falu rögzített határain belül folyt. Immár nem az egész lakosság, hanem csak egy része követte tavaszonként az állatokat a legelőre... I. László és Kálmán király azon törvénycikkét, amely megtiltotta a falunak, hogy temploma mellől eltávozzon, úgy magyarázhatjuk, hogy e korban még a téli szálláshely, azaz maga a falu is elmozdulhatott, vagyis az állatoknak tavasztól őszig terjedő kihajtásán túl, az egyre inkább faluvá váló téli szállást is időnként továbbköltöztethették lakói, nyilván azért, mert a településen belül tartott ún. kezes állatok trágyázta föld magasabb terméshozamokat ígért, mint a feltört legelő. E mozgás azonban nem jelenthetett teljes elvándorlást, inkább csak egy-egy falu határain belül folyhatott parlagváltó rendszerben.⁵⁴

Az alábbiakban tehát az egyes településekhez tartozó temetőket két csoportra véltem elkülöníthetőnek, illetve különíthetem volna el, amennyiben mindegyiküket teljesen feltárták volna. Azonban legfeljebb a kisebbségük volt ilyen, a többség ugyanis csak kisebb-nagyobb temetőrészletnek bizonyult, vagyis a megfigyeléseimet csupán erre a kisebbségre vonatkoztathattam, ami annyit mégis lehetővé tett, hogy vázlat, és nem monográfia jellegű munkámmal egyáltalán előállhassak.

Az köztudott, hogy a honfoglalást követő évszázad magyar pénzeket értelemszerűen nem tartalmazó temetőinek rendszerezése a használati idejük megállapításának nehézségei miatt körülményes. Ez a megállapítás a honfoglaló magyarok és a helyben talált lakosság temetőire egyaránt vonatkozik, olyannyira, hogy vitás esetekben még ma is Hampel József alapvető megállapításaira szokás hivatkozni.⁵⁵ Magam az alábbiakban a lehetőleg teljesen feltárt temetők sírmennyisége és az ebből, valamint a mellékleteikből következő használati ideje alapján kíséreltem meg a fenti módon megkülönböztetett szállásokhoz, illetőleg falvakhoz tartozó temetőket szétválasztani szállási és falusi temetőkre. Szállási temetőknek a honfoglaló magyarok rövidebb, mindössze néhány évtizedes 10.

századi helyben lakáshoz tartozónak feltételezett, kisebb sírszámú, akár már a honfoglalást követően létesített nyughelyeket tekintettem (IV. típus), míg falusi temetőnek a hosszabb ideig lakott településekhez tartozónak sejtett, és egymástól lényegesen eltérő, de a szállásiaknál általában jóval nagyobb sírszámú, temetőket neveztem, amelyek a minden nehézség ellenére meghatározható vagy csupán becsült használati idejük szerint kényszerítő erővel további típusokra tagolódtak: az esetenként kimutathatatlanul, de logikailag elfogadhatóan akár 895-től, de mindenképpen a 10. század első felének korábbi-későbbi évtizedeitől a század végéig, vagy legfeljebb a 11. század néhány első évtizedéig használt, a többiekénél kisebb sírszámú falusi temetők (V. típus), az előzők minden kezdeti változatával egyidejűleg megnyithatót és a 11. század vége, legfeljebb pedig II. (Vak) Béla halála (1131) között működtetett, s általában a legnagyobb sírszámú falusi temetők (VI. típus), végezetül pedig a 10. század második felében, utolsó vagy a 11. század első évtizedeiben létesített és nagyjából az előző típusúakkal egy időben felhagyott, közepesen nagy sírszámú falusi temetők (VII. típus).

Még néhány szót a sokszor említett sírmennyiségekről, amelyek típusonkénti határtékeit a feltétlenül oda sorolandó teljesen feltárt lelőhelyek sírszámához szabtam. Így a IV. típusú szállási temetőket néhányszor tíz, legfeljebb 60-80 temetkezés alkotja, az V. típusú falusi temetőket mintegy 100-120,⁵⁶ a VI. típusúak a min. 246/269 (2: 68, 71) és 1130 (2:74) sír között, végezetül a VII. típusúak a min. 64/90 (2:118, 97) és 553 (2:84) temetkezés között. Természetesen a település nagysága, temetőjének évtizedes használati ideje, valamint a feltártság valóságos mértéke mind olyan tényező, amely a tisztánlátást befolyásolja, de azt sem szabad elfelednünk, hogy csupán a rendelkezésre álló adatokkal számolhatunk és módszerekkel dolgozhatunk. Végezetül az is megemlítendő, hogy a szállás és a falu mellett számos kisebb települési típus létezett,⁵⁷ ezek bármelyikének a temetőkhoz való kapcsolása még a két „főtipusnál” is reménytelenebbnek látszik, ezért az alábbiakban a csak fenti megkülönböztetéssel éltem a kisebb, nagyobb és nagy temetők között. A fentiek mellett a hagyományos

54 TAKÁCS 1994, 207-208. Az természetesen magától értetődik, és egyben régészetiileg megítélhetetlen, hogy a fenntartott temető környékén a falu akár körben is mozoghatott, ha csak gazdasági okból, pl. a föld kimerülése vagy legelőváltás miatt kisebb távolságra kényszerült odébb költözni, nem pedig politikai okból kényszerítették áttelepülni a lakóit. Ilyen „körmozgás” esetén a temetőt folyamatosan megtarthatták, s már ezért sem valószínű László Gyula feltevése, miszerint a Budapest körüli magányos sírok vagy kis temetők a téli és nyári szállás váltogatásából következő temetőváltogatás jelei, de a kétféle szállás meglepte sem igazolható régészetiileg a honfoglaló magyaroknál: MESTERHÁZY 1996, 775-776.

55 Kutatóstörténeti összefoglalót adott: LANGÓ 2007, 83-90.

56 Hitelesen feltártan 77-105 sír között (2:56, 48), mert egyelőre nem különítettem el tőlük néhány jóval nagyobb, 140, 215 és 269 sírszámú lelőhelyet (2:45, 44, 50), amely egy másik ismertetőjegy: a magyar veretek hiánya következtében ide tartozónak látszik, bár minden nem teljesen feltárt temető esetében jogos a kétely, hogy az elpusztított, vagy földben maradt sírmennyiség és leletek akár VI. típusúvá is tehetők volna őket!

57 A települések egyéb típusait – téli szállás, nyári szállás, tanya, telek, terra, predium stb. – ebből a megközelítésből nem vehettem figyelembe, vö. LASZLOVSZKY 1986. Baráti beszélgetésben Takács Miklós arra is figyelmeztetett, hogy a 10-11. században helyesebb volna a falu helyett a „faluszerű település” megnevezést használni, de tanácsát követve az általam ajánlott temetőtípusnév még nehezkesebbé vált volna.

értelemben használtam a „templom körüli temető” megnevezést, de az ide sorolható lelőhelyek közül elsősorban a 9–10. században is létezőkre szorítkoztam, mert a 11–12. századiakat önálló tanulmányban vizsgáltam.⁵⁸

Említésre érdemes, hogy a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetét felvázoló Kürti Béla, aki a szegedi és hódmezővásárhelyi múzeum törzsanyagának kataszterszerű gyűjtésére támaszkodott, a korszak temetőit és leleteit az alábbi három csoportra osztotta: 1. Sírok és temetők a 10. századból, 2. Folyamatos temetkezések a 10–11. századból, 3. A 11. században induló temetők.⁵⁹ A három csoport mindkettőnk hasonló megfigyeléseire épült, ezért jól egyeztethető a magam szállási és 10. századi falusi (IV–V.), 10–11/12. századi falusi (VI.) és 11. századi falusi (VII.) típusaival, tehát mintegy a munkám előzményeként is tekinthető. Más kérdés, hogy Kürtinek a településtörténeti célja miatt minden lelőhely – többségében temetőrészlet és szórványlelet – anyagát „kötelezően” be kellett sorolnia valahová, ezért végül össze nem hasonlítható eredményeink keletkeztek.

Végezetül még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy jelen munkám mindössze vázlat, s egyben ajánlója egy monográfia témájának. A sok lelőhely közül ugyanis ki kell gyűjteni a teljesen feltárt, vagy nagyjából annak tekinthető kis és nagy temetőket, mert a használati idejükre vonatkozó következtetéseket jószerint csak ezekből lehet levonni. E temetők és az őket használó közösség településeinek kapcsolata csupán eszmei, hiszen nehéz meghatározni az egy-egy temetőhöz tartozó egy vagy több települést, amely ha fel is bukkant, általában ugyancsak részben feltárt, s a temetővel párhuzamos, akár évtizedes pontosságú létezésének keletzése gyakorlatilag elképzelhetetlen. Nem véletlen, hogy az általam ajánlott temetőtípusok alapján a hozzájuk rendelt településeken

folytatott gazdasági tevékenység megkülönböztetésére semmiféle következtetést nem vontam le, mert talán nem is vonható le.

IV. TÍPUS: MAGYAR 10. SZÁZADI SZÁLLÁSI TEMETŐK

Bevezetesként arra szeretnék utalni, hogy ezúttal eltekintettem a bizonyára több száz alkalommal kutatott és bőségesen tárgyalt temetőtípus lelőhelyeinek felsorolásától. Kivételt alább csupán akkor tettem, amikor azokat a férfi többségüként kezelt sírmezőket tekintettem át, amelyekről Bóna István úgy vélekedett, hogy a 10. század első harmadában katonai őrállomásként létező településekhez tartoztak (3). Tartózkodásomnak gyakorlati okai voltak. Dacára e temetőtípus mindenképpen csekély, feltétlenül száz alatti, sőt inkább csupán néhányszor tízes sírszámának, az utóbbi idők kutatásait leszámítva igen kevés esetben lehetett megállapítani a feltártságuk mértékét,⁶⁰ a keletkezésüket pedig leginkább csak megbecsülni lehetett az idegen érmék jobb-rosszabb értékelésére támaszkodva.⁶¹ Pedig a keletkezésnek ennél a temetőtípusnál különösen nagy jelentősége volna, hiszen nemcsak az egyes sírmezőinek a megnyitását és a bezárását kellene megalapozottan korhatározni, hanem az alábbi, makacsul visszavisszatérő kérdésben is ilyesféle korhatározás alapján lehetne ismételten állást foglalni.

Külön tanulmányt igényelne annak a gondolatnak a visszafelé történő nyomon követése, hogy a honfoglaló magyarok már a 9. század közepén beköltöztek a Kárpát-medencébe. Magam véletlenül Dienes István (1929–1995) ötletével találkoztam először, aki 1986-ban felvetette, hogy a Nyírségben akár már 895-ben, sőt 20–30 évvel korábban is létesülhettek fejedelmi

58 Lásd ugyanebben a kötetben: Kovács 2013.

59 KÜRTI 1994. Ugyanebben az évben megjelent testvér-tanulmányában pontosította a csoportjainak meghatározását: 1. „A 10. században indult és még I. István trónra lépése előtt lezárult temetők, magányos sírok és szórványleletek”; 2. „A 10–11. század folyamán folyamatosan használt temetők”; 3. „A 10. századi előzmény nélkül a 11. században induló temetők”: KÜRTI 1994a, 162.

60 Nem tartottam kegyeletstértnék, ha a teljes feltárára való törekvést Feticch Nándor és Szabó János Győző próbálkozásait követően elsősorban Dienes István személyéhez és az őt követő generációkhoz véltem köthetőnek. Korábban a leletmentő jellegű ásatásokat a „kiszálló” szakember terepi körülményei határozták meg: a költségeket viselő, az ellátást, a szállítást és a munkásokat biztosító helybéli előkelőség, pap stb. támogatása, ettől és az időjárástól függött leginkább a munka hossza, a gazdagabb leleteket nyújtó temetőkben tovább, esetleg az akkori elképzelések szerinti teljes feltárási eléréséig (de pl. csak kutatóárrakkal) ástak, a szegényebekben öletszerűen hagyták abba a munkát. Az ásatás fő terep-pontjainak visszakereshető módon történő bemérésére, temetőtérkép készítésére, s azon az ásatás határainak bejelölésére és közlésére legalább egy évszázadon keresztül nemigen került sor, ezért e temetőtípus lelőhelyei többségének feltártságát inkább részlegesnek ítélnék; erről alább, a „katonatemetők”-nél.

61 A szállási és falusi temetők kezdetének, pontosabban 10. századi sírjainak, illetőleg a falusiak még nem-magyar érmés részletének keletkezésében az idegen pénzek játszanak jelentős szerepet, amelyek általában a kibocsátó uralkodó, püspök stb. első hivatali évétől, a muszlim dirhemek esetében pedig a megjelölt verési évtől számított *terminus post quem* (*tpq.*) évet jelzik. Ettől kezdve a helyi pénzforgalomban töltött idő, majd a magyar tulajdonos általi megszerzés, esetenként a bizonyítható tulajdonosváltás és a hazai használati idő együttes hosszúságát csak becsléni lehet, vagyis a földbe kerülés ideje konkrétan nem határozható meg, vö. Kovács 2011, 90–95.

szálláshelyek,⁶² azaz kimondatlanul ugyan: temetők is, és pedig a kalandozások zsákmányából sírmellékletként elsősorban pénzekkel jelzett szállási temetők. Mindössze két évvel később, Mechtild Schulze-Dörrlamm, majd 1991-ben Mesterházy Károly is bizonyíthatóan tekintette a magyarok legalábbis részbeni 862 táján történt beköltözését.⁶³ A feltevést többen elutasították,⁶⁴ de a legújabbban ugyan csupán logikai indoklással ismét felmerülve,⁶⁵ újra komplex vizsgálatot igényel.⁶⁶

A rövid kitérőből visszatérve a falusiakénál jóvak kisebb sírszámú szállási temetőkre, ezek szembetűnő fő vonása az, hogy a bennük ásott sírokban hagyományozódtak ránk őseink jellegzetes temetkezési szokásai, valamint maradt meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmekkel a lehetőségek szerint legjobban, elsősorban a *tpq.* alapján keltezhető tárgyi anyaga. Mindezek összességéből egyetlen sajátosságra, a temetők csekély, 25-50-75-ös sírszámára összpontosítva elkerülhetetlen

volt annak a felismerése, hogy önálló temetőtípussal van dolgunk, amelynek a fenntartói a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek arrébb, felhagyva a régi temetőjükkel, s újat nyitva az új helyen.

Ez az állítás azonban természetesen csak magát a folyamatot vázolja, lelőhelyek láncolatával egyelőre nem lehet alátámasztani, hiszen még e kis temetők között is kevés a teljesen feltárt, a kezdetük és végük évre/évtizedre pedig általában nem keltezhető. Nemhogy egy-egy temető megnyitásában, hanem általánosságban a honfoglaló magyarok első generációja hagyatékának a meghatározásában sem alakult még ki egyetértés,⁶⁷ ezért leginkább logikai kényszerűség, hogy a honfoglalóknak a 895. évi beköltözésüket követően számos helyen azonnal temetőt kellett nyitniok. Arra is ritkán adódik támpontunk, hogy az egy-egy temető használatát felhagyó település lakói hová, milyen irányba és távolságra távoztak, azaz csaknem lehetetlen megbecsülni egyazon közösség 10. századi szállásainak számát. Egy „korai”, 895

62 „A rangos régészeti anyag láttán nem tartjuk kizártnak, hogy itt a Nyírségben legkésőbb a honfoglalás táján, tehát 895-ben de akár már két-három évtizeddel korábban (ne feledjük: a honfoglalást megelőzően már feltűntek a magyar lovacsapatok a Kárpát-medence nyugati végén!) épp itt létesültek a legelső udvarhelyek a besenyőktől fenyegetett magyar fejedelmek számára... Amikor aztán 900-ban vagy azután a kündü és a gyula méltóságot viselő fejedelmek továbbköltöztek az ország szívébe, ezek a legkorábban kiépült rangos udvarhelyek hamarosan a trónvárományos Árpád-házi hercegek birtokába kerültek. E helyeken az egész X. század folyamán a trónutódokhoz illő katonai elemek állomásoztak, hiszen minden bizonnyal a hercegek vezetésével és a kabar csapatok bevetésével került sor a kalandozások hadivállalkozásaira.”: DIENES 1986, 99–101 (szakirodalmi utalás nélkül).

63 Schulze-Dörrlamm 9. századnak vélt kelet-európai párhuzamok gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a Kárpát-medence északi felében e korai honfoglalók sír- és szórványleleteit – SCHULZE-DÖRRLAMM 1988, 439–440. –, Mesterházy pedig az érmeleletes sírok anyagára is támaszkodva a Felső-Tisza-vidék korai megszállását vélte feltételezhetőnek: MESTERHÁZY 1989–1990, 237, 244–245.

64 Vö. KRISTÓ 1997, 237–238; RÉVÉSZ 1996, 131; BÓNA 2000, 18–19; LANGÓ 2007, 23–239; KOVÁCS 2011, 55–56.

65 „Az első biztosnak látszó említés a magyarok Kárpát-medencei jelenlétéről 862-ből származik” – interpretálta Szőke Béla Miklós a Szent Bertin Évkönyve/Annales Bertiniani adatait, amely ezt nem írta le: SZŐKE 2011, 261–262. Itt csak arról történik említés, hogy 862-ben „A dánok [a] királysága [azaz II. (Német) Lajos keleti frank király (843–876) országa] nagy részét megszállással és tüzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, kiket magyaroknak neveznek [*qui Ungri vocantur*], ugyanannak királyságát pusztítják.” A harcokra valahol a mai Ausztriában kerülhetett sor: vö. KRISTÓ 1980, 92–93; A honfoglalás 1995, 183–184; KOVÁCS 2011, 100. Szőke szerint Etelközből nem érte volna meg a hosszú hadjáratot vállalni, sőt a távolság miatt talán még időben sem érkezhettek volna. Ezért feltehető, hogy bár a magyarok fő tömege ekkor még a Kárpátoktól keletre él, egy beszívargott részük már a Kárpátok koszorúján belül: uo. 264. Ehhez a gondolathoz azt szeretném hozzáfűzni, hogy a Kárpát-medencei magyarok minden nehézség nélkül el tudtak jutni az Északi-tengerig, az Atlanti-óceánig, a mór Hispániáig, Sziciliáig és Bizáncig, tehát minden távolságot legyőzhetőnek találtak. Másrészt időben meg tudtak jelenni szövetségeseik hívására is, tehát az hadiút időtényezőjével is számolni tudtak.

66 A Dunától keletre fekvő Kárpát-medencei területen gondot jelent a késő avar kori lakosság olyan kései hagyatékának (temetőinek) kimutatása, amelynek fenntartói megélték volna a magyar honfoglalást. Azonban ezen, a késő avar kori feltárások állapotából és a keltezési módszereinek hiányosságából következő helyzetben semmit sem változtatna, ha a két nép egymásra találását nem 895-től, hanem már 862 tájától kellene kimutatni, hiszen jelenleg senki sem képes a 862 tájáig az Alföldön meghúzódott avarok, illetőleg az ez idő tájt először megjelent és letelepült magyarok régészeti hagyatékának kimutatására.

67 A kérdés vizsgálatában Mesterházy Károly játszott üttörő szerepet, aki a 10. századi magyar temetkezések pénzeit illetően vélte úgy, hogy ezeket „viszonylag hamar sírba tehettek, legkésőbb a kibocsátójuk halála utáni évtizedben. Így mind a szamanida dirhemek verési ideje, mind a nyugati pénzek kibocsátóinak halála utáni időpont jelzi a temetés időpontját. Ha ehhez még az elhunytak életkorát is ismernénk, viszonylag könnyen összeállíthatnánk a honfoglaló magyarok első (beköltöző) generációjának temetkezéseit, és tovább finomíthatnánk megfigyeléseinket. Felmerült ugyanis az a kérdés, hogy nem költözött-e be a honfoglalás 895-ös éve előtt már egy kisebb magyar-kabar csoport, éppen a Felső-Tisza vidékére.”: MESTERHÁZY 1989–1990, 242; MESTERHÁZY 1994, 47–48. Egyformán pesszimistán nyilatkozott a Kárpát-medence egyes vidékei 9. századi kulturális szigeteinek fennmaradását és a magyar első generáció lelethorizontjának meghatározását illetően, vagyis a terület 9. századi hagyatékának a honfoglaló magyarokhoz való kapcsolódásáról Szőke Béla Miklós: „Ennek a témakörnek a kidolgozása sajnos még csak a kezdeteknél, a kérdések megfogalmazásánál tart. Hiányoznak a biztos fogódzók a honfoglaló magyarok első generációja régészeti lelethorizontjának meghatározásához...”: SZŐKE 1994, 83. Mesterházy álláspontját nemcsak a korábbi betelepődést illetően, hanem a 10. század első évtizedeinek vonatkozásában is cáfolta KRISTÓ 1997, 237–238., ebben a magam hozzászólását is elfogadólag szerepeltette, vö. KOVÁCS 1994, 191. Újabbban ismét visszatértem erre a kérdésre és megmaradtam az elutasító álláspontnál: KOVÁCS 2011, 55–56; amellyel a lezáratlan helyzet jelzéseként a legújabbban Szőke Béla Miklós fordult szembe: SZŐKE 2011, 260–268.

utáni szállási temetőt fenntartó közösség továbbköltözve nyithatott ugyanilyen sírmezőt,⁶⁸ de a gazdasági-társadalmi helyzete változásának hatására akár 10., akár 10–12. századi falusi temetőt is (V–VI. típus), egy későbbi közösség pedig 11–12. századi falusit is (VII. típus). Mivel a legkésőbbi idegen érméket tartalmazó sírok egy része vitathatatlanul valamikor a 10. század második felében került szállási temetőben a földbe, így a Lotár itáliai király (947–950) denáraival keltezett 12 sírból hét, a VII. Konstantinos Porphyrogenetos & II. Romanos (945–959) pénzeit tartalmazó 10 temetkezésből két, továbbá II. Basileios & VIII. Konstantinos (976–1025) egy veretét, valamint egy anonim folliát (976–1031/35) megőrző temetkezés;⁶⁹ ezek talán inkább későbbi közösségek temetői lehettek, bár azt aligha lehet megállapítani, hogy ezeket a pénzes temetkezéseket az egyébként legfeljebb becsült használati idejű kis temetőjük melyik időszakában: elején, közepén vagy a végén ásták-e meg.

E kis szállási temetők kutatástörténete a magyar honfoglalás kori hagyaték megismerésének legérdekesebb fejezete. Az irányadó Hampel József (1849–1913) 1907-től 1944-ig uralkodó, s manapság sem elfeledett gondolatairól a bevezetőben röviden már szó esett, de talán önálló tanulmányban sem lenne érdektelen ezek előzményeire részleteiben is kitérni.⁷⁰ 1944-ben a fiatalon üstökös-ként feltűnt⁷¹ László Gyula (1910–1998) jelentkezett még nagyobb hatású, néprajzi megalapozású nézetrendszerével, amelyet ifjabb pályatársa, Bóna István (1930–2001) bírálattal sem fukarkodó, mégis elismerő méltatással így értékelt: „László Gyula az addig semmire sem használt ásatási temetőterképeket segítségül hívva 8

honfoglalás kori temető, összesen 116 sírját vette vizsgálat alá. Mai [1997] szemmel nézve, a mára felgyülemlett 26 000 sír, de akár csak a mintegy 1000 kiemelkedő gazdagságú sír ismeretében is, a legnagyobb elismeréssel adózhatunk e kísérlet hallatlan merészségének. Aránytalansága már annak idején szembevető volt, hiszen a 6 temetőből 4, a 116 sírból pedig 76 két egymással szomszédos kis területről, Felső-Szabolcsból és a Bodrogközéből származott, s eközben el kellett ismernie, hogy más vidékek szintén feltérképezett honfoglalás kori temetőit nem vizsgálta meg – vagy ha igen, akkor nem sikerült belső rendjüket felfedezni (pl. Eger-Szépássonny-völgy, Üllő). Amit László Gyula megvizsgált, annak nyomán régészetünkben eladdig ismeretlen meggyőző erővel és elismerésre méltó tudományos apparátussal szinte belesulykolta olvasóiba (és hallgatóságába) nagy felfedezését: a honfoglalók társadalmának alapegysége a 15–25 főnyi, vérségi eredetű nagycsalád volt. Ebben a nagycsaládban a földön és a földben (ti. a temetőben) minden egyes családtagnak megvolt a maga szerepe és kijelölt helye... Mindezt a Felső-Tisza vidéken is és az ország más részein is az előkelő fegyveresek sírjaiból, a leggazdagabb »Hampel A«-típusú temetőkből és leletekből olvasta ki.⁷² László pályatársai, tanítványai tiszteletből vagy kényelemből hosszú ideig átvették ezt az elgondolást,⁷³ miért is ne tették volna, ha a kutatás következő szenzációját szolgáltató Szőke Béla (1913–1961) vagy vezető történésze, Györffy György (1917–2000) is elfogadta.⁷⁴ A László-tanítvány Dienes István volt az első, aki úgy látta, hogy a nagycsaládok vérségi szervezete a honfoglalás korában már nem létezett,

68 Pl. a karosi II. temetőt (3:13) illetően feltételezve, amennyiben a honfoglalók első generációja nyitotta meg és leszármazóik a 10. század közepén hagyták fel: RÉVÉSZ 1996, 204–206.

69 Az ilyen kései itáliai és a bizánci érméket tartalmazó sírok származását illetően igen jelentősek a különbségek. Az előbbieket tartalmazó 12 sírból hét szállási temetőből, öt magányos sírból vagy nem besorolható temetőből való volt, vö. KOVÁCS 2011, 4. táblázat 48–52, 58–59, illetve 53–57, viszont az utóbbiak döntő többsége már falusi temetőben látott napvilágot; szállásiból csak három, falusiból tíz, vö. uo., 9. táblázat 13–14, 21, illetve 10–12, 15–19, 20(?), 22. Egy páratlanul késői számánida muszlim dirhem, Manszúr ibn Nüh (961–976) verete ugyancsak falusi temetőben maradt fenn: uo., 10. táblázat 15.

70 Terjedelme miatt, a jelen szövegbe nem illett a magam összeállította, elsősorban a besorolások érmeleleteinek értékelésére vonatkozó adatgyűjtésem, vö. HAMPEL 1896; 1900; 1906 és 1908.

71 1935 és 1944 között megjelent népvándorlás- és honfoglalás kori régészeti és művészettörténeti publikációi: SZŐKE 1995, 9–15.

72 BÓNA 1997, 1451–1452; BÓNA 1997a, 352–353.

73 Bóna István beszámolt arról, hogy Fehér Géza négy régészhallgató (Bóna István, valamint talán Dienes István, Kralovánszky Alán és Szabó János Győző) előtt azonnal kétségbe vonta László elméletének helyességét, mégpedig nem csupán a feltárások megbízhatatlansága, hanem azon biológiai képtelenség alapján is, hogy e nagycsaládnak vélt temetőben milyen nemi aránytalanság jelentkezett; Fehér véleménye csak a halála után jelent meg: FEHÉR 1959, 265–266. Bóna később ezt a gondolatot fejlesztette tovább, amikor katonai temetőknek határozta meg őket: BÓNA 1997, 1454–1456; BÓNA 1997a, 354–357. Kétségeit közülük Bónánál korábban egyedül Dienes István fette ki, lásd alább!

74 Ugyancsak Bóna szavaival: „A középréteghez áll közel az a nagycsaládi temetőtípus, melynek társadalmi jelentését László Gyula ismerte fel. Az ilyen temető közepe táján a család férfi tagjai ijjal, nyíllal és a toron elfogyasztott ló részeivel, szélein a szegény rokonok és szolgák helyezkednek el» (GYÖRFFY 1977, 38.) – sajátos, hogy Györffy itt részletesebben és pontosabban közvetíti az eredeti régész mondanivalót, mint utóbb az elmélet megalkotója. A »középréteg« Szőke Béla terminológiájából került Györffy mondatába, Szőke is ellentmondás nélkül elismerte a vérségi nagycsaládot s azt saját középrétegének szerkezetével azonosította.: BÓNA 1997, 1452; BÓNA 1997a, 353; vö. SZŐKE 1962, 21–22, 25–26. Tanulságos, hogy Györffy Dienes István egy korábbi, időközben tévesnek bizonyult feltevésével folytatta az idézett mondatot, amelyet Bóna talán Dienes iránti barátságából elhagyott: „Hasonló körből eredeztethető a bihari Homorogon kiásott temető, amely ijjal és nyíllal eltemetett harcokosok egytizedét családostól foglalta magába két-három nemzedéken át.: GYÖRFFY 1977, 38; vö. DIENES 1969.

hanem összetevőire, azaz családokra bomlott, mégsem tudta elutasítani a nagycsaládi temetők meglétét.⁷⁵ Ugyanilyen kettős módon vélekedett Fodor István is.⁷⁶ Őket Bakay Kornél követte, aki a nagycsaládi elméletet egyrészt a „néprajzi társadalomtörténet” hipotézisének bizonyíthatatlansága, másrészt a forrásbázis hiányosságai⁷⁷ alapján már egyenesen kétségbe vonta, s ugyanerre, vagyis a teljes feltáratlanság, embertani feldolgozatlanság és közöletlenség hármására következtetett akkor, amikor a többre értékelt paleoszociográfiai statisztikai módszer alkalmazási nehézségeit részletezte.⁷⁸ Ezt követően Révész László jelentkezett, hogy immáron a karosi

ásatási eredményeire támaszkodva elsősorban a Felső-Tisza vidékére lokalizálja⁷⁹ az általa a fejedelem katonai kíséretként mesterségesen összelepipített előkelő kiscsaládok, háziszolgáik és katonai kíséretük közössége hagyatékának értelmezett temetőtípust,⁸⁰ s a fejedelmi hatalmat érintő változással magyarázza a 10. század közepére keltezett felhagyásukat.⁸¹ Összecsengő régész-történész vélemény szerint, a fejedelmi központ ekkor a Felső-Tisza-vidékről a Duna-Tisza közére került át,⁸² mert a Soroksártól Kiskundorozsmáig terjedő területen „megfigyelhető nagyszámú magányos sír, illetve szállási temető (»temetőkezdemény«) véleményünk szerint arra

- 75 „A temetőterképek alaposabb elemzéséből, valamint a hasonló gazdasági és társadalmi szerkezetű népek tanulmányozásából ma már csaknem bizonyos, hogy a társadalom alapsejtje a honfoglaló magyaroknál is a páros család volt, s ezek gazdasági célszerűség, társadalompolitikai szükségesség szerint tagolódtak, illetve tömörültek életképes, hasznos egységekké: a társadalom csúcán állók családjaitól és apróbb csoportjaitól a közrendűek nemegyszer uruk akarata szerint szervezett népes faluközösségéig.”: DIENES 1970, 120. Miután Éry Kinga megállapította, hogy a sárbogárdi temető [2:49] négy kiscsaládjá között vérokonság nem tételezhető fel, Dienes a fentieket megerősítette: „A régészeti adatokból tehát úgy látszik, hogy a magyarság honfoglalás előtti fejlődése során kialakult tulajdonviszonyok a nagyobb lélekszámú csoportokat összefogó vérségi kötelékek már széttrétké. A nagycsalád összetevőire, szűkebb családi közösségekre, páros családokra bomlott, amelyek vagy külön éltek, vagy hatalmi és gazdasági érdekek szerint kisebb-nagyobb csoportjaik alkottak különböző egységeket.”: DIENES 1972, 12. Továbbá kifejtette, hogy a középrétegek hagyományosabb családi szervezetben éltek, amelyek „nem voltak feltétlenül néprajzi értelemben vett együtt élő nagycsaládok... Ezekhez a középrétegekhez kapcsolhatjuk azokat a nagycsaládi temetőket, amelyekről fentebb szó volt, és amelyekből az utóbbi időben újabbak is kerültek napvilágra (Bashalom I. sz. temető, Rakamaz [3:32, 24]). E temetőknél egyelőre nem tisztázott, hogy egy vagy több nemzedéken át temetkeztek-e bennük, ugyanis a sírok száma általában kevés ahhoz, hogy három emberöltőn át együtt élő nagycsalád tagjait foglalhatná magában. Bizonyos lelőhelyeken azonban, például Bashalmon, ahol két rangosabb, láthatóan ugyanazon időben nyitott temető van egymás közelében [2:33, 32], és sírjaik száma feltűnően eltérő (13 : 24), valamint a nagyobb temetőben kötöttebb rend uralkodik, a magyarázatot az eltérő családszerkezetben kereshetjük: az egyikben családi rend szerint temetkeztek, míg a másikat a hagyományos nagycsaládi közösséghez hasonló egység használta.”: uo. 16–18.
- 76 A feltárt 10–11. századi nagy temetők anyagát feldolgozó „régészeti és embertani vizsgálatok... azt az eredményt szűrték le, hogy ide nem egymással rokon kapcsolatban levő családok temetkeztek, hanem egy faluközösség tagjai. (Ezt egyébként az a biztosnak vehető megállapítás is alátámasztja, hogy a X. században a magyar társadalom szervezete nem a vérségi, hanem területi elrendeződés elvén alapult.)”: FODOR 1973, 119–120. Később kifejtette: „A legkisebb társadalmi egység a család volt, mégpedig minden bizonnyal ennek két formája: a maihoz hasonló ún. kiscsalád és az ennél nagyobb létszámú nagycsalád. Mindkét családforma létezéséről vannak adataink a nomád népek körében, és a régészeti leleteink már a bronzkortól kezdve utalnak egymás melletti létezésükre... László Gyula mutatta ki még 1944-ben, honfoglalás kori temetőink elemzése alapján a családforma létét, újabban erre enged következtetni a XIV–XVI. századi, Sümeg mellett feltárt egykori Sarvaly falu lakóházainak alaprajzi elrendezése, de kétségtelenül ezt a következtetést vonhatjuk le a Kr. e. II. évezredben a finnugorságnál szélteben elterjedt lakóházak sajtáságaiból is. Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy e családforma őseinknél az ugor kortól biztosan kimutatható.”: FODOR 1992, 113.
- 77 László kényszerűségeiből támaszkodott a gyenge hitelű temetőkre, jóllehet maga hangsúlyozta a népvándorlás és honfoglalás kori temetők értelmezett temetőterkép-készítésének jelentőségét, ami megkívánta volna a feltárás és a régészeti-embertani feldolgozás teljességét: LÁSZLÓ 1941; BAKAY 1978, 166: 172. jegyzet. Bakay számításai szerint, a László által feldolgozott temetők az ismertté vált leletanyag mindössze 0,77%-át tették ki, emiatt „ennek a kiválasztott forrásanyagának kifogástalannak kellett volna lennie. Ezzel szemben a bezdédi, az eperjeskei, a kenézli I. és a szeged-bojárhalmi [3:31, 8, 16, 6] temető (-részek?) napvilágra kerülése nem hiteles szakmunkák következménye... [A vonatkozó adatok szemrevételezését követően megállapította, hogy] a felhasznált forrásanyag tehát hiányos, bizonytalan és nem ellenőrzött. A kenézli II. temető [3:17] kivételével a nem-meghatározások kizárólag leletekből visszakövetkeztetés révén történtek és ezt nehéz elégséges alapnak tekinteni.”: BAKAY 1978, 166–167: 172. jegyzet.
- 78 Bakay rámutatott, hogy a könyvének megírása táján teljes értékű rekonstrukció csak az akkor teljesen feltárt és közölt sárbogárdi és fiad-képusztai temetőkben volt lehetséges (2:49, 92) – BAKAY 1978, 168. –, de egy 28 tételből álló jegyzékét is összeállította a statisztikai módszerhez legalább elégséges alapot nyújtható temetőknek, jóllehet az általa felsorolt temetők többsége szerepel a táblázataimban, a szokásos utalás olyan bonyolult lett volna, hogy csak Bakay eredeti listáját ajánlhatom: uo.
- 79 „Hasonló szerkezetű temetők, temetőcsoportok ritkán, a Kárpát-medence más részein is fellelhetők (Bihar-Somlyóhegy, Kolozsvár-Zápolya utca, Szered I–II. [3:2, 20, 29–30]). Ezek egy-egy lokális központot sejtetnek, valamint törzs- vagy nemzetségszerű kisebb létszámú kíséretének az emlékei.”: RÉVÉSZ 1996b, 41.
- 80 „A férfi (harcos!) sírok túlsúlya már sejteti, hogy tisztán vérségi alapon szerveződött közösségről itt nem nagyon lehet szó...”: RÉVÉSZ 1984/85, 618–619. A felső-Tisza-vidéki kis temetőket „egymással rokon kiscsaládok, s a háznéphez tartozó, de az előkelő családokkal – legalábbis genetikai rokonságban – nem álló kísérő harcosok és szolgák népesítették be. Erre utal a fegyveres férfisírok minden esetben megfigyelhető igen magas száma is. Ez utóbbiak nyilván a katonai kíséret – helyzetükből adódóan többnyire nőtlen – tagjait rejtették, akik uraik szállásán éltek, s temetőiben kaptak végső nyughelyet. Ilyen értelemben e lelőhelyek semmiképpen sem tekinthetők nagycsaládi temetőknek.”: RÉVÉSZ 1996, 198. Még részletesebben: RÉVÉSZ 1996b, 41–42.
- 81 RÉVÉSZ 1984/85, 625–626; RÉVÉSZ 1996, 204–206.
- 82 MAKK 2004, 124–127; KOVÁCS 2005, 58; LŐRINCZY-TÜRK 2011, 444; KOVÁCS 2011, 86–87.

utal, hogy az itt megtelepült – többségében feltehetően a Felső-Tisza vidékről átköltözött – népesség itt tartózkodása néhány évtized után, a 10. század utolsó harmadában megszakadt.⁸³

Utóljára talán Bóna István foglalkozott átfogó szemlélettel ezekkel a kisebb 10. századi temetőkkel, pontosabban ezek bizonyos válogatásával, éspedig azokkal, amelyekben úgy vélte, hogy kirívóan magas volt a férfiak aránya. Megállapítása szerint az általa megvizsgált 38 – de sajnos csupán 29 megnevezett – temetőben 414 férfi temetkezésre csak 163 női temetkezés esett, a csecsemők és a serdületlenek száma pedig mindössze 59 volt. „Azt a vérrokon szervezetet még nem találták fel, s nem is fogják sehol megtalálni, amelyben a két nem és a gyermekek aránya, pontosabban: aránytalansága ennyire kiáltoan eltérő lenne – nem lehet itt szó vérségi vagyoni munka- stb. közösségekről, belső munkamegosztásról, jószág körül forgolódo asszonyokról. Nem lehet szó, mivel a vizsgált temetőkben nyugvó férfiak 50–70 %-át lóval, fegyverrel, díszövvvel temették el, ifjú asszonyaik is veretes csizmában, nemegyszer lóval eltemetve, sokszor inkább az amazonokra emlékeztetnek, semmint a korszak előkelő vagy egyszerű asszonyaira, esetenként még gyermekeiket is lóval indították a másvilágra.”⁸⁴

A továbbiakban Bóna visszautalt Dienes István és Fodor István már említett megállapításaira, majd hosszabban foglalkozott Révész László ugyancsak már bemutatott nézeteivel. „Ami az általam ... vizsgált »katonai« temetőket illeti, Révész is azt a nézetet képviseli, hogy ezekben mesterségesen kötelékbe szervezett *hivatásos harcosok* nyugodtak – a törzsfők kísérete. Szabolcs–Zemplén területén pedig egyenesen a nagyfejedelmek katonai kísérőinek előkelő családi sírcsoportjaira gondol, akik háziszolgáikkal és nem rokon harcosokkal temetkezének együtt. Úgy gondolja, hogy temetőik eredetileg nagyobbak voltak, s azt is vallja, hogy a bennük nyugvók 50%-a férfi harcos, kevés családtagtól kísérve.⁸⁵ – A valóságos belső arányok azonban nem

egészen ilyenek, Révész ugyanis nem választotta el Kenézlő I-et és Karos III-at Kenézlő II-től és Karos II-től [sorban 3:16, 14, 17, 13]. Kitűnően felismerte viszont (Szeged-) Algyő esetében [3:26] Kürti Béla a *kifejezetten katonai temetőt*.⁸⁶

Bóna vizsgálatainak eredményét a következő idézeteivel összegezhetjük: „A Dunántúl belsejét kivéve, ahonnet egyelőre nem ismerünk ilyen típusú temetőket (az egyetlen késői kivétel... a budakeszi [3:5]),⁸⁷ a honfoglalóktól a *honfoglalás elején megszállt egész területen sajátos* (sem korábban, sem később nem ismert típusú) *temetők jelennek meg*. Ezekben a férfiak száma kétszerese, sőt nemritkán háromszorosa vagy éppen többszöröse a nőkének. A csecsemők-kisgyermkek gyakran teljesen hiányoznak ezekből a kis temetőkből, vagy számuk oly csekély, hogy a normális családi élet a temetőket létesítő közösségek esetében teljességgel kizárható. Az aránytalanságok miatt a kis temetőbe eltemetett férfiak nagyobb részét nőtlennek kell tekinteni, még akkor is, ha az aránytalanságok egy részét a temetőhelyek hirtelen felhagyásával magyarázzuk.”⁸⁸

Bóna István fejtegetéseit a tárgyalt katonai temetőknél a már említett dunántúli hiányával szemben megfigyelhető területi elhelyezkedéséből levont alábbi következtetéseivel zárta: „Tény, hogy az általam vizsgált 38 katonai temetőből 13 Zemplén–Szabolcs megyei – írta –, ám az a gyanúm, hogy ebben – ez egyszer, kivételesen – a kutatás intenzitása is ludas. Ugyanilyen típusú temetők⁸⁹ találhatók ugyanis a Nyírtől délre eső Tiszántúlon, le egészen Temesvárig, sőt jóval délebbre a kizárólag lovas harcos sírokból álló vejtei temetőig [3:36] (összesen 7 temető), a Duna–Tisza-köze középső zónájában (szintén 7 temető), a dél-szlovákiai Kisalföldön (5 temető), Erdélyben mind a Kis-Szamos, mind pedig a Maros-völgyében (4 temető) s végül a mai Észak-Magyarországon is (2 temető). Szervezetten, tervszerűen telepített katonai őrállomásoknak tarthatók tehát, amelyekből a lényegesen nagyobb és később

83 LŐRINCZY–TÜRK 2011, 444.

84 BÓNA 1997, 1455; BÓNA 1997a, 355.

85 Révész a Felső-Tisza-vidék temetőit röviden így jellemezte: „Az újabb feltárások azt mutatják, hogy zömük nem kis sírszámú (15-20 síros) volt, hanem 70-80 személy nyugvóhelye. E temetők rendszerint kisebb csoportokat alkotva, egymástól néhány száz méterre fekszenek. Jellemző sajátosságuk a fegyveres férfisírok nagy száma, ezek legtöbbször a temetkezések 50%-át is meghaladják, s csak a fennmaradókból találunk nőkre, gyermekekre és házi szolgákra utaló hagyatékot.”: RÉVÉSZ 1994, 144.

86 BÓNA 1997, 1455; BÓNA 1997a, 355–356; vö. KÜRTI 1978/79, 343.

87 Somogy megyében időközben szaporodni kezdtek a hasonló temetők, illetőleg sírok: *Tengőd (So)-Hékútpusztá*: 1960-ban Dienes István a terepviszonyok miatt nem teljesen kutatható temetőt öt sírját tárta fel, amelyben négy fegyveres férfi és egy nő feküdt: RÉVÉSZ 1990, 267–269. *Balatonújlak (So)-Erdő-dűlő*: 2003-ban Siklósi Zsuzsanna és Langó Péter által teljesen feltárt 17 síros temető, amelyben Mende Balázs meghatározása szerint 5 férfi, 6 nő és 7 gyermek nyugodott, a 10. sírban fekvő maturus nő karjára pedig hajdan egy újszülöttet helyeztek. Négy sír *tpq*-ja: 926–, 926–, 931–, 947–: SIKLÓSI–LANGÓ 2007; LANGÓ–SIKLÓSI 2012; KOVÁCS 2011, 139. Nem világos számomra, hogy belterületi lelőhely lévén, mennyire volt kutatható az alábbi két sír környéke: *Balatonszemes (So)-Landler Jenő utca*: 1988-ban Költő László egy fegyveres férfisírt leletmentett, *tpq*: 915–. A sírtól három méterre egy melléklet nélküli csontvázat is feltárt: KÖLTŐ 1991; KOVÁCS 2011, 139. *Fonyód (So)-Magyar Bálint Általános iskola*: 1988-ban Költő László egy fegyveres férfisírt leletmentett, *tpq*: 931–: KÖLTŐ 1991a; KOVÁCS 2011, 140.

88 BÓNA 1997, 1454; BÓNA 1997a, 354.

89 Sajnos a vejtein (3:36) kívül egyiket sem nevezte meg; ezek megkeresése pedig nem fért a vázlatom keretei közé.

telepített algyóit és budakeszit [3:26, 5] kivéve, egyik sem éli túl a 10. század közepét, néha az első harmadát sem,⁹⁰ mivel nem volt rájuk többé szükség. Távolról sem csak szabolcsi jelenségről van tehát szó, e temetők függetlenek a korai nagyfejedelmi központról kibontakozó vitától.⁹¹

Bár nincsenek, s talán sohasem lesznek írott forrásaink arra vonatkozólag, hogy milyen hatalmi változások okozták volna a Bóna-feltételezte őrállomások megszűnését, az országos szinten létesített temetők kiterjedt korai beharcokról árulkodnának, hiszen a beljükhöz temetett férfitöbbség vagy női párjuk nélkül nőtlenné tekinthető, fiatalon elhunyt és harcos módjára eltemetett férfiakat jelentene, vagy olyan idősebb korosztályúakat, akik életszerűtlenül maradtak volna házastárs nélkül. Magam a katonai temetők feltételezését éppen fordított nemi arányok láttán képzelném el, mert szerintem inkább férfitöbbségnek illenék jellemezni a 10. századi kis szállási temetőket a külhoni hadjáratokban életüket vesztett, és a távoli csatatereken valamilyen módon végtisztességet nyert kalandozó vitézek hazai sírjainak hiánya miatt.⁹² Egyébként ez a férfitöbbség igen közel hozza a Bóna István által nem vizsgált, hasonló férfi–női sírszámú, Révész László által az előkelők és katonai kíséretük nyughelyének tekintett temetőket, elmosva ezzel például a korban és leletanyagban hasonló karosi I.–II.–III. temető Bóna által lényegesebbnek vélt különbségét.⁹³ Magam azonban nem ezt – az egyébként szerintem vitatható – nemi arányt, hanem a temetők kicsi – önkényesen száznál kevesebbnek ítélt – sírszámából következően a használóiak rövid ideig tartó egy helyben lakását tekintetem fontosabbnak, ezért ajánlom a katonai helyett a szállási temető megjelölésüket. Bár szembevetendő, hogy a kisebb-nagyobb sírmennyiségek mellékleteiben milyen különbségeket rejt a temetők ilyen csoportosítása, fgyelemben lehet venni, hogy

1. Nem tudjuk, hogy országos mértékben az egyezéshez közelítő hasonlóságot várhatunk-e el az ilyen

temetőket fenntartó települések különböző (etnikai, törzsi, nemzeti stb.) származású szabad és szolgai jogállású lakóinak temetkezési szokásaiban és mellékletadásuk részleteiben?

2. Nem ismerjük (nem is ismerhetjük meg?) e települések lakóinak mindennapjait (állattenyésztés, földművelés, részvétel a kalandozásokban, belső katonai kíséretben stb.), amiből a vagyoni helyzetük, s ugyancsak a temetkezési szokásaik és a mellékletadásuk különbözőségei keletkezhetnek,⁹⁴
3. Mivel az idegen érmék nem csupán a kalandozó vitézekként kezelt fegyveres férfiak, hanem a tőlük elkülöníthetetlen, bár logikailag létezettnek vélt fegyveres, de közvetlenül kalandozónak nem tekinthető férfiak,⁹⁵ továbbá fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek temetkezéseiben is előfordultak, csak óvatosan lehet belőlük az azonos veteteket tartalmazó temetkezéseik azonos vagy hasonló korára következtetni.⁹⁶
4. Ellenben egy-egy temető idegenérme-hiánya nem feltétlenül jelent többet annál, hogy a hozzátartozók nem tettek a halottjuk mellé pénzt, függetlenül attól, hogy volt-e közöttük kalandozó vitéz, vagy muszlim kereskedőkkel üzletelő, továbbá a hazai dísz- vagy értékenti pénzforgalomból pénzhez jutott férfi vagy nő, vagy az ő közvetítésükkel érmével utójára megajándékozott gyermek.
5. Mivel nagyon sok temető nem teljesen feltárt, az elemzésükből levonható következtetések még inkább bizonytalanok. Ez az utóbbi érv a legsúlyosabb a felsoroltak közül, ezért úgy érzem, hogy Bóna István véleményének értékelésekor részletesebben is tanulmányozni illik.

Amint arról már volt szó, Bóna István 38 általa katonai temetőnek nevezett lelőhelyet vizsgált, de csupán 29-et nevezett meg, méghozzá sorozatban 24-et (3/2 azaz a 3: második oszlopában 1–24) majd kihagyva 11-

90 Ezt a kijelentést több sír pénz melléklete alapján cáfolni lehet; lásd alább.

91 Bóna 1997, 1456; Bóna 1997a, 356.

92 Vö. Kovács 1996, 105–107.

93 Vö. Bóna 1997, 1454; Bóna 1997a, 355, illetőleg Révész 1996, 197–198.

94 Megjegyzendő, hogy Dienes István már Szöke Béla könyvének ismertetése kapcsán megjegyezte, hogy a köznépi temetők „használóinak java része pásztor, illetve földműveléssel is foglalkozó pásztor lehetett. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a középréteg jóléte is (amennyiben birtokos arisztokráciát, a katonai kíséret előkelő részét értjük alatta) a kazár korszaktól földműveléssel kiegészült pásztorkodó életformán nyugodott; és ez a réteg – a hadivállalkozások hasznán kívül – a tulajdonában tartott területen megtelepedett tőle függő állattenyésztő-földművelő népek szolgáltatásaiból élt. Állatállományát ezek az alávetett népek gondozták és legeltették, szántóit ezek művelték. Lovas temetkezésük nem annyira nomád voltak, inkább gazdagságuk, rangjuk bizonyosága.”: Dienes 1964a, 137. Kristó Gyula merevebb szétválasztással fogalmazott: „A Hampel A magányos vagy kis sírszámú, lovastemetkezéses, fegyveres, gazdag mellékletes temetkezéshelyei mozgékony, le nem települt, katonai készütségben élő népre utalnak, míg a Hampel B nagy sírszámú, legtöbbször nem lovastemetkezéses, általában fegyvertelen, szegényes mellékletű vagy melléklet nélküli temetői letelepült, földműves népet sejtetnek.”: Kristó 1995, 165. A kérdés jelen állásának részletezése alól felment az ezt is alaposan érintő régész–történeti vita, vö. Takács 1997, 177–202; Révész 1997, 221–224; Kristó 1997, 254–263.

95 Olyanok, akik a külföldről hazahozott adót és zsákmányt itthoni osztozkodáson kapták, de akiket a társadalmi-családi elvárás szerint fegyveresen temettek el, továbbá akiket az ugyanilyen végtisztességgel ellátva, de nem kalandozásból, hanem legfeljebb a kalandozó zsákmány kiadásából származó muszlim dirhemekkel együtt temettek el.

96 Vö. Kovács 2011, 42–44, 90–94.

et, a sor végén álló hármát (3/2: 36–38), továbbá két külön kezelt nagyobb sírszámút (3/2: 39–40), végezetül ezek után a más belső arányuk következtében a 38-as gyűjtéséből kihagyott utolsó nyolcat (3/2: 41–48).⁹⁷ Így Bóna gondolatainak ellenőrzésére végül 37 lelőhelynevet tudtam összegyűjteni, s három csoportra tagoltan tárgyaltam őket: hitelesen, illetőleg csak részlegesen feltárt temetők, végezetül a nem-katonaként említett temetők együttesében. A feltártság mértékének megállapításában, a nem és életkor meghatározásának a csontvázak mérete és a mellékleteik alapján történő becslése, illetve antropológiai vizsgálata módjában, végezetül pedig legalább a pénzmellékletes sírok *tpq.*-ja szerinti korhatározásában eredményesen kihasználhattam a Bóna munkáját követő időben örvendetesen megszaporodott szakirodalmat.

A Bóna István által listázott katonai lelőhelyek első csoportjába a teljesen feltárt vagy akként elismert 11 temetőt soroltam (3:8, 10, 14, 21, 26–28, 30–32, 34), amelyek közül azonban hat – azaz az eperjeskei, hencidai, kunágotai, szeredi II., tiszabezdédi és tiszavasvári – temetőnek (3:8, 10, 21, 30–32, 34) a teljes feltártsága megkérdőjelezhető. A feltárt csontvázak részleges vagy teljes antropológiai vizsgálatára mindössze négy lelőhelyen (3:10, 14, 26, 28) került sor, ezért a csontvázak méretei és mellékletei alapján történően a nemet, illetőleg a felnőtt/gyermek elhatárolást illető becslésben jelentkezhetnek azok a különbségek, amelyek Bóna férfikénti meghatározásából következően a férfi–női arányt néha túlzóan megváltoztatták, az pedig meggondolandó, hogy e temetőkben az összes férfit, vagy csupán a fegyverrel eltemetetteket kell-e „katonának” minősíteni.⁹⁸ Bár a férfi/katonai és női temetkezések aránya még e temetők nagyobb részében is vitatható (3:8, 10!, 26, 28, 30, 31, 34), a férfifőbbséget valóban meg lehet állapítani, tehát csak az a kérdés marad, hogy ez elégséges-e önálló temetőtípus felállításához? Továbbá nem keríthettem sort e 11 temető megnyitásának és felhagyásának a teljes mellékletállománya alapján történő meghatározására, az azonban bizvást állítható, hogy a pénzmellékleteik tanúsága szerint némelyikbe még legalább a 10. század második harmadában (3:21, 27, 30), sőt akár a második felében is (3:27–28) temetkeztek, vagyis nagyon valószínű, hogy a kunágotai, Szeged-Csongrádi úti, szentes-borbásföldi, szeredi II. temetőket

használó települések ekkor még a korábbi helyükön voltak. Ebből pedig az következne, hogy a Bóna javasolta katonai örállomásként nemhogy a 10. század első, hanem a második harmadában, sőt a második felében is szükség volt rájuk. Ilyen feltételezés bizonyítására azonban még inkább nem rendelkezünk történeti forrással.

A Bóna István által listázott lelőhelyek második csoportjába a biztosan csupán részlegesen feltárt 19 temetőt soroltam (3: 2, 4–7, 11–12, 16, 18–20, 22–25, 29, 35–37), amelyekre a részlegességük következtében minden fentebbi aggály érvényes. Ráadásul csak a kisebbségüket vizsgálta meg antropológus (3:5, 11, 19, 24–25, 35), tehát a többiek becsült nemi és életkori adatai szintén bizonytalanok, vagyis mind emiatt, mind pedig a feltáratlan temetőrészekben nyugvók ismeretlen adatai következtében elégtelenek az eltemetettek valós férfi/katonai–női arányának meghatározására. A pénzzel keltezett sírjaik földbe kerülése is az első csoportbeliekéhez hasonló, vagyis e temetők egy részében legalább a 10. század második harmadában (3:5, 16, 18, 29), sőt akár még a második felében is (3:29, 37) temetkeztek, vagyis ismételtelen valószínű, hogy a fenntartó településük is még ekkor is az eredeti helyén létezett.

A lelőhelyek harmadik csoportjában a Bóna István által említett, részben a katonai temetőktől eltérőnek nevezett aldebrői, bodrogszerdahelyi, karosi II., kenézliői II. és tiszaezlár-bashalmi II. (3:1, 3, 13, 17, 33), részben pedig a mégis katonainak sejtett gádorosi és keceli (3:9, 15) temetőket tekintettem át. Ezekről megállapítható, hogy Bóna bizonyára a nevezetesebb lelőhelyek gyűjtése közben szelektálta őket, mert közöttük a keceli temető (3:15) kivételével valóban nem jelentkezett férfifőbbség. Szigorúan véve csupán kettő volt közülük teljesen feltárt vagy annak elfogadott (3: 9, 13), viszont a többségük embertani anyagát részben vagy teljesen antropológus határozta meg (3:1, 3, 13, 15, 17), s a pénzleteik alapján hármójuk az 10. század első feléből való *tpq.*-val indul (3:3, 13: 6 sírral, 17: 2 sírral, 33), viszont egy (3:33) a század második felében került a földbe.

A fenti áttekintésből annyi megállapítható, hogy a Bóna István által feltételezett, szervezeten, tervszerűen telepített, s jószerint csak a 10. század első harmadában működő belföldi katonai örállomások léte a feltételezett lakóik által megnyitottnak vélt katonai temetők alapján nem bizonyítható, ugyanis az ilyenek meghatározott, a

97 A 24. Tuzsér után folytatva: „és így tovább a vizsgálatunkban 37–38. helyen álló 4–1 vagy 4–1–1 sírszámú piciny temetőig (Piliny, Szeged-Bojárhalom, Kunágotá [3:23, 6, 21]). A típus egyetlen nagyobb méretű, egyben biztosan teljesen feltárt temetője a (szeged-) algyői 47–21–14 belső aránnyal, ehhez lehetett hasonló a csonka budakeszi: 30–13–3 sírral [3:26, 5]. Olyan belső arányú temetőket, mint Kenézliő II, Karos II, Aldebrő, Bashalom II, Bodrogszerdahely [3: 17, 13, 1, 33, 3] a nők férfiakéhoz közelítő létszáma, vagy a magas gyermeklétszám miatt nem vettem fel összeállításomba, nem szerepel benne a László Gyulától egykor vizsgált Gádoros és Kecel sem [3: 9, 15; LÁSZLÓ 1944, 149–150, 156–158.], holott az utóbbiak eredetileg valószínűleg ugyanilyen típusú temetők voltak.”: BÓNA 1997, 1454–1455; BÓNA 1997a, 355. A vejtei temetőt (3:36) később említette: BÓNA 1997, 1456; BÓNA 1997a, 356.

98 A 3. táblázatban a Kovács-féle férfi adatot /-jel után a fegyveres férfiak száma követi.

női sírokkal szemben két-, háromszoros, sőt többszörös férfítöbbséget mutató temetők mindaddig csak csekély számban és akkor sem mindig a teljességüket bizonyító dokumentációval együtt kerültek feltárára. A jövő teljességre törekvő ásatásai feltehetően szaporítani fogják az ilyen típusú temetőket, de a velük kapcsolatba hozott katonai őrállomások rendszere egyelőre mindenképpen kétségbe vonható. Más kérdés, hogy a fentiekől el kell-e különíteni azokat az inkább kisebb, mint nagyobb sírszámú temetőket, amelyekben a férfi–női temetkezések aránya közelítő (3:1, 3, 9, 13, 17, 33), és szükséges-e bennük az általam ajánlott szállási temető kategóriának önálló csoportját látni. Ennek eldöntése nem fért jelen vázlatom keretei közé.

Minden bizonytalanságtól függetlenül tehát közös jellemzője az általam javasolt szállási temetőknek a kis sírszámukból következő rövid, talán csak néhány évtizedes használat, és pedig feltehetőleg nem a Bóna István által többségében a 10. század első harmadára véleményezett kötött rendszerben. Ellenkezőleg, egyedi módon használhatták őket, azaz nem tudhatjuk, hogy a 10. század folyamán hányszor került szállás- és temetőváltásra sor. Feltehetőleg Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodásának első felében azonban a saját központi hatalmának biztosítására országos mértékű katonai telepítés történhetett, amikor a hivatásos katonákat, a „harcos jobbágyokat” a fejedelem által kijelölt stratégiai szálláshelyeken telepítették le – vélekedett Györffy György –, s megállapította, hogy az elnyomó szerepükből „két következtetés vonható le régészeti szempontból: 1. A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezettek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe, 2. Mint a keresztény rend bevezetésének »rendőrei« igen korán keresztény módon kellett temetkezniök. Valószínűleg velük indult a templom melletti, ló nélküli temetkezés...”⁹⁹ Ilyen gondolatot Dienes István már korábban megfogalmazott azzal a megkülönböztetéssel,

hogy a régi rendhez ragaszkodó áttelepített lakosság temetői látványosan elszegényedtek,¹⁰⁰ Mesterházy Károly pedig még részletesebben kifejtette e temetőváltás folyamatát.¹⁰¹ A falusi temetők tárgyalásánál alább részletesebben ismertetett, Géza nagyfejedelem korában kikényszerített áttelepítések feltevésével¹⁰² kapcsolatba hozható a kis sírszámú szállási temetők megszűnése is, hiszen ezek a korábbi formájukban a 11. században már talán nem, vagy jelen ismereteink szerint, csak kivételesen jelentkeztek.¹⁰³

A szállási temetőtípus nem volt kizárólagos kegyeleti formája a Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyaroknak, de ez a jelen ismereteink szerint kelet felé visszatekintve egyelőre aligha vizsgálható.¹⁰⁴ A Kárpát-medencében azonban bizonyosra vehető, hogy amennyiben az alább bemutatott V–VI. típusú magyar falusi temetők közül bármelyiket is csak a 10. század első harmadában, felében nyitottnak ítéljük meg, akkor előzményüket elvileg valamelyik szállási temetőben kellene keresni.

Bár a szállási temetők fejezetében a szóba jöhető lelőhelyeknek csupán csekély részével foglalkoztam, bárminő értékelésükkel kapcsolatban kiderült, hogy korábban az eltemetettek temetkezési szokásai, mellékletei és keltezési kérdései mellett a személyek neve és életkora adott alapot rendkívül kidolgozott következtetések levonására. Ezeket a személyes adatokat sokszor csupán a testméretek és a mellékletek alapján történő becsléssel határozták meg, szakszerű embertani vizsgálat ritkábban történt. Ráadásul bár az utóbbiak meghatározásai valóban csak a személyes adatoknál (azok összegzésénél) maradtak meg, egy-egy temető halottai természettudományos rokonsági vizsgálatát egyedül gyakorlatilag Lengyel Imre végezte a maga megalkotta csontkémiai/szerológiai eljárásával. Azok közül a 10–11. századi lelőhelyek közül, amelyek embertani anyagát ő is, és hagyományos metrikus módszerrel tevékenykedő antropológus is elvégezte, a

99 GYÖRFFY 1977, 103, 105–106.

100 DIENES 1964a, 137–138.

101 MESTERHÁZY 1984a, 276.

102 Kényszerített tovaköltöztetést sejtetett Kürti Béla is, aki a 13 síros Szeged-Csongrádi úti lelőhelyet (3:27) úgy tekintette, mint „egy meghatározott céllal telepített katonai közösség éppen megkezdett temetője, ami nagyobbá nem alakulhatott, az adott közösség továbbköltöztetése miatt.”: KÜRTI 1996, 61.

103 Akár e „folyamat” alóli kivétel lehetett a valószínűleg a 10. század végétől a 11. században használtak tekintett, teljesen feltárt egyetlen I. László denárral keltezett ltkési I. temető, valamint a II. temetői nem teljesen feltárt párja, amelyet ugyancsak egyetlen, I. Géza denár keltez (2:97–98), továbbá a karcsai Béla dux–Kálmán-érmés temető (2:95). E temetőkről a VII. típusnál lesz szó. Ugyancsak egyedülálló kivételnek tűnik az Ópusztaszer (Cso)–Kiszner-tanya lelőhelyen feltárt 3 síros temető(részlet?) egy lovas, íjászfelszereléses, illetve egy nyilcsúcsos férfi és egy melléklet nélküli gyermek temetkezésével, amelyet Vályi Katalin tudatosan késői párhuzamkereséssel a 10. század vége–11. század első harmadának vége közötti időre keltezett, s amit a későbbi radiokarbon vizsgálat cal. AD. 995+35 eredménye meg is erősített: VÁLYI 1994, 394; VÁLYI 1996, 50–51; KRISTÓ 1997, 252–253. Miután itt megsemmisített nagy köznépi temető maradványáról szó sem lehetett, a vizsgálati eredményt pedig nincs jogom kétségbevonni, nem tartottam lehetségesnek bármiféle besorolást.

104 Türk Attila véleménye szerint, „a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence 10. századi anyagi kultúrájának 8–9. századi előzményeit.”: TÜRK 2011, 202.

kettejük eredményeit összehasonlítva a nem és életkor meghatározásában ellentmondásokat fedeztem fel és részletesen be is mutattam,¹⁰⁵ viszont a csak általa vizsgált lelőhelyekre vonatkozó ilyen eredményei pedig még ellenőrzésre szorulnak. Lengyel azonban rokonsági vizsgálatokat is végzett, amelyek alapján genetikai csoportokat (családokat) különített el (pl. 2:42, 53, 97, 113).¹⁰⁶ Ezek közül a szabolcsi temetőre (2:113) vonatkozó megállapításaival szemben kétségeim merültek fel, amelyek megbeszélését tervbe vettük, de sajnálatos módon nem került rá sor.¹⁰⁷ Ilyen előzmények után lehet lényegesnek tartani egy olyan kicsi szállási temető, a szakonyi (1:16) csontanyaga összecsengő metrikus és csontkémiai/szerológiai vizsgálati eredményeinek ellenőrzését, amelyre az időközben kifejlesztett DNS-vizsgálatok útján kerülhet sor.

E szöveg véglegessé formálásának idején a különböző szóbeli híradásokon túl, egyelőre az a harta (BK)-freifelti temetőben elvégzett vizsgálat eredménye közölt, amely – amennyiben az ellenőrzést követően hitelesnek, majd további lelőhelyekre vonatkozóan valamilyen mértékben általánosíthatónak bizonyul – minden korábbi régészeti, csontkémiai/szerológiai és hagyományos antropológiai latolgatással sejtetett vérségi, azaz nagycsaládi, kiscsaládi vagy akár csupán páros kapcsolat, s mindebből következően a generációs rendszer és relatív kronológia eddigi megállapításainak valóságát kétségbe vonni látszik.¹⁰⁸ A temetőben nyugvó 3 férfi, 15 nő és 2 inf. I korú kisgyermek¹⁰⁹ 19 csontmintájából végzett DNS-vizsgálat szerint ugyanis az eltemetettek között nem volt genetikai rokonság. A vizsgálatot végző szakértők ugyanis megállapították, hogy „az a tény, hogy a vizsgált egyének nem állnak genetikailag rokonságban egymással, arra enged következtetni, hogy a közösség

vagy nem vérségi (családi) rendben szerveződött, vagy a temető használati ideje nem tette lehetővé, hogy a családi kapcsolatrendszer a temetkezésekben is leképeződjön. Erre utalhat, hogy a temetőben egyetlen kisgyermeknek sem találtuk meg az anyai felmenőjét... E temető vizsgálata elsősorban a régészet számára hozhat áttörést – állapították meg a szerzők –, kikényszerítve új módszertani szempontrendszer(ek) kialakítását. A temetőt kezdetben a lelőhelyen talált viszonylag kevés sír miatt ún. 'kiscsaládi temetkezési rendszer' keretei között értelmeztük, de a genetikai eredmények ellentmondtak ennek. A régészeti kutatás általában – alapvetően néprajzi szempontok, de a történeti források alapján is – a kora középkori temetőket családi rendszerben képzelte el, a kutatók a »családi genealógiát« még olyan esetben is rávetítették a lelőhelyekre, ahol arról nyilván nem lehetett szó. Vizsgálati eredményünk alapjaiban rendítette meg ezt a modellt. A kiscsaládi temetőmodell befolyásolta a kronológiai szemléletet is, hiszen ezáltal a korábban a családon belüli születési sorrendből levezetett tipokronológia új, lényegesen rövidebb periódusokra osztható megközelítéssel számolt. A vizsgálati eredményt jelenleg kétféle módon tudjuk interpretálni: 1. a női sírok 'feleségek', 'ágyasok' maradványait rejtik, 2. a temető nem családi rend alapján alakult ki. Mindkét értelmezés magában hordozza a következtetést, hogy a temető használati ideje igen rövid lehetett.¹¹⁰ Miután ehhez a véleményhez régészeti egyeztetés is megjelent,¹¹¹ az eredményeket a magam témája kapcsán úgy lehet értékelni, hogy a kis temetőbe egy nagyobb közösség rövidebb időszak alatt véletlenszerűen elhunyt tagjait hantolták el.¹¹² Így a temetőeknek a fenntartó településük helyben maradásának hosszúságára épített megkülönböztetése még inkább megalapozottnak tűnne,

105 Aldebrő, Kál, Letkés I. temető, Szabolcs, Szob-Vendelin, Tiszalúc, Újlőrincfalva (3:1, 2:46, 97, 113, 80, 117, 118): Kovács 2011a.

106 Vö. Kovács 1990, 317; Kovács 1994a, 174–175.

107 Vö. Kovács 1994a, 149–173. A nehézségeket először levélben tárgyaltuk meg – uo. 173–174. –, és a tervezett szakmai megbeszélésre azért nem került sor, mert Lengyel 1992. július 15-én autószerencsétlenségben elhunyt.

108 „A kapott adatok alapján úgy tűnik..., hogy az oda temetkező közösség egyik tagja sem állt rokonságban a többivel. Minthogy egyelőre ez az egyetlen ilyen nagy esetszámban megvizsgált temető, ezért nem lehet tudni, hogy ez egy különleges, egyedi eset volt-e, vagy pedig a jövőben a X. századi temetőkben nem lehet családi, rokonsági közösségek együttesét látni. (Ez utóbbi volt minden eddigi temetőelemzés axiomatikus kiindulópontja.)”: BÁLINT–LANGÓ 2008, 1217: 1. jegyzet.

109 KUSTÁR–LANGÓ–MENDE 2007. Csósz Aranka és Mende Balázs szívességéből megkaptam a hartai csontvázak elhalálozási életkorának hagyományosan meghatározott adatait, miszerint a 3 férfi 34–40, 45–55 és 53–59 éves volt, a 15 nő pedig 15–16, 18–19, 18–20, 23–40, 23–x, 24–28, 30–40, 40–60 (3), 46–52, 48–56, 54–60 (2), 61–67 éves, végezetül a 2 kisgyermek 2,5–3 és 3–4 éves, vagyis nemcsak a kisgyermek, hanem a fiatal lányok anyáit, ill. nagyanyáit sem temették a temetőbe, lásd a következő jegyzetet!

110 BOGÁCSI–SZABÓ ET AL. 2008, 1210–1211. A kétféle interpretációhoz annyit hozzáfűzhetők, hogy az 1. alapján a temetőt talán hosszabb ideig használhatták volna, mint a 2. szerint, ugyanis míg az utóbbiban egy meghatározhatatlan hosszúságú időszakos összes halottját temették volna el, az előbbibe az „összetartozó” férfiakat és nőket az eltérő időben bekövetkezett haláluk alkalmával a már máshová költözött hozzátartozók vitték volna vissza a régi, egyébként már felhagyott temetőbe.

111 „Annyi azonban a leletek eddigi tanulmányozása alapján bizonyosnak tűnik, hogy a mellékletadási szempontok alapján is felvetődik a sírok egy részének közel egykorúsága.”: BÁLINT–LANGÓ 2008, 1217: 1. jegyzet.

112 Ez a megállapítás természetesen csupán a hartaihoz hasonló kisebb-nagyobb szállási temetőkre vonatkozik, hiszen a huzamosabb ideig egy helyben lakás következtében kialakult hosszú használati idejű falusi temetőkben a családtagok értelemszerűen kap(hat)tak egymás közelében a temetésre alkalmas helyet.

a nagyságára alapozott viszont elmosódna, hiszen ilyen módon szállási temetőtípust a kis létszámú szállások lakói hosszabb, a nagyobb lakosságú falvaké rövidebb időre létesíthettek. A jövő nagy kérdése, hogy a DNS-vizsgálatok a hartaihoz hasonló, vagy velük egyező eredményeket fognak-e más lelőhelyekre vonatkozóan is felmutatni, vagy a hartaiak csupán egyedi sajátosságot képviseltek. Befejezésül említést érdemel, hogy már közlésre vár a balatonújlak (So)-erdő-dűlői 17 síros, igen egyenletes nemi és életkori eloszlású, teljesen feltárt szállási temető¹¹³ DNS-vizsgálatának eredménye. Az ide temetett férfiak mindegyikét fegyveresen temették el, és négy sírban volt érme: három gyermek mellett Provençe-i Hugó & Lotár (931–947) denárának, egy férfi mellett pedig Lotár (947–950) denárának zárópénzével.¹¹⁴

V. TÍPUS: 10. SZÁZADI MAGYAR FALUSI TEMETŐK

Mivel lassanként megszorodtak a teljesen vagy jórészt feltárt, a nagy falusi temetőktől (VI. típus) eltérően mindenképpen lényegesen kisebb sírszámú, továbbá a magyar denárok hiányával jellemezhető falusi temetők, szükségesnek látszott egy ilyen, zömében 10. századi temetőtípus elkülönítése. Létezésükre Éry Kinga sárbogárdi publikációja (2:49) hívta fel a figyelmet, majd az említett két jellegzetességet figyelembe véve, egész sor ilyen temetőre derült fény, különösen azért, mert a viszonylag teljes feltártságot és a magyar érmék hiányát gyakorlati okból elsődlegesebbnek lehetett vagy kellett tekinteni, mint a sírok számát. Így egy nagyjából egynemű csoport jött létre, amely 57+ és 100/105 sír közötti nagyságú volt, és a leletanyaga többségében a szállási temetők mellékleteivel mutatott több-kevesebb kapcsolatot (2:43, 46, 48–49, 51–54, 56). E temetők megnyitását általában a 900–930-as évek közé keltezték, azaz esetleg ugyanazon közösségnek egy-egy szállási temetője előzhette meg közülük a legkésőbbinek sejtett kezdésű budakeszi, szobkiserdei, tiszacsomai temetőt (2:43, 53–54). A mérete

alapján feltétlenül közéjük sorolható a lébényi temető (2:47) is, amelyet egy szórvány I. István-denár alapján biztosan legalább 1000 tájáig használtak, de mivel a szegényes leletanyaga a fentiekől elkülöníti, elképzelhető, hogy a helyben talált lakosság 10. századi hagyatékát rejtette. Négy további sírmezőt azért lehetett az előzőkhöz csatlakoztatni, mert a nagyobb, sőt jóval nagyobb sírszámuk ellenére sem tartalmaztak magyar denárt,¹¹⁵ bár a részleges feltártságuk (2:44, 45, 55), illetőleg a (2:50) területén előkerült szórványleletű I. András-denár ezt az állítást megkérdőjelezheti, mert a magyar érmék hiányát esetlegességeknek tekintve, gond nélkül a VI. típusú temetőkhöz lehetnének besorolhatók. Lényegesen más a teljesen feltárt, de egyelőre még közöletlen vörs-majori-dűlői temető (2:57) megítélése, amely a kimagaslóan magas sírszáma ellenére sem tartalmazott magyar érmét, ezért a felhagyását kétféleképpen is magyarázhatjuk. Vagy valamikor I. István uralkodásának első évtizedeiben szüntették be a használatát, amikor az első magyar király pénzei még nem jutottak el ebbe a faluba (V. típus), vagy a falu lakói egyáltalán nem kedvelték meg a halotti pénzdadás szokását, így a 11. század bármelyik évtizedéig is tovább használhatták (VI. típus). Magam inkább az első lehetőséget támogatom és egy korán letelepült nagy létszámú falu bő évszázados használati idejű létesítményének tekinteném. Elméletileg ugyanis még az sem lehetetlen, hogy a nagyobb sírmennyiség a magyar denárok szükségszerű hiányából következően feltételezhető hasonló korú felhagyásukból visszszámolva, a többiekénél, azaz a kisebb sírszámúaknál korábbi megnyitásukat, tehát hosszabb használatukat jelezheti. Mindenesetre első próbálkozásként mindőjüket falusi jellegűnek tekintetem annak hangsúlyozásával, hogy a leletanyaguk mennyiségében és minőségében mutatkozó különbségeket a fenntartó településük lakóinak eltérő egyéni „karrierjéből” következő társadalmi helyzetét, illetőleg gazdagságát tükröző mellékleteik eltéréseivel magyarázhatjuk,¹¹⁶ de bármiféle ilyen további magyarázatkísérletől tartózkodtam.

113 A kis temető 10. sírjában egy újszülöttel együtt nyugvó 50-60 év körüli nő (nagymama?) miatt 18 egyén – hat férfi, hat nő és hat gyermek maradványaira bukkantak: SIKLÓSI–LANGÓ 2007.

114 A részletesebb adatokat Siklósi Zsuzsanna szívességének köszönhetem, vö. Kovács 2011, 139–140: IT-4–7, meghatározhatatlan szórványlelet: uo. 147: IT-65. A legújabb előzetes adatok szerint, hasonló eredményt hozott a balatonújlak (So)-erdő-dűlői 17 síros temető vizsgálata is. „Anyai ági rokonság mindösszesen a temető központi sírsorától távolabb fekvő 14–15. sír között lehetséges, amennyiben a további vizsgálatok ezt megerősítik. A többi sír esetében ilyen kapcsolat nem mutatható ki. Mindezen eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy a temetőn belül vélelmezett kisebb közösségek mennyiben tekinthetők családoknak és ebben az esetben érvényes-e a 10. századi temetőkutatáson belül általánosan vallott kiscsaládi modell?": LANGÓ–SIKLÓSI 2012, 215. A DNS-vizsgálatok okozta meglepetést csak fokozta, hogy a várt egyezéseket inkább a vizsgált egyéb lelőhelyű temetők között találták meg, jelezvén, hogy a népesség, illetve az azt alkotó személyek mozogtak, mégpedig annál gyorsabban, hogy a vérségi kapcsolataik nyomot hagytak volna a nagyon rövid ideig használt (szállási?) temetőkből. MENDE 2013, 6.

115 Az ikervári temetőben (2:45) 2 római érme mellett II. (Jámbor) Boleszláv cseh herceg (972–999) még 10. századi denára látott napvilágot.

116 Egy ilyen gondolat nem új. Mesterházy Károly utalt arra, hogy Szőke Béla „a honfoglaláskori magyar társadalom hármás rétegződését mutatta ki: a nehezen szétválasztható vezető- és középréteget, valamint a köznép nagy tömegeit. Ez a modell viszonylag megbízható a teljes társadalom rétegződésének bemutatására. Kisebb csoportok–egységek esetében azonban cserben hagyja a sémákban gondolkodó kutatót. Egy-egy temető ugyanis a legkritikább esetben egyetlen társadalmi réteghöz, de mindig egy településhez tartozik. Egy falu lakói között azonban a köznép mellett ott élhetnek annak vezetői, sőt urai is. Tehát máris három társadalmi réteggel számolhatunk egyetlen temetőben (feltéve, ha mindenki

Mivel jelenleg e temetők kezdete évtizedes pontossággal nem határozható meg, erre vonatkozólag több feltevéssel élhetünk: vagy ezek is közvetlenül a honfoglalást követően létesített települések tartozékai voltak, némelyikük alkalmasint közvetlenül 895 utáni megnyitással, vagy amennyiben csak néhány évtizeddel később keletkeztek, akkor kizárólag a honfoglalók másik, rövid életű településfajtájához, a szálláshoz kapcsolódó temető előzhette meg őket. A 10. század utolsó évtizedeiben, végén vagy az ezredforduló táján, illetőleg talán nem sokkal ezt követően történt felhagyásuk¹¹⁷ alapján, e települések lakói továbbköltözve már a létesítői lehettek a 11. századi, de legfeljebb a 12. század közepén felhagyott falusi temetőknek (VII. típus), sőt akár már templom körüli temetőt (VIII. típus) is nyithattak.

Hasonló temetőváltás a helyi lakosok körében is végbemehetett, erre esetleg a garabonc-ófalui I. (2:13) temetőt használó közösség továbbélésének sejtése lehet példa,¹¹⁸ vagy a rendkívül szegényes mellékletű lébényi (2:47) temető. A garabonci sejtés egyben arra is rávilágít, hogy e temetők felhagyását követően a közösség nem

feltétlenül 11. századi falusi (VII. típus), hanem már templom körüli temetőt (VIII. típus) nyitott.

Mivel a magyar érmék hiánya egyszerre szolgált az V. típusú, 10. századi falusi temetők felhagyásának, illetve a lejjebb tárgyalandó VII. típusú, 11. századi falusi temetők használatbavételének hozzávetőleges korhatározásához, itt kellett kitérnem a régészeti munkákban elfogadott ún. hallgatásból eredő érv használatának jogosságára, amit Kristó Gyula kétségbe vont. Kristó ellenvetése kétszeres kérdésfeltevésben jelentkezett: „Ismételten szóvá kell tennem,¹¹⁹ érthetetlen, hogy a hallgatásból eredő érv (argumentum e silentio), vagyis egy negatívum – adott esetben az Árpád-házi királyok pénzeinek hiánya – miért nyer pozitív értelmet (a pénz hiánya miatt juthat kormeghatározó szerephez). Más szavakkal: miért kellene minden 11. század eleje utáni szegényes (ti. Hampel B-hez hasonló) sírban pénznek lennie?”¹²⁰ Kristó feltevése jogos volt, sőt a sírok vonatkozásában pedig – amint azt a feltárási gyakorlat is mutatta – találónak is tűnt, hiszen az ellenkezőjét egyelőre nemigen lehetett bizonyítani.¹²¹ de a temetőket illetően azonban talán más a helyzet.

ugyanabba a temetőbe temetetti el magát). Ez az utóbbi eset ugyan ritkán fordul elő (pl. Érsekújvár, Hencida, Budakeszi, Algyő stb. [vö. 2:61, 3:10, 5, 26]), de két társadalmi réteg közös temetője gyakori (főleg köznép és középréteg közös temetője: Püspökladány, Magyarhomorog, Ikervár, Székesfehérvár-Rádiótelep, Ibrány, Ógyalla stb. [2: 77, 99, 45, 52, 71, 76]). Ha egy ilyen temetőnek csak egyik csoportjára terjeszkedett ki a feltárási, vagy a leletmentés, máris hibás lesz a társadalmi besorolása. E temetőket köznépinek tartjuk a Szőke-féle modell alapján, pedig nem egysíkúan azok. Hiszen a középréteg fegyvereseit is megtaláljuk mellettük.”: MESTERHÁZY 1995, 1037.

117 Ez a keltezés csupán akkor érvényes, ha kizárólag a feltárt sírok leleteire vonatkoztatjuk. Ugyanakkor szórványleletként két említett temető területén olyan érme is felbukkant, Lébényben I. István H2, Sárrétudvariban I. András H8 típusú denára (2:47, 50), amelynek beszámítása évezedekkel megnyújthatná a temetőhasználat idejét, bár nem volna elégséges sem a következők, általában jóval nagyobb sírszámú és hosszabb használati idejű VI., sem a hasonló tulajdonságokat mutató, de általában későbbi kezdetű VII. típusba való sorolásához.

118 Amint arról fentebb szó esett, a garabonci I. temetőt (2:13) a 880/885-ös, esetleg a 890-es évekig használták. A hozzá tartozó település Éry Kinga szerint ptuji (Podravska statistična regija, Szlovénia), továbbá frank, drevljan és dunai bolgár embertani kapcsolatokat mutató lakosságának egy része azonban bizonyára továbbra is helyben maradt, mert később a 11. században épült zalavár (Za)-várszigeti kápolna cintermébe temetkezett, vagyis időközben még egy – manapság ismeretlen – temetőt kellett használnia, vö. SZŐKE 1992, 150; ÉRY 1992, 350–351.

119 Itt valószínűleg a kérdésnek egy másik megfogalmazására utalt, amikor a honfoglaló magyarok vezető és középrétege temetkezéseinek csupán a 10. század első kétharmadára való keltezésével szemben azzal érvelt, hogy „ez az időpont pontosan egybeesik a kalandozó hadjáratok lezárultával; ezt követően nem volt módjuk a hadjáratokban részt vevők utódainak ilyen pénzekhez hozzájutni. Az pedig egyenesen felfoghatatlan számomra, hogy a 11. század elején ezeknek a – feltehetően régi vágású – előkelőknek miért kellett volna együtt temetkezniük ellenfelük, Szent István király (vagy annak valamelyik utóda) pénzével.”: KRISTÓ 1995, 159. E pszichológiai érvelés szemben felvihető, hogy a pogány kalandozó magyarok sem restelték ellenfeleik, ráadásul a legtöbbször keresztény jelképekkel ellátott érméit viselni és a másvilágra is magukkal vinni. Egyébként a sírba tétel tudatos elhagyásának ötletét a 10. század végén használatba jött ékszer típusokra sem lehet alkalmazni, vö. RÉVÉSZ 1997, 224–225.

120 KRISTÓ 1995, 162.

121 Jellemző példa a szablys vagy kardos sírok felső időhatárának latolgatása, amelyben e pénzek hiánya döntő tényező ugyan, de e fegyverek mellékletadásának a megszűnésig tartó csökkenésében talán – a részleges lovas temetkezéshez vagy a baltákhoz hasonlóan – mint a leginkább feltűnő pogány jellegzetességnek is szerepe volt, míg más harci fegyverek (egyszeres vadászfegyverek), így az íj és a nyíl (kevésbé a vasvetes-csontlemezes tegez), pénzzel keltezett temetkezésekből is előkerültek: RÉVÉSZ 1997a, 183–184; RÉVÉSZ 1997b, 446–447; RÉVÉSZ 1998, 526–527. Kristó a maga nézőpontjából logikusan, ugyanezt az érvet a szablys és kardos sírokat érintően is felvetette, de a keltezési bizonytalanságot történeti értékelési problémának tekintette: „A hallgatásból adódó érv (argumentum e silentio) újabb, szerintem ezúttal is túlhajtott értelmezéséről van szó [akkor, amikor] Kovács László abból kiindulva, hogy Szent István és utódai érméje egyetlen kardos vagy szablys sírból sem került elő, továbbá István pénzverésének időrendjét figyelembe véve arra a következtetésre jutott: 1010/1020 tájára a vitézeknek fel kellett hagyniuk a gyakran lovas, szablys vagy kardos temetkezések kirívóan pogány gyakorlatával [KOVÁCS 1990a, 42]. Történeti szempontból alapvető probléma e kardos népesség fejedelméhez kötése: úgy vélem, efféle történeti következtetés megtételére a régésznek kevésbé van illetékessége. Ehhez ugyanis azt kellene előbb bizonyítani, hogy mindazon területek, ahonnan e kardos sírok előkerültek, a fejedelmi hatalom alá tartoztak a 10. század második felében. Ez azonban nincs bizonyítva, sőt éppen az ellenkezőjére mutatnak nyomok...”: KRISTÓ 1995, 172–173. A történeti következtetés kritikája azonban nem érintette a kardos sírok keltezésének a 10. század második felére való, s Kristó által is elfogadottnak tekinthető feltevést, holott ez is a hallgatásból adódó érv felhasználására alapult: éspedig arra, hogy e temetkezésekben – egyéb jellegzetességeket itt figyelmen kívül hagyva – kalandozás kori idegen érme mindeddig nem került elő, a hibridnek tekinthető szablyamarkolatú kardosokból pedig mindössze egyetlen meghatározható példány, s az is a 948 utáni időből (3:21): KOVÁCS 1990a, 39–41.

Elismerve, hogy az érvelés e módjának elfogadhatósága értelemszerűen az első uralkodó vereteivel kapcsolatosan a legvitathatóbb,¹²² azonban sok temető teljesebb vagy hiányosabb magyar denársorozata a pénzmellékletadás helyi különbségeket ugyan mutató, de mégis országos elterjedettségű gyakorlatáról tanúskodik. Ezért lehet a történész kételkedése ellenére régészeti oldalról érvényben hagyni a magyar denárok – értelemszerűen I. István H1, esetleg H2 típusú vereteinek – hiányát a teljesen feltárt legkésőbbi szállási (IV. típus), illetve bizonyos kisebb falusi temetők (V. típus) felhagyásának a 10. század végére/11. század elejére való keltezésére, illetve a magyar denárok jelentkezését a nagyjából ugyanebben az időben megnyitottnak tekintett falusi temetők újabb típusának (VII.) ilyen korban feltételezett használatba vételére. Általános mértékben ez a két folyamat hajdan a befejezések, illetőleg a kezdések időpontjának találkozásával csatlakozhatott is, de ilyen konkrét temetőpárosokat jelenleg nem ismerünk, s több ok következtében ezek régészeti talán nem is lesznek megismerhetőek. Egyrészt nem tudjuk, hogy a fenntartó település milyen irányba és mekkora távolságra távozott, másrészt nem tudjuk, hogy milyen szellemi vagy tárgyi jellegzetességük alapján lehetne a felhagyott és az újonnan nyitott temető között felismerni az egymásutániságot. Ráadásul a temetők leletanyagában éppen a 10. század második felében és végén megfigyelhető tárgytipusbeli egyszerűsödés következtében aligha lehet az összetartozásukat bizonyító kapcsolatokat találni.¹²³ Talán az embertani sajátosságok, s még inkább bizonyos DNS-vizsgálati eredmények utalhatnának bizonyos

összefüggésekre. Tehát leginkább csak a folyamat általános vázolásáról lehet szó, s ilyen általánosságban pedig az időhatárok egyik vonatkozásban sem határozottak: egyrészt bizonyos esetekben a teljesen feltárt magyar érme nélküli, tehát az ezredforduló táján megszüntnek tekintett temetők területén előkerült szórvány magyar veretek elpusztult sírokat jelezve nemcsak megkérdőjelezték a feltárt sírokból hiányzó érmék keltezési jelentőségét, hanem a temetők használatát I. István, sőt I. András koráig is meghosszabbodottnak láttathatják,¹²⁴ másrészt egy teljesen feltárt érmés temetőben a legkorábbi pénzt kibocsátó uralkodó trónra lépésének éve¹²⁵ előtt tetszőleges számú évtizedet lehet, sőt szokás beszámítani az érme nélküli és érmés temetkezések összterületének („foltjának”, „sávjának”) aránya nyomán.¹²⁶ Valószínű továbbá, hogy általánosságban minél később nyitotta meg egy új helyre érkezett faluközösség a temetőjét, annál kevesebb a sírokba tett mellékletek típusválasztéka és mennyisége, konkrétan viszont az lehetett a döntő, hogy az általános változásokat¹²⁷ is figyelembe véve milyen temetkezési szokásokhoz ragaszkodtak továbbra is a faluközösség által befolyásolt egyes emberek.¹²⁸

VI. TÍPUS: 10–11/12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

A helyben talált lakosság a 10. század nehezen meghatározható valamelyik első évtizedében új helyre költözött településeihez, valamint a honfoglaló magyarok legkorábbi időktől kezdve alapított falvaihoz hosszú ideig használt nagy sírszámú falusi temetők is kapcsolódtak.

122 I. István pénzkibocsátásainak időrendje véglegesen még nem tisztázott – vö. Kovács 1997, 45–51, 59–62, 83–94. –, ezért egyelőre kimutathatatlannak, hogy denárai melyik évben/évtizedben és mennyire egyenletesen elterjedve jelentek meg pénzforgalmi funkcióban az ország településein, továbbá hogy a sírmellékletadás szubjektív jellegétől késletelve vagy siettetve, mikor kerültek be az adott település közösségének temetési gyakorlatába. Ezzel magyarázható, hogy a 10–11/12. századi használati idejű temetők közül a majsi vagy a püspökladányi falusi temetőben 8-8, a halimbaiban vagy a rácalmásiban viszont csupán 1-1 sír (záró)érméjét verette az első magyar király (2:74, 77, ill. 69, 78). Természetesen ellentételezés is akad: a teljesen feltárt, s mindössze egyetlen I. László-érmét tartalmazó 91 síros letkési I. temető (2:97) minden egyes temetkezését aligha lehet az ő uralkodási idejéből származtatni, viszont a logikusan feltételezhető korábbiakat és későbbiekérmemelléklet nem jelezte.

123 Ebben a megközelítésben látszik egyedülálló jelentőségének az alább ismertetett hajdudorogi lelőhelypárnak (2:67) ugyan a folyamat másik végén, azaz a 12. század közepén a falusi és a templom körüli temetőváltáshoz köthető, és éppen az egymást váltó érmemellékletek alapján valószínűsíthető kapcsolata.

124 Lásd a többször idézett lébényi, illetve sárrétudvari temetőt (2:47, 50).

125 Általában ez a dátum használatos, mert a több érmét kibocsátó uralkodók vereteinek is legfeljebb a sorrendje kidolgozott, illetve feltételezett, de nem az időrendje, pl. I. István: H2, H1, I. András: H8, H9, Salamon: H14–H15, H17, H16?, I. László: H21, H22 (?), a további H23?–30?, Kálmán: H31, a további H32?–43?, II. István: H44?–H48?, II. Béla H49?–H54?: Kovács 1997, 24–198.

126 Ennek az aránynak a különbözőségei néhány (csaknem) teljesen feltárt, folyamatosan használt temetőben – pl. a csekeji, halimba, ipolykis-keszi, majsi (2:1, 69, 72, 74) – ránézésre is felismerhetők, míg az ezredforduló táján (kissé korábban vagy később) áttelepítettnek ítéltető temetők – pl. az ártándi, fiadi, magyarhomorogi, pusztaszentlászlói, tiszalúci (2:58, 92, 99, 107, 117) – érme nélküli részletének nagysága, s ebből következően a két rész használati idejének aránya nehezebben ítéltető meg. Néhány érmés temetőtérkép: Kovács 1997, 85–93: 4–12. kép.

127 Pl. a lovas temetkezés, a fegyverek, a veretes viselet és öv, bizonyos ékszerek, az edényben adott ételmelléklet sírba tételének elhagyása egyházi ráhatás, az elhunyt vagy a temetést végző rokonság vagyoni helyzetének, illetőleg másvilágképeknek változása, vagy egyéb ok következtében.

128 Egyéni óhajjal lehet magyarázni pl. a tiszalúci (2:117) temető 163. és 225. sírjába temetett fiatal nőknek azokat az ékszereit és viseleti tárgyait, amelyek páratlan módon eltértek a közösség további 50 (közülük 35 mellékletes) nőtagjának hagyatékától, mert talán idegenből házasságra hozták ezeket magukkal, vagy csupán mindketten abban különböztek a többi nőtől, hogy elvárták ezeknek is a sírmellékletül adását. Kerek és csüngős ingnyakveretek, kerek rozetta egyedül a 164., kockásra vagdalt felületű gyöngyök, nyak- és karperec pedig egyedül a 225. sírban látott napvilágot.

Ezeket a kutatás több teljesen feltárt lelőhely alapján már jól ismeri, vitatni csak a fenntartó közösség etnikumát,¹²⁹ valamint a használatba vételük idejét, évtizedét lehet, mert a folyamatos fenntartásukat I. István (1000–1138) korától kezdődően már a magyar denárokat is tartalmazó sírjaik jelezték a legkésőbb II. Béla (1131–1141) idején bekövetkezett felhagyásukig, mert ekkor a 11. században hol előbb, hol később közben felépített egyházak templom körüli temetőibe (cintermébe) kényszerültek véglegesen temetkezni. Idegen kultúrára utaló és magyar temetkezési szokások és tárgyak is jelentkeztek bennük, és szórványosan felbukkanhattak 10. századi idegen érmék is. Ebben a temetőtípusban és a helyben talált lakosság vele részben vagy teljesen egyidejűleg használt falusi és templom körüli temetőiben (I–II. típus), továbbá a magyarok párhuzamosan, de rövidebb ideig használt falusi temetőiben (V. típus) történt meg az ékszeranyagok a 10. században ugyancsak kortárs magyar szállási temetőket (IV. típus) általában nem érintő változása, amelynek eredményét jelölve terjedt el és elavult mivolta ellenére ma is él a helytelen Bijelo Brdo kultúra elnevezés.

Természetesen ezt a folyamatot már korábban is megkísérelték a régészeti leletek alapján bemutatni, a kutatástörténet korai szakaszának ismertetésétől azonban eltekinthetem, Langó Péter összefoglalására hivatkozva,¹³⁰ s csupán id. Fehér Géza (1890–1955)

munkásságának befejező szakaszától kezdődően vettem fel a fonalat.¹³¹ Fehér annak ellenére tett nagy lépést ebben a kérdésben, hogy a kiindulásának etnikai alapelvein az egész életművéből következően nem tudott változtatni. Elsőként hirdette meg egy 10–11. századi leletkataszter elkészítésének szükségességét,¹³² s az ehhez történt széles körű adatgyűjtése¹³³ következtében világosodott meg benne a magyar kutatás hiányosságai következtében kialakult látszat félrevezető volta.¹³⁴ A történeti források adatait kiegészítő, áttekintő régészeti vizsgálatait Székesfehérvár környékén kezdte meg, s az elfogadott szakvélemények szerint magyar (demkóhegyi, rádiótelepi, Sárkeresztúri úti) és szláv (maroshegyi, szárazréti) temetők összevetése nyomán megállapította, hogy az életmódjuknak megfelelő településeik különbözőségének következményeként a külterjesebb állattenyésztést és földművelést folytató magyarok sírmezői kicsinyek, a belterjesebben élő szlávoké nagyok.¹³⁵ Emellett a leletanyaguk is szembetűnően különböző: a magyarokét a fegyverek, lószerszámok és keleti ékszerek jellemzik, míg a szlávokéban csak – a magyarokétól eltérő – ékszerek vannak: elsősorban S végű karikák és állatfejes karperecek.¹³⁶ Fehér ezeket a megállapításokat e két ékszertípus alapos tárgyalását követően egész Magyarországra általánosította olyképpen, hogyha e két, és még néhány további ékszerfélése együtt jellemzi egy-

129 A velük párhuzamos használati idejű magyar falusi temetőket a földrajzi helyzetük (Dunántúl?–Dunától keletre?), az embertani vizsgálati eredményeik, valamint a temetkezési szokásaik és a leletanyaguk bizonyos sajátosságai alapján lehet elkülöníteni. Magam ilyen vizsgálatot nem végeztem, csupán a szakirodalomban felvetett véleményeket használtam fel.

130 LANGÓ 2007, 61–116.

131 Sajnálatos, hogy mindhárom e témájú nagy tanulmánya – FEHÉR 1956; 1957; 1957a – csak a halála után jelent meg.

132 FEHÉR 1953. A leletkataszter végül úgy készült el, hogy „Fehér Géza halála után Kralovánszky Alán lett a munka motorja, s a Fehér Géza-féle munkacsoport 8 vidéki múzeumra kiterjedő gyűjtéséhez feleségével, Éry Kingával együtt 39 vidéki és fővárosi múzeum anyagát és reájuk vonatkozó irattári és irodalmi anyagot csatolta.”: KISS 1993, 89; FÉK 1962; LANGÓ 2007, 116: 401. jegyzet.

133 „Végigjártam az országot, végigvizsgáltam, azután munkaközösségemmel részben fel is dolgoztam a múzeumainkban található magyar és szláv temetők anyagát, újakat is ástunk, s megállapítottuk, hogy X. századi közös magyar–szláv temetők, amelyek a magyar és szláv dolgozók együttélésének a tanújelei lennének, nincsenek.”: FEHÉR 1956, 33.

134 Teljes joggal korholta a kutatást a lelőhelyek részbeni feltártsága miatt, s a helyzet javítását a jövőendő legfontosabb feladatának jelölte meg. Rámutatott, hogy a közmegegyezés alapján magyarnak és szlávoknak elfogadott 11. századi lelőhelyek mennyisége nyomán úgy tűnik, mintha a magyarok gyéribben lennének képviselve, holott a későbbi magyar társadalom, a mainak az alapja, éppen ekkor a 10–13. századokban alakult ki: FEHÉR 1957, 303.

135 A maroshegyi és szárazréti szlávoknak tekintett nagy temető (2:57 után) abban különbözik a demkóhegyi, rádiótelepi és Sárkeresztúri úti magyar temetőktől, „hogy nagyon népes: a magyarok temetői kicsinyek, nem érik el a 100 sírt sem. A szlávok temetője sokszáz síros. Ez természetesen nemcsak annak a megértése szempontjából fontos, hogy milyen volt a magyar és a szláv temetkezés, de arra is tanít bennünket, hogy milyen a magyar és milyen a szláv település, azt jelenti, hogy a szlávok nagyobb telepeken, a magyarok kisebb csoportokban laktak. A településnek ez a kétfélesége pedig természetesen a magyarok és a szlávok gazdasági-társadalmi rendjének különbözőségéből következik... Természetesen életmódjuknak megfelelően: a magyarok külterjesebb állattenyésztésüknek és földművelésüknek megfelelően kisebb létszámú csoportokban éltek, – így természetesen temetőik is kicsinyek; a szlávok meg mint belterjesebb földművelésből és állattenyésztésből élő nép, népesebb telepeken csoportosultak ott, ahol természetes védelem biztosított egy földművelésre és állattenyésztésre alkalmas területet; kisebb helyen is sokan megéltek, mert a földet jól kihasználták, – ennek megfelelően temetőik is népesebbek.”: FEHÉR 1956, 34–35; vö. FEHÉR 1957, 276; FEHÉR 1957a, 13. Nem lehet megjegyzés nélkül hagyni, hogy Fehér megállapításai a többé-kevésbé elpusztított, s csak részlegesen feltárt, csaknem értékelhetetlen székesfehérvári temetőkre vonatkoztak; vö. 2:52, és 57. után.

136 Az említett Székesfehérvár környéki 3 magyar és 2 szláv temető anyaga jól elkülönült: „a magyar temetőekben a fegyverek és a lófelszerelési tárgyak, s a keleti ékszerek a jellemzők, a szláv temetők sírjaiban viszont nincs egyetlen fegyver vagy lófelszerelési tárgy, csak ékszerek éspedig a magyarokéitól nagyon elütő és a mi szlávainkra nagyon jellemző ékszerek... [E] temetők általános lelete az ún. S-végű hajkarika, a két állatfejjel díszített karkötő, sodrott és sodrást utánzó öntött és gerezdelt gyűrű stb.”: FEHÉR 1956, 35; vö. FEHÉR 1957, 277; FEHÉR 1957a, 14.

egy temető leletanyagát, akkor biztosan szláv hagyatékkal van dolgunk.¹³⁷ Mivel pedig így elkülöníteni vélte a magyar és szláv emlékeket, úgy találta, hogy az egyes temetőkben való arányuk a két népesség együttélésének a következő négy szakaszát is megvilágíthatja:

Első fejlődési szakasz: A magyarok kisebb temetőkben külön temetkeztek ősi temetkezési rítusuk szerint, s a hagyományos összetételű leletanyagukban gyakran a 10. század első feléből való, főként itáliai pénzekkel, amelyeket díszként használtak. A szlávok a magyar királyok pénzeivel jelzett nagy szláv temetők korábbi, még pénztelen, azaz 10. századi részébe temetkeztek jellegzetesen szláv ékszerekkel. Ebből következik, hogy a gazdasági viszonyainak megfelelően, a magyarok ekkor még sok kisebb, a szlávok pedig nagyobb településeiken külön-külön éltek.¹³⁸

Második fejlődési szakasz: A 10. század vége és a 11. század közepe közötti időben a magyarok és szlávok még

külön temetőbe temetkeztek, de tárgyaik már fel-feltűntek a másik népesség néhány sírjában: szláv ékszerek magyar feleségül vett szláv nők mellett, egyúttal magyar személyek is a szlávok között, de legalábbis csüngős vereteik és fülesgombjaik a szláv sírokban. Temetőik tanúsága szerint a két népesség ekkor még külön településeken élt, de a magyarok között szláv hatásra terjedni kezdett a takarmányozó állattenyésztés és a belterjesebb földművelés, emiatt már a magyarok is nagyobb településeken éltek, amire a nagyobb temetők utalnak.¹³⁹

Harmadik fejlődési szakasz: a magyarok és a szlávok ugyanazon temetők üres térséggel elválasztott külön csoportjaiban temetkeztek, ami arra utal, hogy már azonos településeken, de még más-más részükben laktak.¹⁴⁰

Negyedik fejlődési szakasz: a két népesség keverten ugyanazon temetőbe temetkezett, vagyis már a településeiken is együtt laktak.¹⁴¹

137 „Es ergibt sich also die Schlussfolgerung: Auf dem Gebiete von Ungarn ist der Schläfenring mit S-förmigem Ende ein häufiger Fund der slawischen Gräberfelder. In denselben Gräberfeldern, deren allgemeiner Fund der Reifen mit S-förmigem Ende ist, kommen auch Armringe mit mit zwei Tierköpfen verziert, kannelierte Ringe usw. zum Vorschein. Stossen wir also auf Gräberfelder, in denen der Schläfenring mit S-förmigem Ende ein häufiger Fund ist, und daneben noch gedrehte Ringe, in den meisten Fällen auch noch mit zwei Tierköpfen verzierte Armringe zu finden sind, so haben wir es sicherlich mit einem slawischen Gräberfeld zu tun. In der Tat ist in diesen Gräberfeldern ausserdem kaum noch etwas zu finden.“: FEHÉR 1957, 299; vö. FEHÉR 1956, 35; FEHÉR 1957a, 14–15.

138 „Sowohl die Ungarn und als auch die Angehörigen der einheimischen, hauptsächlich slawischen Bevölkerung werden in gesonderten Gräberfeldern bestattet. In den ungarischen Gräberfeldern dieser Zeit sind nur für Ungarn charakteristische Gegenstände abzutreffen, während in den slawischen Gräberfeldern nur slawische Schmucksachen vorkommen. ... Diese ungarischen Gräberfelder können auf Grund der Funde, auf Grund der ältesten Bestattungsriten, und häufig auch mit Hilfe der aus der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts stammenden (hauptsächlich italischen) Münzen genau datiert werden. Die erwähnten Münzen dienten nicht als Geld, sondern wurden als Ziergegenstände benutzt. Die Slawen dieser Zeit sind in den alten Teilen der slawischen Gräberfelder mit slawischen Schmucksachen bestattet. In den aus dem XI. Jahrhundert stammenden Teilen dieser slawischen Gräberfelder sind Münzen von Stephan dem Heiligen, Aba Samuel, Endre I. usw. zu finden. Dieser Umstand lässt natürlich darauf schliessen, das die Ungarn und die Slawen damals noch in getrennten Siedlungen lebten und zwar, nach Aussage der Funde, die Ungarn in vielen kleinen Siedlungen, die Slawen dagegen in dichter bevölkerten Dörfern. Diese Form der Ansiedlung entspricht dem damaligen Wirtschafts- und Gesellschaftsleben. Die Ungarn treiben hauptsächlich noch eine extensive Viehzucht, während bei den Slawen bereits die Pflugwirtschaft und die mehr intensive Viehzucht zu finden sind.“: FEHÉR 1957, 306. 10. századi magyar, illetve szláv temetőként vetette össze a hódmezővásárhely (Cso)-szakálháti mintegy 48 síros 10. századi, illetve a hódmezővásárhely-Hunyadi-halmi 45 síros 11. századi temetőrészletet, továbbá a 9–10. századnak vélt, valójában 10–11. századi oroszvári, továbbá a 10–12. századi sorokpolányi temetőrészlet (2:106, 110): uo., 306–309, 312; vö. FEHÉR 1956, 35; FEHÉR 1957a, 15–21.

139 „Ungarn und Slawen werden zwar noch in gesonderten Gräberfeldern bestattet, aber in dem ungarischen Gräberfeld sind bereits einige Gräber vorhanden, in deren Beigaben slawische Schmucksachen zu erkennen sind, während in den slawische Gräberfeldern ungarische Gegenstände zum Vorschein kommen, vereinzelt sogar auch Ungarn bestattet werden. In den bisher untersuchten ungarischen Gräberfeldern dieser Zeit, wurden die slawischen Schmucksachen nur in Frauengräbern vorgefunden. Dies bedeutet, dass damals auch slawische Frauen in die Familien der Ungarn gelangten. Aber auch in den slawischen Gräberfeldern sind ungarische Gegenstände, vor allem eine bei der Slawen beliebte ungarische Schmuckform [zweiteilige Anhänger/Doppelmanhänger – vö. uo. 314–316.]. [Es war die] Zeit, also in welcher die mit Stall- und Futterwirtschaft verbundene Vieh und ungarischen Ösenknöpfe anzutreffen. Die beiden Elemente werden also gesondert bestattet, sie leben in völlig getrennten Siedlungen, aber die Wechselwirkung hat bereits begonnen. ... Zucht und die mehr intensive Landwirtschaft bereits eine gewisse Rolle in der ungarischen Gesellschaft spielen. Den neuen Verhältnissen entsprechend sind die ungarischen Gräberfelder schon grösser, denn auch die ungarischen Einwohner leben bereits, den Anforderungen der intensiven Wirtschaftsform Rechnung tragend, in grösseren Siedlungen. Diese Zeitperiode dauert vom Ende des X. Jahrhunderts bis ungefähr in die Mitte des XI. Jahrhunderts. Natürlich sind die Gräber dieser Periode an vielen Stellen in den späteren Teilen der älteren Gräberfelder zu finden.“: FEHÉR 1957, 309. E szakaszba a 10. századi székesfehérvár-demkőhegyi, -rádiótelepi, a 43 síros csongrád (Cso)-vendelhalmi és a szentes-szentlászlói magyarnak (2:57 után, 52, –, 114), valamint a 10–11. századi pécs-somogyi, továbbá a két ellendi (2:104, 89–90) szlávnak tartott temetőrészletet sorolta: uo. 309–311; vö. FEHÉR 1956, 35–36; FEHÉR 1957a, 21–27.

140 FEHÉR 1956, 36. „Ungarn und Slawen werden in demselben Gräberfeld bestattet, doch sowohl die Ungarn, als auch die Slawen in gesonderten, durch einen leer gelassenen Gebietstreifen voneinander getrennten Gruppen. Dies bedeutet, dass Ungarn und Slawen bereits in einer Gemeinde, doch innerhalb derselben in getrennten Gruppen wohnen.“: FEHÉR 1957, 311. Ide a teljesen feltárt (?) 10. századi 50 síros hódmezővásárhely (Cso)-kopáncsi és a 71 síros tiszalök (SzSzB)-kúsvajasdombi temetőrészletet sorolta: uo., 300; vö. FEHÉR 1957a, 27–28.

141 „Ungarn und Slawen werden ohne jede Trennung in demselben Gräberfeld begraben. Dies bedeutet, dass sie bereits zusammen, in einer Siedlung wohnen. ... Im Raume jenseits der Theiss bestehen die gesonderter Gräberfelder der Ungarn und Slawen viel länger, da dort die Verschmelzung der beiden Volkelemente später als jenseits der Donau (im Dunántúl) beginnt. Nichtdestoweniger besteht kein Zweifel, dass die Entschmelzung im Laufe des XII. Jahrhunderts, an einzelnen Stellen im Laufe des XIII. Jahrhunderts, völlig gemeinsam vor sich geht.“: FEHÉR 1957, 311, 312. Ebbe a szakaszba a 10. századi 40 síros (csongrád)felgyő (Cso)-gedahalmi, a 10–11. századi 65 síros csanytelek (Cso)-dilitori, a 24 síros -síróhegyi, valamint a 142 síros szob (Pe)-vendelini (2:80) temetőrészletet sorolta: uo., 311–312; vö. FEHÉR 1957a, 28–29; FEHÉR 1956, 36.

Fehér Géza nagy tanulmánya nem kapta meg a megérdemelt értékelést és elismerést, annak ellenére, hogy még egy-egy német és korábban egy rövid magyar nyelvű változata is megjelent.¹⁴² Elévülhetetlen érdeme, hogy a települések és a temetők régészetiileg megragadható kapcsolatát vélte felismerni, de a szláv–magyar gazdálkodás különbségéről vallott prekoncepciója, illetőleg a rendelkezésére álló, többségében időrendi következtetések levonására alkalmatlan temetőrészletek túlértékelése következtében csupán olyan mechanikusan tagolt eredményre jutott, amelyben csak meghúzódt a továbblépés esélye. Mindemellett a halála is hozzájárult ahhoz, hogy a posztumusz kifejtett nézetei nem találtak megvitatásra, de a feledésüket Szőke Béla valóban korszakos jelentőségű munkáinak¹⁴³ közvetlenül ezután megjelenése és átütő sikere okozta.

Szőke úttörő eredménye volt a Hampel-féle B-csoportot felváltó magyar köznépi temetők fogalmának megalkotása és a rendszerezésük első kísérlete, amelyben e többnyire nagy sírszámú, a Kárpát-medencében jórészt előzmény nélküli, de kelet-európai párhuzamokkal bíró

leletanyagú lelőhelyek fajtáit három csoportra különítette el¹⁴⁴ olyan alapon, hogy felismerte: a temetők eltérő sírmennyisége nem a fenntartó közösség nagyságától, hanem a használati idő hosszúságától függhetett.¹⁴⁵ Megállapítása szerint, mindhárom csoportjának temetői „általában a X. század elején, annak első vagy második felében kezdtek benépesülni”. A legkisebb sírszámú 1. csoportbeliek az S végű karika megjelenésének korában, azaz Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején szűntek meg. A nagyobb sírszámú 2. csoportbeliek használatával az előzőkkel egy időben vagy a 10. század végén, a 11. század elején hagytak fel. A legnagyobb sírszámú 3. csoportbelieket a 12. századig használták.¹⁴⁶ A Szőke által is tudott,¹⁴⁷ és Dienes István által is joggal, és szinte e tanulmány alap gondolatait előre jelzve¹⁴⁸ hangsúlyozott kronológiai és etnikai nehézségek¹⁴⁹ közül az előbbieket Kiss Attila hamarosan újra és nyomatékosabban megfogalmazta. A tanulmánya elkészítésekor a Dunántúlon összesen ismert négy teljesen feltárt temető használatának időhatárait összevetve megállapította, hogy „a sárbogárdi temető

142 FEHÉR 1957; illetőleg FEHÉR 1957a; FEHÉR 1956.

143 SZŐKE 1959; SZŐKE 1962. Ugyanígy vélekedett: MESTERHÁZY 1998, 21.

144 Vö. SZŐKE 1962, 28–33.

145 „A sírok számát illetően az első csoporthoz tartozó temetők a legkisebbek. A hiányos ásatásokat figyelembe véve úgy látszik, hogy a második csoport temetői valamivel terjedelmesebbek, a legnagyobb sírszámot pedig a harmadik csoport temetői érik el (Halimba, kerekén 1000 sír). Kézenfekvő, hogy ez a sajátosság attól függ, milyen hosszú ideig voltak az egyes temetők használatban, nempedig attól, hogy kisebb vagy nagyobb közösségek népesítették-e be.”: SZŐKE 1962, 34.

146 SZŐKE 1962, 34. Méltánytalannak tűnhet a fél évszázados késésű bírálat, de logikailag leginkább itt a helye annak, hogy utólag a magam kronológiai ellenvetéseit is felsoroljam:

1. csoport: A Szőke által ide sorolt 11 temető között egyetlen egy teljesen feltárt sem volt, tehát a rájuk vonatkozó kronológiai feltevések nemcsak a megírásuk idején, hanem manapság is csupán feltevéseknek számíthatók. Közülük később is egyedül a szob-kiserdei temető (2:53, 4:1/5) hitelesítő ásatása történt meg: BAKAY 1978, 8. A temetőterkép tanúsága szerint, az 528 sírszáma ellenére is csak részlegesen feltárnak tekinthető a fentebb már említett tornóci temető (2:2; 4:1/8). Némelyik ide sorolt temetőt nem lehet kis sírszámúnak tekinteni (4:1/6, 1/8), s volt olyan is közöttük, amelyek az érmeleletei alapján nem Géza nagyfejedelem idején szűnt meg (4:1/1, 1/6).

2. csoport: Az előző csoportbelieknél nagyobb sírszámuk a feltáratlanság következtében sok esetben bizonytalan (4:2/2–3, 2/6–8), s többet közülük lényegesen tovább használtak a 11. század elejénél (4:2/3, 2/6).

3. csoport: A mindössze három temető közül legalább egy nem teljesen feltárt, és az érméi csupán I. Béla koráig kelteznek (4:3/3).

147 Szőke a maga készítette besorolás objektív nehézségeivel teljességgel tisztában volt, mert a következtetéseit az alábbi módon zárta: „Megjegyezzük végül, hogy az egyes temetőcsoportokban felsorolt és röviden ismertett temetők távolról sem jelentik az egész idevonatkozó ismert emlékanyagot; inkább csak a jellegzetesebb példák bemutatására törekedtünk... A feltárás hiányos volta miatt néha nehéz eldönteni, hogy egy-egy temetőnek melyik csoportban volna a helye.”: SZŐKE 1962, 35.

148 „...a temetők időrendi és etnikai kérdései nem teljesen megoldottak. Az őslakosságon kívül itt gyaníthatjuk a behurcolt foglyok sírjait, és így a temetők egy része kétségtelenül többfajta népelemet rejt magában. Nyelvünk megőrzése annak bizonyosága, hogy e temetőkben mindenképp a magyar ajkú népesség van túlsúlyban. A temetők korának meghatározásánál számolnunk kell a különböző időpontokban és főként az államalapítás során lezajló telepítéseknek a temetőképben való tükröződésével, egyes temetők feladásával, mások újonnan keletkezésével, amely jelenségeket minden egyes temetőnél csak külön-külön lehet elemezni.”: DIENES 1964c, 87.

149 „A temetők java részének hiányos feltárása miatt azoknak mindkét időhatárát nehéz biztosan megvonni. Többségüket kétségtelenül a honfoglalás idejében vehették használatba, de bizonyos, hogy bőven akad olyan is közöttük, amelyet főként az államalapítás időszakában végzett telepítések alkalmával nyitottak. Ez is egyik oka lehet annak – az együttlakó közösségnek már eredetileg is több csoportba való tagolódásán, esetleg későbbi osztódásán kívül – hogy egy település mellett olykor több külső temető is létesült. ... Jelentős kérdés marad Szőke Béla műve után, hogy ha az ún. soros temetők a magyar köznéptől származnak, milyen régészeti anyagot tulajdoníthatunk a szlávoknak (és egyáltalán az őslakoságnak) ... Elgondolkoztató e szempontból, hogy az embertani kutatások... kapcsolatot látnak a köznépi és az ún. későavar temetők között. ... Szőke Béla nem hangsúlyozta ki, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalóinkkal együtt betelepült s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptörzsek), amint a magyarság saját szervezetébe vonja őket. A köznépi temetőket tehát, legalábbis a X. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag magyar népesség temetőinek tekinteni. Az a jelenség azonban, hogy a helyi lakosság ősi temetőzölyeit feladja, és a magyar köznépbe való sorolásával, telepítésekkel kapcsolatosan a magyar köznéppel közös temetőbe temetkeznek, vagy új – a soros temetőkhez hasonló jellegű – temetőket nyit, azt jelzi, hogy az őslakoságnak a magyarság által való felszívása – legalábbis a Kárpát-medence belső területein – igen korán megindult.”: DIENES 1964a, 138.

[2:49] lezárása, a kérpusztai és majsi temető [2:92, 74] kezdési időpontja az államalapítás időszakára esik. Az egyetlen olyan temető, amely a honfoglalás időpontjától a templom köré történő temetkezések idejéig használatban volt – a halimbai temető [2:69], ezért a tanulmányában azt vizsgálta, „hogyan az államalapítással járó telepítések¹⁵⁰ milyen mértékben érintették a halimbai népességet, illetve az hogyan tükröződik a temetőben?” Horizontálstratigráfiai vizsgálatait követően e telepítés jeleit a halimbai temetőben is megfigyelte, s így a következő rendszerezést készítette:¹⁵¹

- „1. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, melyet az államalapítás telepítési tevékenysége nem érintett.” Ez csak logikai megalapozású csoport volt, az említett négy temetőből nem tudott Kiss lelőhelyet hozzásorolni.
- „2. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, ahonnan a népességet az államalapításkor áttelepítették (Sárbogárd),” 900–990 közé keltezve (2:49).
- „3. Államalapításkor áttelepített népesség új lakhelyén lévő temetője (Kérpuszta, Majs).” Az előbbi 998–1095, az utóbbi 970–1100, illetve a 10. század utolsó és a 11. század utolsó évtizede közé keltezve (2:92, 74).¹⁵²
- „4. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője. Az államalapításkor a népesség javarészt új lakhelyre telepítették, s ezzel egyidőben¹⁵³ a régi lakóhelyre

új népességet telepítettek (Halimba).” (907–925)–(1130–1140) közé keltezve (2:69).¹⁵⁴

5. Az államalapítás kezdeti szakaszán betelepített, majd az államalapítás további szakaszában ismét áttelepített népesség temetője.¹⁵⁵ Ez ismét csak logikai úton kikövetkeztetett csoport volt, lelőhely csatlakoztatása nélkül.

Bár a fenti rendszer elsősorban a halimbai temető leletein végzett reális régészeti megfigyeléseken alapult, és elfogadható logikai betoldásokkal volt kiegészítve, Kiss Attila széles látókörű és bővíthető csoportbeosztása¹⁵⁶ azonban mégsem épült be a további kutatásokba talán azért, mert a témaválasztásából következően a 10.–12. századi Kárpát-medencei leletanyagnak csupán az egyik felével foglalkozott, s ezért a tipikus honfoglaló magyar vezető és középrétegbelinek tekintett leleteket figyelmen kívül hagyta. Annál inkább meggyökeresedett a népesség bizonyos részének az államalapításkor, pontosabban Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása alatt, illetőleg Vajk/I. István (997–1038) uralkodásának elején történt áttelepítéséről sugallt feltételezés,¹⁵⁷ amely Géza erőszakos hatalmi politikájával lehetett kapcsolatos, de a források csak a hit térítésével kapcsolatban emlékeztek meg a fejedelmi erőszakról.¹⁵⁸

A Kiss Attila tanulmányából hiányzóan említett összevetést Jochen Giesler végezte el, aki hihetetlen

150 Kiss a következő gondolatmenetből indult ki: „A törzsnevekből származó helynevek keletkezését a nyelvészeti kutatás a X. század vége és a XI. század közepe közé keltezte. Györfly György kutatásai szerint a magyar államalapítás katonai telepítésekkel járt együtt. A katonai telepítés során keletkezett, legszűkebb értelemben vett törzsi nevek – a hét [a mindig külön szereplő Kürt és Gyarmat következtében valójában nyolc] törzsnévből képzett helynevek – száma meghaladja a kétszázat. A többi helynévvel együtt az összes törzs-, illetve népnévből származó helynév [közéjük Györfly a Varsány, Őrs, Berény és Ság helyneveket beszámította, a Káloz, Székely és Tárkány helyneveket azonban nem: GyÖRFFY 1959, 26–27.] háromszáznál is többet tesz ki. Ez az önmagában is jelentős szám a X–XI. századi falvak 2500–6500-ra becsült száma mellett, illetve »valóban« 3000–4000-re becsült száma [SZABÓ 1966, 79.] mellett is igen jelentős telepítési vagy egyéb okokkal magyarázható népmozgásra mutat. Ugyanakkor kérdéses marad, hogy a fent említett kb. 300 népességen kívül milyen mértékben érintette a magyar államalapítás erőszakos telepítési tevékenysége azoknak a településeknek lakosságát, melyeknek korai neve vagy fenn sem maradt, vagy a név nem árul el olyan sokat, mint a törzsi helynév-anyag. E kérdésben egyedül a régészeti kutatás eredményei hozhatnak újat.”: Kiss 1968, 243.

151 Kiss 1968, 255.

152 Vö. Kiss 1968a; Kiss 1968b.

153 „A temetőben a X. század utolsó harmadának elején a népességcserét teljesnek kell tekinteni.”: Kiss 1968, 255.

154 TÖRÖK 1962, 99, 123. nyomán: Kiss 1968, 243. Mesterházy Károly gondos összefoglalása szerint, „a 932 síros temető két csoportra oszlik. A korábbi, kisebb temető Karoling pénzekkel keltezett, de ezek is a 10. század 30-as éveit jelzik [pontosabban: a 775. és 859. gyermeksír zárópénze Provence-i Hugó itáliai király (926–931) denára csupán 926. évi *tpq.*-t jelez: vö. Kovács 2011, 142.]. Ebben a közösségben a mai horvát-szlóven területéről betelepített szláv nők és férfiak egy kis csoportja mellett magyar etnikumra utaló leletek is előkerültek (nyilcsúcsok, füles hajfonatkorongok). A másik tömb kifejezetten köznépi sírokat tartalmaz, és szinte önálló temetőnek látszik a korábbi temető rész mellett. Temetkezési szokások (behajlított alkarral való temetés) a két csoportot összekapcsolják, de az átmeneti kor itt is a 10. század második harmadától figyelhető meg. A második csoport legkorábbi lelete egy idős nő sírjában [527. sír: TÖRÖK 1962, 135, 155, Taf. XXXVII.] lelt késő avar kori típusú másfélszeres fordulatu S végű karika. A teljes halimbai temető kezdete a 10. század elejétől számítható, és a második csoport a faluba betelepült-betelepített magyar közösséget jelez abból az időből, amikor a késő avar kori típusú hajkarika még divatban volt. A korábbi csoportnál viszont azért nem fordulhat[ott] elő ez az ékszer, mert horvát-szlóven területen nem volt használatos. A halimbai második temető rész viszonylag korábban nyílt meg, mint a kérpusztai temető.”: MESTERHÁZY 2002, 335–336.

155 Kiss 1968, 255. Az egyes temetők keltezésének időhatáraitól: uo. 243.

156 Kiss Attila azt is hangsúlyozta, „hogya a hiányosan vagy részben feltárt temetők esetében esetleg hasonló, a telepítésekből fakadó 'törésekkel' lehet számolni, s így e temetők 'érthetetlenek' tűnő kronológiája igenis világos történeti okokkal magyarázható.”: Kiss 1968, 255.

157 Saját korhatározásaiból kiindulva, Géza korában Török Gyula megállapítását követve a halimbai temetőre (2:69) vonatkoztatva, illetve a majsi temető 970-re jelzett megnyitásától, vagy a sárbogárdi 990-es felhagyásából következően (2: 74, 49): Kiss 1968, 243; I. István uralkodásának legelején pedig a kérpusztai temető bizonyára nem véletlenül megadott 998. évi megnyitási adatából (2:92): uo.

158 Thietmar merseburgi püspök (975–1018) Krónikájában megemlítette, hogy Géza „igencsak kegyetlen volt és sokakat ölt meg hirtelen felindulásból. Mikor keresztény lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben e hit megerősítéséért, és a régi bünt az Isten iránti buzgalomtól felbuzdulva elsöpörte.”: VIII. 4: MERSEBURGI 1999, 112–113. Ezt Szent István király mindkét legendája is megerősítette. A kis legenda szerint

szorgalmú munkával arra az eredményre jutott, hogy a leletanyag fentebb említett két fele, azaz a jellegzetesen honfoglalás kori és az anakronisztikus tévedéssel Bijelo Brdo kultúrának (BBK) nevezett¹⁵⁹ köznépi hagyaték a 10. század második felében rövid idő alatt országos léptékben, igen rövid átmeneti idővel váltotta fel egymást.¹⁶⁰ A könyv bírálói fogást kerestek az elméleten. Fodor István rámutatott, hogy Giesler magyar nyelvismeret hiányában fel sem tudta mérni pontosan a helyzetet,¹⁶¹ Mesterházy Károly pedig 11. századi magyar érmék kíséretében feltárt honfoglaló magyar temetkezési szokások és tárgyak emlékeit gyűjtötte össze, jelezve e hagyaték köznépi környezetben való jóval későbbi továbbélését a Giesler által feltételezettnél. Településtörténeti gondolatmenetét pedig azért érdemes idézni, mert magában rejtette a számomra nagyrészt elfogadható – korábban már Dienes István által is részben körvonalazott¹⁶² – magyarázat lehetőségét. Mesterházy véleményének kivonata szerint a honfoglalást követően

megszállt területen két-három társadalmi réteg kezdett temetkezni, s a temetőik egy része 80–90, a többi akár 200 évig is használatban maradt, így azok a közösségek, amelyeknek a 970-es éveket követően új lakóhelyet jelöltek ki, csak köznépként temetkeztek. Vezetőik sírjait nem lehetett a közemberekétől megkülönböztetni, mert a férfiak csaknem kivétel nélkül melléklet nélküliek voltak, a nők is csupán egyszerű ékszereket kaptak. Ezek már a szolgáltatónépek sírjai, akiknek mindössze abban állt a szabadságuk, hogyha nem kívánták urukat tovább szolgálni, máshová költözhetnek. A helyben maradtaknak sem lett jobb a sorsuk, szemmel láthatóan elvesztették pogány hagyományait, és az új szokásoknak megfelelően temetkeztek, így keletkeztek az S végű hajkarikáik következtében egyhangúnak tűnő nagy temetők: a magyar királyság népének temetői.¹⁶³ Magam tanulmány méretű ismertetésben foglalkoztam Giesler munkájával, jelesül éppen a kronológia kérdésével. Rámutattam, hogy az idegen érmékkel

a megkeresztelkedett Géza „Isten színe előtt igen dicséretessé tette magát azzal, hogy katonaságának vezéreit az igaz Isten tiszteletére térítette. Akiiket pedig rajtakapott azon, hogy más utat követnek, fenyegetéssel és rémitgetéssel törte igába.”: KURCZ 1983, 17. A nagy legenda szerint Gézának a megkeresztelkedését követően „sok gondot okozott... a lázadók megbabolázása, a szentségtörő szokások lerontása...”, egy éjszakai látomás pedig közölte vele, „nem néked adatott meg véghezvinni, amit eszedben forgatsz [ti. az ország keresztény hitre térítése], mert kezdet emberi vér szennyezi be.”: KURCZ 1983, 24. Györfly György kifejtette, hogy „Géza törekvése az volt, hogy a nagyfejedelmi hatalom centralizálásával mind a magyar köznép, mind a fekete magyarok, mind a szlávok etnikai adóját a maga számára szerezze meg, és a vezérek ellátását saját rabszolgagazdagságukra szorítsa vissza. Amilyen mértékben törte meg a lázadó vezérek hatalmát, és amilyen mértékben érte el, hogy katonai kísérete csak neki és jobbágyurainak volt, úgy ragadta kézbe alattvalóik adóját.”: GYÖRFFY 1984, 740–741, 744. Géza belső problémái között „kétségtelenül a legjelentősebb a központi fejedelmi hatalom erősítése, a szeparatív törekvések megfékezése és a magyarság politikai egységének helyreállítása volt. A belső szeparatizmussal szemben Géza határozottan lépett fel, s többnyire erővel kényszerítette ellenfeleit a behódolásra, a végleg ellenállókot pedig fegyverrel verte le. Sajnos egyetlen legyőzött belföldi ellenfelének nevét nem ismerjük”: KRISTÓ–MAKK 2001, 187.

159 Vö. FODOR 1984, 125. Magam a „magyarországi köznépi temetők” elnevezést javasoltam az egyetlen etnikum kizárólagosságát sejtető „magyar köznépi temetők” helyett: KOVÁCS 1985, 220–221.

160 „Das Verhältnis des altmagyarischen Fundhorizontes und der Bijelo Brdo-Kultur stellt sich als relativchronologische Abfolge dar. Altmagyarisch geprägte Grabinventare treten sicher noch um Mitte des 10. Jahrhunderts auf, reichen aber sehr wahrscheinlich auch in die zweite Jahrhunderthälfte hinein. Der Übergang zwischen dem altmagyarischen Fundmilieu und der Bijelo Brdo-Kultur wird man mithin in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts zu suchen haben. Mit einer breiten chronologischen Überschneidungzone braucht offenbar nicht gerechnet zu werden.”: GIESLER 1981, 151, továbbá uo. 23–24, 31–33.

161 „Az ugyanis semmiképp nem állítható, hogy a magyar kutatás nem lát időrendi különbséget a »klasszikus« honfoglaló és a köznépi temetők között...”: FODOR 1984, 124.

162 „Kétségesnek tartjuk, hogy a legelső törvények és vallási rendelkezések épp a törzsi és nemzetségi arisztokrácia temetőit tüntették volna el egy csapásra. A törvények erőszakos elfogadtatása hosszabb folyamatot tételezzen fel. Nyilvánvalóan az államalapítással, az új hatalom és új valóság szervezetének kiépítésével ez a vezető és birtokos réteg létét és javainak háborítatlan birtoklását csak azáltal látta biztosítva, hogy önként csatlakozott az új rendhez, és készségesen végrehajtotta valamennyi rendelkezését, tehát elsőként temetkezett monostorokba, templomokba. A régi rendhez és hithoz ragaszkodók viszont birtokaikról elúszván, maradványföldjeiken vagy szétszórvva idegen területen, szűkös körülmények között élnek tovább, és temetkezéseik új szálláshelyeiken szegényessé válnak. Ugyanakkor az államalapításkor és hosszú időn át utána is háborítatlanul hagyott köznép általában tovább használta pogány temetőit, és csak László király sürgető parancsára, vagy még később kezdett templomkörüli temetőkbe temetkezni.”: DIENES 1964a, 137–138. Más megfogalmazással még megismételte: „A X–XI. század fordulóján lezajló államszervezéssel a régi születési arisztokráciának az új rendbe belenyugó rétege – az akkor támadt nemesség (papok, lovagok, ispánok) mellett – az uralkodó osztály tagjává lesz és ezzel párhuzamosan pogány temetőit feladja, minthogy számukra a keresztység felvétele kiváltságai biztosításának feltétele volt. Ugyanakkor a vulgárisok, servusok életmódjában, vagyoni és társadalmi helyzetében régészetiileg még ennyi változást sem észlelünk: helyükön maradván, az államalapítás után is folyamatosan tovább telepítik régi temetőiket [azaz tovább temetkeznek a korábbi temetőikbe?]. Bizonyos pedig, hogy jelentős részük – a nemzetségektől elkobzott területeken – új fennhatóság alá került: a királyi várispánságok, a királyi magángazdaságok, egyházi és világi adománybirtokosok szolgáltató népévé lett. Új uraik tulajdonába azzal a juttatott területtel kerültek, amelyen temetőink tanúsága szerint – már a X. században megültek, és amelyhez életmódjuk, a kialakult gazdasági rend és szokásjog kötötte őket. A jól szervezett törzsfői-nemzetséfgői gazdaságok [pl. Ajtony] sok helyütt alighanem változtatás nélkül válhattak az István-koriak alapjává, csupán felsőbb irányításuk került új kezekbe... A köznép nagyobb részének az új uralmi rend nagy megrázkódtatást semmiképpen nem okozhatott. A többség sorsa ellen nem lázadott, helyén maradt, hisz korábban is nagyjából hasonló sorban élt.”: DIENES 1964, 101.

163 „In den Gebieten, wo die Landnahme begann, bergen die Gräberfelder die Reste von zwei oder drei Gesellschaftsschichten. Einzelne dieser Bestattungsorte wurden nur 80 bis 90 Jahre lang gebraucht, andere dagegen sogar 200 Jahre. Jene Gemeinschaften, denen nach den 970er Jahren neue Gebiete zugewiesen wurden, beerdigten in den Friedhöfen nur das Gemeine Volk. Die Gräber ihrer Führer sind von den anderen nicht zu unter-

kísért legkésőbbi jellegzetes honfoglalás kori sírok még a 10. század utolsó negyedében is földbe kerülhettek, miközben a kereszténység terjedéséből következő tiltás és a korábban pogány személyek önkéntes alkalmazkodása következtében a 11. század elejére megszűnt ez a temetkezési gyakorlat.¹⁶⁴ A köznépi temetők idegen érmés sírjai tárgytipusainak vizsgálatából pedig az derült ki, hogy lehettek közöttük a 10. század elején megnyitottak is, és ebben az országos mértékben elterjedt, s kezdetben a honfoglaló magyar leletanyagot – benne még keletről

hozott, illetve a 9. századi lakosságtól is átvett tárgyakat¹⁶⁵ – tartalmazó temetőtípusban jelent meg a század közepén a Bijelo Brdo kultúra.¹⁶⁶

Ez a keltezési vita hamar elült, s legfeljebb a legnagyobb 10–11. századi falusi temető, a majsi (2:74) magyar érmés sírjai által körbezárt, csak római vereteket tartalmazó középrészének a vitázó felek által a 930/40–960/70-es évek közé sejtett használatba vételét, valamint a horizontálstratigráfiai elemzés eredményességét illetően lángolt fel újra,¹⁶⁷ majd Mesterházy Károly

scheiden. Die Männergräber haben fast ausnahmslos keine Beigaben, die Frauen trugen einfachen Schmuck. Das sind bereits Gräber des Dienstvolkes. Ihre Freiheit bestand nur darin, daß – wenn sie ihrem Herrn nicht dienen wollen – anderswohin ziehen konnten. Jene aber, die dortblieben, hatten auch kein besseres Los; sie verließen augenscheinlich ihre heidnischen Traditionen und wurden den neuen Bräuchen entsprechend begrabene. So entstanden die eintönig anmutenden, großen Friedhöfe, in denen die Haarringe mit S-Enden zu finden sind. Deshalb also kann die BB [Bijelo Brdo]-Kultur keine selbständige gewesen sein. Der seit dem Ende des 10. Jahrhunderts mit neuem Elementen bereicherte und dominierende Nachlaß des ungarischen Gemeinvolkes wurde langsam zur Kultur der Völker des Ungarischen Königreiches.“: MESTERHÁZY 1984a, 276.

164 KOVÁCS 1985, 213, Abb. 3–4.

165 BÁLINT 1976, 243–244; BÁLINT 1979, 131–132.

166 KOVÁCS 1985, 214–218, Abb. 3–4.

167 A legnagyobb Kárpát-medencei temető keltezésének kérdése alapvető a korszak falusi temetőinek értékelésében. Kiss Attila horizontálstratigráfiai megfigyelése szerint „a temető teljes területén a női sírok jellegzetes mellékletét az s végű karikák jelentik. A temetőben az s végű karikáknál korábbi divatot jelentő nyitott varkocskarikák csak a domb legtetőjén jelentkeznek, de ott is az s végű karikákkal jellemezhető sírokkal már vegyesen fordulnak elő. Az 1130 síros temetőn belül csak 11 sírban (az e sírokban eltemetettek életkora egyenletes megoszlású!) jelentkezik nyitott karika. Ez arra utal, hogy a temető nyitása a nyitott és s végű karika divatváltásának utolsó pillanatában történt. Ha elfogadjuk e kétféle ékszernek a kutatás által a Dunántúl területére a X. század hatvanas és hetvenes éveire keltezett divatváltását, akkor a majsi temetőt éppen a divatváltás utolsó szakaszában, vagyis a 960/970-es években nyitották meg.”: Kiss 1983, 176. Bóna István viszont arra utalt, hogy a temetőnek az I. István pénzverése 1010 körüli megindulását követő 3 évtizedben vert érmés temetkezéseinek gyűrűjét kívülről övező, s az I. András és I. László uralkodása közötti 50 év alatt kibocsátott érmékkel jelzett külső sávjában a síroknak mintegy 35%-a került a földbe, viszont a temetkezések nagyjából 50%-a az I. István-i gyűrűn belül mutatkozott, akkor a fenti arányok alapján 1010-től visszafelé számolva nem 960/970-hez, hanem legalább 930-hoz, mint a temető megnyitásának koráig kell eljutni: BÓNA 1984a, 290. Mesterházy Károly sem fogadta el a Kiss ajánlotta időrendet, ami szerinte csak úgy teljesülhetett volna, ha „a közösség a megtelepülés után halottait fokozatosan máshová temeti vagy egykézli. Csak így értékelhető ugyanis az a kép, mely szerint a Szent István pénzeivel körbefogott nagy tömb, melyet a szerző a 960/70-es évektől keltezi, a további 60–70 évben már kevesebb halottat hagy maga után, mint amennyit elődei számláltak.”: MESTERHÁZY 1984, 289. Szemléletesen fejtegette ki elutasító álláspontját Fodor István is: „Az István-dénárokkal határolt temetőrészen számításaim szerint legalább 550 sír van. Ezek – tehát hozzávetőlegesen a sírok fele – nagyjából 1040-ig kerültek földbe. A másik fele pedig – a szerző keltezését követve – kb. 1100-ig. Tehát nagyjából a temető használati idejének első felében közel ugyanannyi elhunytat helyeztek sírba, mint a másodikban. Ebből arra gondolhatnánk, hogy a település lélekszáma lényegében állandó lehetett. Ez azonban nézetem szerint nem valószínű. Bizonyára sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha feltételezzük a lakosság számbeli növekedését. Nagyon valószínű ugyan, hogy a megnövekedett lakosság egy része kirajzott, s új települést hozott létre, de ha a közelben telepedett meg, halottait továbbra is az ősi temetőben helyezte örök nyugovóra. (Magam ilyen esetet figyeltem meg a Szabolcs melletti Kisfalud nevű település feltárása alkalmával.) A majsi temetőben azonban – amennyiben Kiss Attila keltezése helyes – nem tükröződik a népességszám gyarapodása. Magam inkább úgy vélem, hogy egyrészt – mint fentebb említettem – a temető nem 1100 körül, hanem László uralkodásának elején, tehát másfél–két évtizeddel korábban zárulhatott. Másrészt pedig kezdetét alighanem korábban kell tenünk a 960–970-es éveknél. Hogy mennyivel? A túlságosan nehezen keltezhető egyszerű és S végű hajkarikák erre aligha adnak egyértelmű feleletet. Úgy vélem azonban, hogy legalább jó két évtizeddel. Így a temetőben nyugvók valamikor a 10. század közepe előtt települhettek meg ezen a területen. Tudom, hogy feltevéssem nem igazolható perdöntő módon a szerző vélekedésével szemben, mégis talán hihetőbben tükrözi az itteni egykor élt népesség számbeli alakulását.”: FODOR 1985, 246. Dienes István általános kitekintéssel szövegezte a kérdéshöz: „a köznépi anyag keltezése egyelőre vitatott; sokan csak a X. század közepétől, sőt a 960–970-es évektől számolnak a [Hampel] 'B'-típusú anyag megjelenésével. Legutóbb Kiss Attila Majson kiásott hatalmas temetőjének nagy – pénzék nélküli, pogány – tömbje bizonyította, hogy ez semmiképpen nem lehet igaz; kár, hogy az ásató ezt a tanulságot nem vonta le. A 'B' csoporttal is tehát már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznépi sajátos műveltségéről.”: DIENES 1986, 101. A bírálatok ellenére azonban Kiss kitarított a véleménye mellett, vö. Kiss 1990, 199–203, 200: 1. ábra, s az elsősorban Jochen Giesler megállapításaira támaszkodó Zeljko Tomičić is ehhez csatlakozott: ő a temető használati idejét a 950–1100 közötti évekre keltezte: TOMIČIĆ 1993–1995, 94–95; TOMIČIĆ 1994–1995, 84, 88: Abb. 6, 98: Abb. 16. Utólag megjegyzendő, hogy a varkocskarikák és az S végű karikák között általánosságban nem történt kötelező divatváltás, mert helyenként az előbbieket még a 11. század végéig is használatban maradtak, vö. Kovács 1994a, 112: 152. jegyzet. Egyébként magam akkor sem éreztem, s most sem érzem, hogy Kiss Attila alapvető hibát követett volna a temető használatbavételi idejének megállapításakor. A sima és S végű karikák divatváltásának fikciójából következtetett korhatározása ugyan tévesnek bizonyult, de bírálóinak a sírok I. István és Péter kora előtti és utáni arányát, mennyiségi megoszlását átértékelő fenti véleménye ugyancsak bizonyítatlan maradt. Az érmés sírok helyzetéből ugyanis nehezen állapítható meg a nevezett temetkezések gyűrűjének sávja, a temető akár két – a római pénzekkel jelzett – központból sugárirányban történő benépesülése is elképzelhető, kérdéses az I. István érmés 917. sírtól nyugatra a temető széléig elhelyezkedő sírok időbeli hovatartozása, végezetül vitatható a király H1 típusú denárai kibocsátásának és majsi forgalmának kezdete, valamint a földbe kerülésének ideje is: vö. Kovács 1997, 83–94, 87: 6. kép. Utóljára talán Mesterházy nyilatkozott úgy, hogy „bár az S végű hajkarika dunántúli megjelenése, majd elterjedése a köznépi közösségekben vitatott, a temetőt semmiféle módszerrel nem lehet 950-nél korábban keltezni, Bóna István mégis 930 körülre teszi ezt az időpontot.”: MESTERHÁZY 2002, 336.

jelentkezett a köznépi temetőknél a társadalmi helyzet és a leletanyag együttes vizsgálatából nyerhető, még a nagyobb országrészek között is eltérő előfordulási három típusra tagolt rendszerezésével: 1. típus: szegényes mellékletekkel, 2. típus: mint az előbbi, de kibővülve fegyveres temetkezések csoportjával, 3. típus: a köznépi sírok között néhány vezető rétegbeli temetkezéssel.¹⁶⁸ E három típus értékelésében azonban már túl messzire jutott, mert a véleménye szerint, az általában egy-két nagycsalád által alapított temetők fenti 2.–3. típusában – vagy azok többes rendszerében – az egykori nemzetségek hagyatékát vélte felismerni.¹⁶⁹

Mindezen különbségeket még inkább kihangsúlyozta a millicentenáriumi kiállításnak az Alföldről és a Dunántúlról összegyűjtött és összevetett anyaga, s ekkor került sor a „Dunántúl-jelenség” felvetésére, amelynek lényeges eleme volt a köznépi temetők kérdése. A felvetés Tomka Pétertől származott, aki a kiállítás objektív képe alapján jegyezte meg, hogy a bemutatott leletek országrésznyi származását tekintve a dunántúli volt „a legkisebb csoport, a rendezők azt is sugallják, hogy más alapon áll és talán későbbi is. Itt már kétélű kard, lándzsa: nyugati fegyver jelzi a központi hatalom jelenlétét. Számomra azonban nem világos a rendezők motívuma: vajon szerintük ez a valós helyzetet, a kutatás állapotát, a mintavételt jelenti-e? Időbeli késedelmet vagy

élenjárást a Nyugathoz való hasonulásban? ...Általában, az időrenddel való szabad bánásmód eltakarja a köznép emlékegyének korai keltezésével kapcsolatos nehézségeket... Tanulság, hogy a Dunántúl-jelenségre magyarázatot kell találni. Érzésem szerint kutatástörténeti, kronológiai, néptörténeti és mentalitástörténeti tényezők egyszerre működnek itt. Mintha a reprezentáció errefelé már korán (néhány kivételtől eltekintve) nem a veretek, díszek számában és csillogásában mutatkozna meg...¹⁷⁰ Tomka felvetését Mesterházy Károly szemléletes és tanulságos kutatástörténetet¹⁷¹ követően konkretizálta, s a köznépi temetőkre vonatkozóan az 1984-ben megjelent véleményéhez képest meglepő, bár nem alaptalan pesszimizmussal fogalmazhatott úgy, hogy „a köznép régészeti feltűnésének időpontja... a magyar régészet egyik fehér foltja. A probléma már a Szőke-féle köznép anyagának keltezésével kezdődik, nyugat felé haladva pedig a köznépi közösségek dunántúli megjelenéséhez kapcsolódik. Tehát a köznépi hagyaték vagy másként a Bijelo brdoi kultúra a magyarság magával hozott régészeti műveltségének része-e, vagy a 10. század 60-as éveiben alakult-e ki itt a Kárpát-medencében, amint ezt többen vallották, J. Gieslert is beleértve? Tovább menve: a Dunántúlon a foglalás néhány évét leszámítva egyidejűleg jelenik-e meg a köznépi anyag az ország többi területével, vagy attól eltérően-e?”¹⁷² Ezt a kérdésfelvetését követően

168 A két évszázadon át szaporodó és egyhelyben temetkező egy-két nagycsalád által létesített köznépi temetők három fő típusa közül „az egyikbe azok tartoznak, amelyekbe gyakorlatilag csak szegényes mellékletű halottakat temettek, bronz kar- és nyakperecek, különböző bronz gyűrűk és fülbevaló karikák találhatók bennük. Ilyen temetők leginkább a Dunántúlon fordulnak elő (Majs, Ellend, Fiad-Képuszta, Győr-Pösdomb, Sorokpolány [2:74, 89–90, 92–93, 110]). A második típusba azok tartoznak, amelyekben az említett szegényes ékszerekkel eltemetettek mellett egy kisebb csoport fegyveres sírja is előfordul. Az ilyen temetők többsége a Dunától keletre és északra található (Püspökladány, Magyarhomorog, Ibrány, Csejék, Ikervár [2:77, 99, 71, 1, 45]). A harmadik típusba azokat a temetőket soroltam, amelyekben a köznépi sírok közt néhány, a vezető réteghez tartozó halott sírja is előfordul. Ezekben a temetőkben az előkelők többnyire gazdag nők (Ártánd, Hencida, Érsekújvár [2:58, 3:10, 2:61]). Ahol gazdag nők vannak a rangsor élén, ott többnyire rozettás löszerszám jelzi a társadalmi helyzetet. Az ipolykiskeszi temetőben [2:72] viszont lovas, díszöves férfi áll a közösség élén.”: MESTERHÁZY 1996, 782.

169 Az előző jegyzetben említett 2.–3. „temetőtípus őrzi legjobban az egykori társadalom összetételét, tagozódását. Minthogy a nagycsaládnál nagyobb, jelentősebb közösségekről van itt szó, élükön pedig vagy a középrétegekhez tartozó fegyveresek, vagy az előkelők gazdag asszonyai tűnnek fel, ezek a közösségek lehetnek az egykori nemzetségek, vagy azok kisebb leágazásai. Közbe lehetne vetni, hogy csupán egy-egy faluközösség temetőiről van szó, s nincs közülük a nemzetséghez. Ha valóban egyetlen vagy néhány rokon család alapít egy falut, akkor a további generációkban 100–200 éven át, az exogámiát leszámítva viszonylag belterjesen élve még nem nemzetséget hoz létre. Ez még csak vérrokonoknak több generáción át együttélő közössége (cognatio). A nemzetség kutatásának lehetősége akkor merül fel, ha a közösség legtekintélyesebb tagját vagy annak családját megkülönböztetett gazdagsággal temetik földije közé vagy azok közelébe. Ilyenkor szinte úgy látszik, hogy a falualapító a temetőt is »alapította«. Ezek az alapító sírok viszont nem jellemzőek minden egykorú temetőre, hanem helyel-közzel egyenletesen oszlanak meg a tágabb környezetben. Egy-egy ilyen gazdag sírhoz tehát több köznépi temetőnek kell tartoznia..., egy ilyen csoport körülhatárolására azonban jelenleg nincs megbízható mércénk.”: MESTERHÁZY 1996, 782–783.

170 TOMKA 1996, 253. Később a keltező szerepű ékszereket illetően tért vissza e kérdésre: „A »honfoglaláskori« (10–11. századi, a templom körüli temetőket megelőző) köznépi temetők léte nem vitás és ma már egyre több, vitathatatlanul 10. századi példát ismerünk. Továbbra is gondot okoz azonban az egyszerű, sokáig használt (karika) ékszertípusok keltezése. Annyit általános tendenciaként máris tudunk, hogy az ország területén nem kötelezően egyszerre lépnek fel és tűnnek el, szinte annyi variációt alkotnak, ahány temetőt ismerünk – többnyire a viselet változása a Dunántúlon (vagy inkább az ország Ny-i felében, ahová természetesen a fejedelmi-királyi központok is értendőek) előbb kezdődött és fejeződött be, mint a keleti részekben. A jelenség szemet szűrt már az S-végű hajkarikák elterjedésének vizsgálatakor, magam legutóbb a millicentenárius kiállításról írott recenzió megfogalmazásakor hívtam fel a figyelmet a »Dunántúl-jelenségre«. Hozzátehetjük még: úgy a 10. század második felére, mint a 11. századra keltezett egyszerű ékszerformák formái előzményei a késői avar korban, illetve a 9. században lépnek fel, nincs okunk feltételezni ezek újra és újra feltalálását (a problémával mindazok szembe találják magukat, akik komolyan veszik azt, hogy egyrészt a magyar honfoglalás nem légüres térbe való benyomulást, lakatlan terület megszállását jelentette, másrészt azt, hogy a honfoglalás kori magyarságnak nemcsak vitéz középrétege, hanem köznépe is volt)...”: TOMKA 2000, 66.

171 Vö. MESTERHÁZY 2002, 327–333.

172 MESTERHÁZY 2002, 335.

Mesterházy röviden áttekintette a teljesen feltárt vagy a nagyobb sírszámuk következtében még értékelhetőnek vélt dunántúli temetők használatbavételének kezdetét¹⁷³ azzal a következtetéssel, „hogy a Dunántúl településhálózata lassabban és később jött létre, mint az Alföldé, vagy a Dunától északra fekvő Kisalföldé.”¹⁷⁴ Ennek okát abban látta, hogy az Alföldtől eltérően nem 895-től, hanem csak 900-tól megszállt Dunántúl¹⁷⁵ vagy annak nagy része, azonnal a fejedelem és rokon családjai tulajdonába került, ezért csak az ő engedélyükkel – vagy még így sem – szerezhetek mások szabad foglalással ott földet. Mesterházy valószínűleg nem tekintette említésre érdemesnek a fejedelem és rokonai honfoglaló köznépet, mert a településhálózat lassúbb kialakulását azzal magyarázta, hogy „a megszállás [azaz 900] után ezért csak lassan népesülhetett be a föld, mert az adott falvak népességzaporulatából jöhetett leginkább létre az új települések lakossága. E falvak társadalmi a honfoglalás kortól megtelepült alföldi falvakétól eltérő volt. A rokoni kapcsolatok esetlegesebbek voltak a több helyről összetelepített közösségekben..., mint a szerves fejlődésű alföldi falvakban. Erre vezethetők vissza a dunántúli temetők eltérő sajátosságai, különbségei. Ugyanakkor a különböző időben történt telepítésekre utalhatnak azok a jelenségek, amelyek az emléktanyákban jelentkeznek az Alföld és a Dunántúl temetőiben.”¹⁷⁶ Végezetül úgy találta, hogy jóllehet az egy-két családdal települt dunántúli köznépi falvak lakossága már a 10. század

végére megnövekedett, a temetőik nagy sírszáma inkább a hosszú, 150–200 éves használati idővel magyarázható.¹⁷⁷

Bár Mesterházy Károly óvott attól a gyakorlattól, amely a dunántúli köznépi temetőket az alföldiekkel vetette össze, s egyúttal a felvidéki kollégákat dicsérte, akik a mai Szlovákia területén előkerült temetőiket kizárólag egymáshoz hasonlították,¹⁷⁸ magam úgy éreztem, hogy az említett három terület köznépi temetői összevethetők kell legyenek, hiszen legalább is részben egyidejűleg léteztek. Az összevetésnek időrendi célzatúnak kellett lennie, s voltaképpen csak Szőke Béla és Kiss Attila rendszerezésének továbbgondolása volt az ő kísérletük óta megnövekedett számú, és mindhárom említett területről való teljesen feltárt temető alapján. Ez a megnövekedett mennyiség természetesen továbbra is elenyészően kevés, és jelenleg is csupán csekély hányada a részlegesen feltárt – s általam nagyjából a 100-as sírmennyiségtől kezdődően bemutatott – temetőknek,¹⁷⁹ amelyek köznépi jellege a bennük megfigyelt temetkezési szokások és mellékletek alapján ugyan többnyire megállapítható, az érméik rávilágítanak az egyes sírjaik elásásának *tpq.*-jára, de általánosítható időrendi következtetések levonására alkalmatlanok.

A magam vizsgálata teljesen logikai alapra épült: ha a honfoglaló magyaroknak volt köznépük, amit kétségbe vonni aligha lehet, akkor még a honfoglalás évében, illetőleg attól kezdődően igény szerinti időben kellett a településeik mellett temetőt is nyitniok.¹⁸⁰ A

173 Megnyitások Mesterházy javasolta ideje:

10. század kezdete: Sárbogárd-Tringer-tanya (2:49),

10. század eleje: Halimba-Cseres: horvát-szlovén betelepítéssel indul, a század második kétharmadában magyar betelepítés történik (2:69),

950 előtt: Ikervár-Virág utca, Pécs-Somogy (2:45, 104),

950 körül: Ellend-Nagygyödör-dűlő, -Szilfa-dűlő, Majs-Udvari-rétek, Székesfehérvár-Demkőhegy, -Rádiótelep (2: 89–90, 74, 57 után, 52), néhány évtizeddel 1000 előtt: Fiad-Kérpuszt (2:92),

10. század végén: Győr-Pósdomb, Sorokpolány-Berekalja (2:93, 110),

11. század közepe után: Pusztaszentlászló-Deakstúr (2:107),

a közöletlensége következtében értékelhetetlen: Rácalmás-Göböljárás (2:78): MESTERHÁZY 2002, 335–337; kiegészítve vö. BAKAY 1965–66, 74, 83.

174 MESTERHÁZY 2002, 337.

175 „Ha a Dunántúl megszállását 900-tól számítjuk, ahogyan a történeti források szerint hagyományosan elfogadott, akkor máris érthető, hogy majdnem minden régészeti jelenség később figyelhető meg. Eleve 4–5 évvel később telepednek meg itt a magyarok, és szemlátomást nem a honfoglalók első generációjához tartozó közösségek temetői a jelentősebb számúak, hanem a néha jelentős lélekszámú, később telepített falvaké.”: MESTERHÁZY 2002, 333. A területi különbségeknek a megszállás eltérő idejével indokolt magyarázatát egyébként már Dienes István felvetette, de ő nem öt évnnyi, hanem történeti érveléssel támogattott mintegy három évtizedes eltérésre gondolt: „A rangos régészeti anyag láttán nem tartjuk kizártnak, hogy itt a Nyírségben legkésőbb a honfoglalás táján, tehát 895-ben, de akár már két-három évtizeddel korábban (ne feledjük: a honfoglalást megelőzően már feltűnnek a magyar lovascsapatok a Kárpát-medence nyugati végén!) épp itt létesültek a legelső udvarhelyek a besenyőktől fenyegetett magyar fejedelmek számára... A [Hampel-féle] 'B'-csoporttal is... már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznépi sajátos műveltségéről. Kell lennie Kelet-Magyarországon ilyen temetőnek már a IX. század utolsó harmadából; a Dunántúlon viszont csak 900-ban jelent meg ez a kultúra, mert a magyarok ekkor vették birtokukba Pannóniát.”: DIENES 1986, 99, 101; más vonatkozásban lásd 62. jegyzet. A 895-nél korábbi magyar betelepülést cáfolta: KRISTÓ 1997, 237–238.

176 MESTERHÁZY 2002, 337–338.

177 MESTERHÁZY 2002, 339–340.

178 MESTERHÁZY 2002, 338.

179 Az önkényesen kijelölt 100 síros alsó határ kiszúrta a kisebb, s még kevésbé értékelhető temetőrészeket. Ettől a határtól csak akkor tértem el, ha a (csaknem) teljesen feltárt köznépi temető még ezt a sírmennyiséget sem érte el, pl. Kál, Lébény, Letkés I–II, Szabadka A, Szegvár-Szölökfalja, Visonta, Újlőrincfalva [2:46–47, 97–98, 111, 51, 56, 118] stb.

180 Itt csupán Dienes István már idézett véleményét ismétlem meg, miszerint a Hampel-féle „B” csoporttal is tehát már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznépi sajátos műveltségéről.”: DIENES 1986, 101.

teljesen feltárt lelőhelyek régészeti elemzése alapján általánosságban rövidebb (V. típus) és hosszabb (VI. típus) használati idejű falusi temetőket létesíthettek. Mivel ezek kezdetét évtizedes pontossággal bajosan lehet meghatározni, mindkét típusra vonatkozóan azzal a kényszerítő erejű, bár csupán általános érvényű kettős feltevéssel élhetünk,¹⁸¹ hogy a jövevények 895 után vagy falut létesítettek, s ehhez értelemszerűen előbb-utóbb hosszú használati idejű falusi temetőt nyitottak, vagy csak szállást foglaltak, szállási temetővel (IV. típus) párosítva. Utóbbiak egyszeri vagy többszöri továbbköltözést követően települtek le hosszabb időre, és létesítettek immáron falusi temetőt még a 10. század első felében, kétharmadában. Feltehetőleg az sem kizárt, hogy a hosszabb életű falusi temetőt (VI. típus) a rövidebb használati idejű változata (V. típus) előzte meg, ha az utóbbit fenntartóknak költözniük kellett. Mindez természetesen csupán elméleti szószaporítás, hiszen aligha valószínű, hogy a IV/VI., illetőleg V/VI. típusú magyar, illetőleg a helyi lakosság IIIa/VI. típusú temetőinek lelőhelypárosait egyhamar ki tudjuk mutatni. Egyelőre a teljesen feltárt temetők közreadására és részletes vizsgálatára van szükség, beleértve a temetkezési szokások és a mellékletek sajátosságainak, valamint a csontmaradványoknak minél többféle módszerrel történő elemzését, amelynek alapján egyebek között a keltezés finomítása¹⁸² is elképzelhető. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a települések kutatása egyelőre aligha szolgálhat közvetlen segítséggel a temetőjükkel való kapcsolatuk kimutatásában, tehát méretük,¹⁸³ azaz a létrehozásuk és fenntartásuk keltezésének értékelésében.¹⁸⁴

A VI. típusú temetők besorolását az nehezíti meg, hogy a megnyitásuk keltezése bizonytalan, mert elsősorban a 10. századi idegen pénzleleteikre támaszkodik, hiszen rendkívül kétséges az egyes további lelet típusokra alapozott évtizedes pontosságra törekvő korhatározás. Az idegen érmék azonban csak az őket tartalmazó sírra lehetnek keltezők, s az általuk jelzett *tpq.* adatot csak

nagyon óvatosan lehet a környező temetkezésekre is általánosítani, s a pénzes sír köré képzelt csoportjukat a legkorábbiaknak tekintve, a temető létesítésének idejét feltételezni. Ráadásul az érme *tpq.* adata és a sírba tétele közötti idő hosszúsága gyakorlatilag csak becsülhető, ezért a *tpq.*-ra épített keltezés ereje gyenge.¹⁸⁵ Aggályaim az ebbe a csoportba sorolt temetők körében konkrétan a következőképpen jelentkeznek: az ipolykiskeszi temető (2:72) megnyitásának keltezése azon a feltevésen alapul, hogy két sír Odo francia király (888–898) verette denárát először a 911. évi első francia földi kalandozáson zsákmányolhatták,¹⁸⁶ a hajdúdorogi temető (2:67) létesítését egy sírban Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331 = 914–943) dirhemének a H307–317 = 920-as években, tehát 919/920-tól kezdődően valamikor kibocsátott utánzata indítja,¹⁸⁷ Halimba (2:69) kezdetét két sír Provence-i Hugó itáliai király (926–931) verette zárópénze jelzi.¹⁸⁸ A majsi és püspökladányi lelőhelyen (2:74, 77) csak római érme előzte meg a magyart, Gyulafehérvár-Mentőállomáson, illetőleg Rácalmásán (2:65, 78) pedig nem is volt idegen pénz, csak magyar. Mindebből következik, hogy részletes tipokronológiai tárgyelemzés hiányában e temetők besorolásának fő elve a magas sírszám lehetett, hiszen ez a fenntartó közösség hosszú idejű helyben lakásának lehet a bizonyítéka. Vitatni tehát csak e temetők használatbavételének korát lehet, mert a folyamatos fenntartásukat I. István (1000–1138) korától kezdődően már a magyar denárokat is tartalmazó sírjaik jelezték a legkésőbb II. Béla (1131–1141) uralkodása idején bekövetkezett felhagyásukig, mert a falusi fenntartóik egyre inkább a közben felépített templomok cintermeibe, templom körüli temetőibe (VIII. típus) kényszerültek temetkezni.

A fentebb írottak a legteljesebb mértékben érvényesek a helyben talált lakosság 10. század elején, első felében létesített településeihez kapcsolódó 10–12. századi falusi temetőire is. A párhuzamos használati idejű magyar falusi temetőket első megközelítésként a földrajzi helyzetük, az embertani elemzési eredményeik, a szállási temetőkével

181 Amennyiben eltekintünk a hartai DNS-vizsgálat tetszés szerinti mértékben általánosítható eredményétől, vö. a IV. típus tárgyalásának végén.

182 A falusi temetők kezdetének, pontosabban 10. századi sírjainak, illetőleg a temetők nem-magyar érmés részletének keltezésében az idegen pénzek játszanak jelentős szerepet, amire a szállási temetőket tárgyaló szakasz bevezetőjében már kitértem.

183 Szabó István áttekintése szerint öt 11. századi oklevélből 18 település 6 és 170 közötti háznépéből falvanként 36 háztartási átlag nyerhető, amelyből ötös szorzóval 150–200 közötti átlagos lélekszám adódik, ezt Szabó a 10. századra is elfogadhatónak tekintette: SZABÓ 1966, 76–79. Takács Miklós a 12. századi oklevelekből 16–65 lélekszámot valószínűsített: TAKÁCS 1994, 208. 30 éves generációkkal számolva a két évszázad alatt 6-7 generáció temetkezhetett egy hosszan használt temetőbe.

184 Kizárólag a temetők szempontjából vizsgálódva tagadhatatlan, hogy a többnyire csak részletként feltárt települések évtizedes pontossággal talán sohasem lesznek keltezők, és nehéz megállapítani a kapcsolatukat: azaz, hogy a temetőt fenntartó közösség melyik településen élt, vagy fordítva: melyik településhez melyik temető tartozhatott?

185 Ráadásul még azt is számításba lehetne venni, hogy a pénzzel eltemetett személy hogyan: közvetlenül vagy közvetetten (valamiféle érték-, de nem pénzforgalomból) jutott-e az érméjéhez, vö. Kovács 2011, 90–94.

186 Kovács 2011, 150–151: FR-4, 5.

187 Kovács 2011, 181: MU-28.

188 Kovács 2011, 142: IT-19, 20.

(IV. típus) rokon temetkezési szokásaik és a 10. századi leletanyagokkal széles körű kapcsolatokat mutató tárgytypusaik alapján lehet a helyiekétől elkülöníteni,¹⁸⁹ s az eredmény kevés teljesen feltárt temető összevetésével mutatható be. Régészeti és antropológiai vizsgálatok alapján, egyes temetők, pl. a szegvári elemzésénél megszakított (pl. 2:79), másoknál, pl. Ibrányban (2:71) folyamatos használat mellett is lakosságcsere feltételeztek, másutt állást tudtak foglalni a lakosság kezdettől folyamatos temetőhasználat/helybenlakása mellett.¹⁹⁰ Véleményem szerint a temetkezés folyamatossága és a vélt újonnan jöttek sírjainak a korábbi temetkezések rendszerébe való illeszkedése azonban legfeljebb a régiekhez keveredő újabbak betelepülését jelezheti.¹⁹¹ Egyelőre kimutathatatlan, hogy a többieknél korábban, már I. András vagy Salamon záróérmeivel jelzett VI. típusú temetőket (2:78, 72) használó települések lakói helyben maradva, az országos változásnak megfelelően¹⁹² már templom körüli temetőket nyitottak-e (VIII. típus), vagy ismét tovaköltöztek és a következőkben tárgyalt 11. századi temetőtípus (VII. típus) még ismeretlen

előhelyeinek korban megfelelő előzményét jelentették, vagy a helyi halottas szokás valamilyen változása következtében, csupán a pénzmelékletadást hagyták el, de folyamatosan tovább temetkeztek. A legutolsó lehetőséget a rácalmási temető (2:78) nagy sírszáma és kevés érméje valósággal sugallja.

Végezetül nem lehet említetlenül hagynom, hogy e nagy temetők teljes feltárására való törekvés Magyarországon csak az 1950-es évektől kezdődött meg,¹⁹³ vagyis a csak részletéig jutott korábbi ásatások e vázlat témájában csak nehézkesen értékelhetők. Ebből következik, hogy egész sor viszonylag nagy sírszámú, de nem teljes feltárású temetőrészlet is ebben, de a következő csoportban is említhető lett volna, de mivel az elkülönítésüknek jelenleg nem láttam lehetőségét, a VI. vagy VII. típusba sorolásuknak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Ezeket a temetőket önkényesen és bizonyára vitatható módon a 2. melléklet VI. és VII. csoportjába soroltam be, (?) jellel jelezve a besorolás önkényes voltát; legkönnyebben a 2. táblázat sorszámai alapján a 2. mellékletből kikereshetők.

189 Ezek részletezését nem is vizsgáltam, mert nem fért volna e vázlat keretei közé, mégis azért volt lényeges utalnom rájuk, mert a 11. század elejére a temetkezési szokásokban és a mellékletek állományában végbement egyszerűsödés – azaz a lovas és fegyveres temetkezések és a fémdíszes viselet eltűnése, az ékszemmelékleteknek főként a drótkészerek és gyöngyök irányába történő szegényedése – elmosta a 10. században még meglévő különbségeket, s ettől az időtől kezdve egységesült a 10. század második felében fellépett, s a magyar nagyfejedelemség/királyság köznépek falusi temetőiben ránk maradt, gyakran még elavult terminológiával Bijelo Brdo kultúrájának nevezett emlékényaga.

190 Bizonyos lakosságcsere feltevését a legújabb antropológiai vizsgálati eredmények is megerősíteni látszanak: „A köznépi temetők paleodemográfiai és kraniológiai elemzése alapján kimutatható, hogy a X. és XI. század profilja a temetők egy részében eltérő – a temetők más részében ez az eltérés nem mutatható ki. Az időközönként megfigyelhető kraniológiai eltérés oka az a népességváltás lehetett, melyet Géza és Szt. István telepítési politikája eredményezett. Ugyanakkor a halandósági viszonyok eltéréseinek oka nem csupán a népességcsere, hanem a megváltozott életkörülmények is (pogány–keresztény kultúraváltás, a félnomad–földművelő gazdasági váltás). Ibrány-Esbó-halom temetője [2:71] a népeségtörténeti törést mutató X–XI. századi temetők csoportjának jellegzetes példánya olyannyira, hogy egy korábbi tanulmányunkban bevezettük az Ibrány típusú népesség megjelölést... Ezzel szemben a folyamatos, törésmentes népességfejlődésű X–XI. századi temetőket jellegzetes képviselője (Püspökladány-Eperjesvölgy [2:77]) alapján Püspökladány típusnak neveztük.”: HÜSE 2003, 400.

191 Erről részletesen: KISS 1968; vö. BENDE–LÖRINCZY 1997, 238–239; MESTERHÁZY 2002, 335. Magam azonban inkább Istvánovits Eszter érvelésével értek egyet, aki érthetetlennek tekintette azt, hogy miért ugyanabba a temetőbe temették volna halottaikat az új jövevények is, sőt felvetette, hogy volt-e egyáltalán új betelepülés: ISTVÁNOVITS 2003, 383; vö. még az előző jegyzet! Kétkedésre adhat okot az a mód is, ahogy az embertani eredmények térben is, korban is kapcsolódni látszanak, természetesen annak elismerésével, hogy történeti forrást a lakosság ilyen nemű mozgására valószínűleg később sem lehet találni.

192 A templomépítések következtében az egyházi épületek körül létesített temetők (cintermek) régészeti módszerrel (a sírjaik érmeleletei alapján) történt korhatározási lehetőségeit és a mutatkozó esetek számának 11. századi hullámszását magam tekintettem át. Mivel a templomok számának gyarapodása a század derekán feltámadt pogánylázadások idején olyan törést szenvedett, hogy I. Lászlónak az 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozata, azaz a király ún. I. törvénykönyve 7. és 25. törvénycikkelyével kellett előírni az épületek felújítását, és enyhén (csupán bőjtellel) szankcionálva megkivánni a cinterembe temetkezést. A király és az egyház bizonyára ellenőrizte is a törvény teljesítését, mert mindezek eredményeként Kálmán az 1100 körül összeállított ún. I. törvénykönyve 73. cikkelyében már a kialakult helyzetnek megfelelő szűkszavú kiméletlenséggel rendelhetett el, hogy „a keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek”; Kovács 2012; vö. jelen kötetben: Kovács 2013.

193 Szőke Béla azzal kezdte a fiad-kérsuztai temető (2:92) régészeti eredményeinek bemutatását, hogy „ismert Árpád-kori temetőink közös hiányossága, hogy csak részben tárták fel őket így a belőlük lesűrhető ismeretek nem megbízhatóak. A kérsuztai XI. századi temető első, teljes egészében feltárt temetők ebből az időből”: SZŐKE 1953a, 1. A magyar kéziratot Szőke Béla Miklós szivességből ismerhettem meg, amit ezúton is megköszönök. A publikált szöveg: „Le défaut commun des fouilles exécutées dans les cimetières de Hongrie de l'époque arpadienne c'est qu'en général, elles ne s'étendaient qu'à une partie de ceux-ci et ainsi les conclusions qu'on tirait, ne pouvaient avoir une base solide. Le cimetière du XIe siècle de Kérsuzta est le premier de cette époque qui soit entièrement exploré.”: SZŐKE 1953, 281. Megjegyzendő, hogy bár nem lehet kétségünk a kijelentés valóságát illetően, a mellékelt temetőterképen – uo. 280–281. között – nem jelölték be az ásatás határait, illet először (?) majd Török Gyula közölt Halimbáról (2:69): TÖRÖK 1962, Beilage IV: Gesamtkarte; MESTERHÁZY 1993, 282–286. Érdekes, hogy már a sorokpolányi temető (2:110) egyes ásatási szezonjain feltárt sírokról készült temetőterkép, de összesítő valószínűleg nem. Kiss Gábor és Derdák Ferenc geodéta 1996-ban elkerülhetetlen hiányosságokkal ugyan, de elkészítette a megmaradt részek összesítését: KISS 2000, 226–232: 79–85. kép, 238: sírmutató, 239–240: 86–87. kép.

VII. TÍPUS: 11. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

Véletlen szerencse, hogy ez a temetőtípus viszonylag sok teljesen feltárt lelőhellyel van képviselve, amelyek felületes áttekintéséből is kiderült, hogy mindegyikük valamilyen egyedi sajátossággal rendelkezik a sírszámot (használati időt) és a leletanyag változatosságát illetően. Annyiban azonban egységesek, hogy mindegyiküknek másutt volt több-kevesebb évtizedes előzménye, s csak a 10. század közepén/végén, vagy a 11. század tetszőleges első/középső évtizedeinek valamelyikében létesültek, s a használó faluközösségük feltehetőleg már nem ismételt továbbköltözés miatt hagyott fel bennük valamikor a 11. század vége tájától kezdődően (de valószínűleg még a 12. század közepe előtt) a betemetkezéssel, hanem azért, mert helyben maradván újabb típusú (VIII.), ezúttal már templom körüli temetőt (cintermet) nyitott. Bár elsőként a csak teljesen feltártként kezelt, 980–1060 között korhatározott kicsi újlőrincfalvi temetőt (2:118) közölték közülük, jelentősebb volt a lényegesen nagyobb, de szintén csak zömében feltárt „típusjelző” pusztaszentlászlói temető (2:107), amelynek használatát az érmeleletei és a rekonstruált temetkezési rendje alapján az 1070/1077–1130-as évek közé keltezték az ásatók.¹⁹⁴ Ezután következett a 11. század második harmadától a végéig használatosnak tekinthető, magam ásta tiszalúci sírmező, amely a típus minden tekintetben teljesen feltárt lelőhelye volt (2:117). Valószínűleg nem lehet másként, mint a 11. században használnak tekinteni a két letkési,¹⁹⁵ valamint a 12. század elejéig létezett karcsai temetőt (2:97–98, 95). Rajtuk kívül további egész sor olyan, többé-kevésbé teljesen feltárt temető ismeretes, ahol a 10. századi (?), érme nélküli rész nagysága, sírjai földbe kerülésének kora csak becsülhető, de közös bennük, hogy elégtelenek ahhoz, hogy a honfoglalás első éveivel, évtizedeivel kezdődő folyamatos betemetéssel számoljunk velük és a VI. típusba soroljuk őket, ezért mintegy „kényszerűségből” a VII. típusba kerültek, és ott (?) jel áll a mellékletbeli sorszámuk mögött. Fenntartva mindazt, amit a magyar érmék – különösen a kibocsátóik élén álló I. István (1000–1038) denárai – *tpq*-ja értelmezésének nehézségeiről írtam, nem érdektelen a

teljesen feltárt temetőket sorba venni a legkorábbi érméik fiatalodó sorrendjében, ami bármilyen torzítással is, de mégis a megnyitásuk különbözőségét jelezheti. A sorozat a legkorábbiként I. István (1000–1038) denáraival jelzett fiadi, magyarhomorogi és sarkadkeresztúri temetőkkel kezdődik: (2:92, 99, 108), ezután az Aba Sámuel (1141–1144) érméjével induló tiszalúci és újlőrincfalvi sírmezőkkel folytatódik (2:117, 118), majd az I. András (1146–1160) denarával jelzett szabadkai A (2:111), a vele egykorú Béla dux (1048–1060) érmés karcsai (2:95), továbbá az I. Béla (1060–1063) verette kezdő-érmés balatonmagyaródi (2:84), végezetül pedig a Salamon-denáros (1063–1074) pusztaszentlászlói (2:107) lelőhely zárja a sort. A letkési I. temetőben (2:97) nem volt érmesorozat, mert itt csupán I. László (1077–1095) egyetlen denára került napvilágra. Az így felállított temetősorrend ráadásul nemcsak azt jelezheti, hogy ezeket a temetőket feltehetőleg eltérő évtizedekben nyitották meg, hanem ebből következően azt is, hogy különböző hosszúságú temető-előzményeknek kellett lenniük, amelyek „megszokott” módon pontosan aligha keltezhetők. Látszatra további temető(részlete)-ket is ehhez a csoporthoz soroltam, azonban részleges feltártságuk következtében csak sejtésként lehet számolni velük, ezért a VI. típusnál követett módszer szerint itt is a 2. mellékletbeli sorszámukat követően (?) jellel utaltam erre, de mivel talán némi joggal VI. típusúak is lehettek volna, ezért a besorolásuknak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget.

VIII. TÍPUS: A 11. SZÁZADBAN MEGNYITOTT MAGYARORSZÁGI TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Ezzel a temetőtípussal korábban önálló tanulmányban foglalkoztam, s a keltezésükre azt az egyszerű, a szinte általánosan csupán részleges feltártságukra tekintettel lévő módszert dolgoztam ki, hogy e temetőknek legkorábban már abban az évtizedben használatban kellett lenniük, amelyre a temetkezéseik legkorábbi magyar érmeje utal. Ez a munkám ebben a kötetben megjelent tanulmány.¹⁹⁶

194 „A pusztaszentlászlói temetőt ... 1070–1077 táján hozták létre, s kb. 1100-ig temetkeztek ide; majd újra használatba vették néhány évig, az 1130-as évek elején.”: SZÖKE–VÁNDOR 1987, 79; vö. KOVÁCS 1990, 313–320.

195 A biokémiai–szerológiai vizsgálati eredmények alapján, az 59. sírban nyugvó íjászfelszereléses, övcsatos vitéz ezredforduló tájára keltezett eltemetése ellenére, a temető megnyitását Bakay Kornél a 960-as, felhagyását a 48. női sírbéli H26 denárát figyelembe véve a 1100 tájára keltezte: BAKAY 1978, 150–152; vö. KOVÁCS 1990, 317. Lengyel Imre és Kiszely István antropológiai vizsgálatainak értékelése: KOVÁCS 2011a, 563–565, 572–575, 582–584: 3. táblázat.

196 Ebben a kötetben: KOVÁCS 2013 (az egypéldányos ünnepi kötetben: KOVÁCS 2012).

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Mivel írásom csupán szubjektív vázlata a témának, bizonyára kimaradt belőle több ismert, lényeges kérdés tárgyalása. Amit pedig tárgyalt, az a szakirodalomban már közhelyszerűen volt ismert, e tekintetben elég Révész László rövid összefoglalására utalnom, amelyben az általam írottak lényege már benne foglaltatott.¹⁹⁷ Előrelépésnek talán csak annak a kényszernek a megjelenítése számít, hogy a 9–11. századi temetőfeltárások eredményeit rendszerszemléletben kell értékelni, hiszen főként a nem teljességre törekvő feltárási, valamint a kidolgozatlan tipokronológiából következő hiányosságok az okozói annak a töredékes mozaiknak, amely a jelen helyzetet jellemzi. A régész ugyanis szakmailag korrekt módon nyilatkozhat egy-egy temető megnyitásáról, illetve felhagyásáról, s legjobb esetben a közölt és elemzett temetőjét Kárpát-medencei kitekintéssel gyűjtött hasonló időhorizontú párhuzamaihoz hasonlíthatja. Pedig mind a két nevezett időpont valamilyen folyamat része volt, a honfoglalást követő magyar letelepedéssel kapcsolatos „megnyitások” előzményei a Kárpátokon kívül maradtak, de a helybeliek a korábban felhagyott temetők helyett nyitottak közelebb vagy távolabb újat. A felhagyások még inkább egy településsorozat láncszemei voltak, a felhagyott temetőt fenntartó közösség – amennyiben nem érte teljes körű katasztrófa: szomszédharc, ellenséges seregek átvonulása, hadszíntérré válás – továbbköltözött, és ahogy a szükség megkívánta, az új település mellett új temetőt nyitott. E települési, temetőnyitási láncszemek kapcsolódásának felismerésére csekély a lehetőség (de vö. 2:67), mégis ezért tűnt első megközelítésre alkalmasnak a temető nagyságából, azaz sírszámából a használó közösség helyben lakásának hosszúságára következtetni, egyelőre minden egyébtől függetlenül. A kis (néhányszor tíz, de többségében száz alatti) sírszámú, rövid használati idejű temetőket szállási temetőknek, a nagyobb (mindenképpen száz feletti) sírszámú, hosszabb használati idejű temetőket falusi temetőknek neveztem el. Ez a durva felosztás lehetővé teszi a látszatra legkülönbözőbb temetők csoportosítását, függetlenül a fenntartó település lakói feltételezhető állattenyésztő vagy/és földművelő életformájától, feltételezett rokonsági kapcsolataitól,¹⁹⁸ sőt az eltemetettek mellékleteiből

következtetett társadalmi helyzetének elemzésétől is, jóllehet ez utóbbi mindeddig a csoportosítások alapkövetelménye volt.¹⁹⁹ Ezzel a felosztással mód nyílt a hajdani valóság tarkaságának megfelelő lelőhelyek további rendszerezésére, s legalább az előzményeik, illetőleg folytatásaik elméleti körének megnevezésére. Hangsúlyozandó, hogy minden következtetést nagymértékben megnehezíti a feltáratlanság rendkívül jelentős mértéke, amit a szállási temetők (IV. típus) nélkül tárgyalt 120 I–III., V–VII. típusú lelőhelyből (2) a mindössze 31 (25,83%) teljesen feltárt temető csekély száma mutat (2a).

Áttekintésem során úgy találtam, hogy a honfoglalást megélt vagy átélte 9. századi dunántúli és felvidéki lakosság településeihez tartozó temetők számos típusa különíthető el: a kezdetben csak a magyar politikai hatalom alatt, majd a tárgyakat, temetkezési szokásokat átvevő, később a közösségbe települt magyarokkal együtt lakó, folyamatosan továbbélő közösségek falusi temetői (I. típus), a 10. században, sőt folyamatosan tovább is fennmaradó templom körüli temetők (II. típus), továbbá a 895 táján megszűnő vagy a 10. század elejébe is átnyúló falusi temetők (IIIa. típus). A Dunától keletre a helyzet jelenleg áttekinthetetlen, mert a késő avar kori temetőkben különféle módozatokban megjelenő honfoglaló magyar sírok (IIIb. típus) alapján a temetőhasználat folyamatossága, azaz a 10. századi avar–magyar együttélés az antropológiai vizsgálatok által kimutatott 9. és 11. századi embertani (metrikus) kapcsolatok ellenére sem bizonyítható. Mivel a továbbélés az idézett történeti források alapján e keleti vidéken sem vonható kétségbe, a bizonyítékainak hiánya a régészeti kutatás számláját terheli.

A honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10–50/75 sírszámú temetőket csatlakoztathatjuk (IV. típus). Az általam szállásinak nevezett temetők temetkezéseiben mutatkoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmekkel a lehetőségek szerint

197 Révész 1996b.

198 A hagyományos/metrikus embertani vizsgálat általában nem képes sem a testvérek, sem a gyermekek közvetítésével a házaspárok meghatározására, vagyis az ily módon megadott nemi és életkori adatokból vázolt rokonság mindeddig csupán bizonyíthatatlan feltevések éleseszerűen indokolt magyarázata volt. Rokonsági és generációs megfigyeléseket eddig csak a csontkémiai/szerológiai vizsgálatokat végző Lengyel Imre tett, mivel azonban a módszere követhetlenné, eredményessége pedig ellenőrizhetlenné vált, egyelőre aggályos a felhasználásuk. A jövőt a DNS-vizsgálatok jelentik akkor is, ha a hartai megfigyelések a szállási temetők szerkezetére általánossá válnak, de akkor is, ha nem, mert a nemi és életkori meghatározásaik mindenképpen érvényben maradnak.

199 Legyen szabad a Hampel-féle A–B leletcsoport, a Szőke-féle középréteg és köznép, vagy akár legújabbán Gáll Erwin katonai-politikai rangrétegződési vizsgálataira utalnom, vö. GÁLL 1999.

legjobban (elsősorban a *tpq.* alapján) keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, jórészt teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek arrébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya.

A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért – általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból – hagytak fel a fenntartóik 50–100 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (V. típus), illetőleg másokat miért használtak tovább a 11. században is, időközben 300–1100 sirt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (VI. típus).

Nagyon valószínű, hogy a 9. századi helyben talált lakosság folyamatos helyben lakással túlélő falusi és templom körüli temetőit a 10. században is tovább használó (I–II. típus) részén kívül azok, akik a 9. századi temetőjükkel a 10. század elején felhagytak (IIIa. típus) és új helyre költöztek vagy tovább költöztették őket, a magyarokéval egy időben használatos falusi temetők mindkét fajtáját (V–VI. típus) is megnyitották. A magyar és nem-magyar temetők között ekkor még az eltemetettek temetkezési szokásaiban, illetőleg a mellékleteiben különbséget lehet tenni. Később, a 10. század második felében azonban a működő temetők minden válfajában (I–II., V–VI. típus) jelentkezett az az ékszeranyag, amely a szállási temetőket (IV. típus) kivéve, a magyar jellegű fegyverzet, viselet és ékszer tárgyainak mintegy fél évszázados háttérbe szorulása mellett fokozatosan – a

magyar jellegű falusi temetőkben (VI. típus) lassabban és párhuzamosabban – kizárólagossá válva, a magyar nagyfejedelemség, majd királyság falusi lakosságának (köznépének) mellékletegyüttesévé egyszerűsödött (helytelenül máig is Bijelo Brdó-i kultúrának nevezve).

Annak a feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetők (IV. típus) vagy 10. századi falusi temetők (V. típus) szűnhettek meg, mások meg keletkezettek (VII. típus), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű falusi temetőkben (VI. típus) feltételezett népcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása hagyományosan már a 10. század utolsó harmadától keltezett.

Az előbbieken többször említett 11. századi falusi temetők (VII. típus) megnyitására tehát a 10. század végén–11. század elején kerülhetett sor, amit némelyiküknek a magyar denáros (I. István verette érmés) temetőrészt megelőző, magyar veret nélküli, nehezen keltezhető használati idejű kisebb-nagyobb része tanúsít. Az ezeket a temetőket létesítő közösségek tehát új helyre települve nyitották meg temetőjüket, magyar jellegű előzményeiket elméleti alapon a szállási és magyar 10. századi falusi (IV–V. típus), a helybéli jellegűek előzményeit pedig a helybéliek 10. századi falusi (V. típus) temetőiben kereshetjük. Megnyitásuk idejét a mellékleteik között talált I. István és Salamon uralkodási ideje között kibocsátott legkorábbi denáraik jelzik, a felhagyásukat pedig legtöbbször I. László érméi.

A tárgyalt temetők mellett, a 11. században hullámzó intenzitással, de mégis rohamos szaporodásnak indultak a magyar királyság keresztény egyházának új templom körüli temetői, azaz cintermei (VIII. típus), amelyek a 12. század közepe tájától a jász és kun betelepülésig²⁰⁰ kizárólagossá váltak, mert a falusi temetők minden létező válfajában (I., VI–VII. típus) a 12. századi magyar uralkodók, Kálmán (1095–1116), ritkán II. István, és valamiféle szubjektív meggondolásból az elődjénél gyakrabban, II. (Vak) Béla (1131–1141) denárai az utolsók.

A templom körüli temetőkhez (VIII. típus) fűzött régészeti megjegyzéseimet a jelen kötet másik tanulmányában foglaltam össze.²⁰¹

200 A témához „késősiége” következtében nem tartozó jászok és kunok pogány és keresztény temetkezési szokásait kutatástörténettel Selmeczi László tekintette át, gyűjteményes kötetében többször foglalkozva velük: vö. SELMECZI 1992, 31–33, 44–46, 92–93, 101–104, 147, 174–178, 222–225. Újabb összefoglalást adott a kun szállásokról és a szállástemetőkről: HATHÁZI 2004, 192–194; SELMECZI 2011, 227–2677.

201 Vö. Kovács 2013 (az egy példányos ünnepi kötetben: Kovács 2012).

1. MELLÉKLET

A BEVEZETŐBEN TÁRGYALT KÜLÖNFÉLE KISEBB TEMETŐK

1. *Bana (KE)-Ördögásta-hegy*: Kiss Ákos 1956-ban helyszínelte a kavicskitermelés közben előkerült tarsolylemezes férfisírt, majd Bartha Antallal leletmentő ásatáson egy női temetkezést tárt fel. Fodor István, majd Vékony Gábor és Cseh Julianna is feltételezte, hogy korábban és később is pusztíthatták a csekély sírszámúnak tekintett temetőt, utóbbiak helyszínelésén egy koponyatöredéket letek is.²⁰²

2. *Budapest-Farkasrét*: A temető területének valószínűleg nem is egyetlen ismeretlen – s ma már kutathatatlán – helyén talált tárgyakat 1909-ben vásárolta meg az MNM, s a legutóbbi feldolgozó Dienes István egy-egy 7. századi avar és egy 10. századi magyar férfi sírmellékleteinek maradványaiként határozta meg őket.²⁰³ Az hogy a magyar sír temetőhöz tartozott-e, kideríthetetlen.

3. *Csolyospálos (BK)-Csolyospusztá*: 1912 előtt „szőlőültetés alkalmával öt sírt letek, melyeket feldúltak s az azokban foglalt tárgyakat szétszörták. Eme tárgyakból pár darabot sikerült megszerezniem...” – írta Kada Elek.²⁰⁴ A temető kiterjedése ismeretlen, s hogy milyen leletek voltak a többi sírban a valóban egy gazdag

női temetkezéshez feltételezett ékszereken kívül, az megállapíthatatlanná vált.

4. *Domaszék (Cso)-Bojárhalom*: Ördög András 1889-ben elhordatta egy kis bucka (nem a Bojárhalom) homokját és öt sírra bukkant,²⁰⁵ de az összes temetkezést biztosan nem találta meg.²⁰⁶ Bár valóban a középre jelölt III. sír volt a gazdag nő temetkezése, a tőle északra fekvő I. lószerszamos, lovas sír csontvázának ezüst varkocskarikája, továbbá esetleg zablája és kengyelpárja nem igazít el az eltemetett nemét illetően. A II. sírban alighanem nő feküdt, hiszen egy-egy bronz karperec volt az alkarjaira húzva, továbbá esetleg csikózábla, kengyelpár és két ezüst nyeregveret (?) melléklete volt, az utóbbiak a hátoldalukon négy-négy fába való hegyes szeggel lehettek felerősítve. A női sírtól D-re fekvő IV. sír melléklet nélküli volt, az V. pedig a nyílcsúcsa alapján bizonyára férfi. Talán lényeges megfigyelése volt a találóknak, hogy az I. és II. sírnál a Reizner János által rejtélyesnek talált, de a körülményes leírás alapján teljes bizonyossággal részleges lovas temetkezésre utaló lócsontok kb. 1 m távolságra feküdtek a lábaktól,²⁰⁷ tehát az sem lehetetlen, hogy a földfalak alatt maradt,

202 KISS-BARTHA 1970, 219–221, 225; téves, 1954-es évszámmal: FODOR 1996g, 363. Miután Kralovánszky Alán ugyanitt 1958-ban eredménytelenül helyszínelte, Vékony és Cseh 1998-ban hitelesítő ásatást végzett, de csak egy koponyatöredékre bukkant. Kettejük véleménye szerint „a hitelesítő ásatás során egyértelművé vált – amit jelenlegi terepviszonyok is mutatnak –, hogy az 1970-es években az autópálya építéséhez nyitott sóderbányával, majd az azt követő rekultivációval az egész terület több méter mélyen elpusztították. Minden bizonytalannal további sírok is előkerülhettek, amit nemcsak a faluban élők elbeszélései, hanem a feltárás során talált koponyatöredék is bizonyít. Már Kiss Ákosék leírták, hogy a területen korábban szőlőművelés folyt, s ekkor is kerültek elő sírok. Mindezek alapján – természetesen a temető kiterjedésétől függően – újabb sírokra csak az Ördögásta hegyet övező szántóföldön számíthatunk”: VÉKONY–CSEH 2001.

203 Vö. DIENES 1973. A páros sír ötlete Szőke Bélától való: Mivel a leletek között lévő mandula alakú hólyagos csüngő a „női lószerszamosra jellemző, nem lehetetlen, hogy a lelet tárgyai két egymás mellett fekvő – egy női és egy férfi – sírből származnak”: SZŐKE 1962, 19: Nr. 1.

204 KADA 1912, 323, 323: a. ábra.

205 Vö. LÁSZLÓ 1944, 150–156; SZŐKE 1962, 22–23: Nr. 1.

206 „Ördög József (helyesen: András) alsótanyai gazda, a feketeszélen az 542. számú, úgynevezett jámborkahegyi szőlőt bírja”: FÁRI 1989/90, 219. Ezt Reizner János is megerősítette a Hampel Józsefnek 1891. febr. 12-én írott levelében: „Ördög András tanyája és tanya földje a bojárhalmi iskola mellett lévő nagy dombtól északnyugati irányban mintegy másfél kilométernyire fekszik”: Uo. 219: 30. jegyzet. A gyengén emelkedő, kb. 2 m magas és 50-55 × 40-45 lépésnyi – a http://mnl.gov.hu/?akt_menu=1037 szerint 1 (magyar) lépés = 63–79 cm, tehát 70 cm-rel számítva, s kerekítve kb. 35-40 × 28-30 m méretű – tojásdad alakú nevetlen bucka a Bojárhalomtól északnyugat felé mintegy másfél km-re állt. „A halom tetőzetének lehordása úgy történt, hogy egy-egy méter távolságra párhuzamosan futó egy méter széles és egy méter mély árkokat vontak, az innen kiemelt földet elhordták, a megmaradt gerendákat pedig leszaggatták, s az árkokat ekként kiegyenlítették”: REIZNER 1891, 102–103. A tehát 1 m széles és 1 m magas gerendákat (= homokfalakat, „tanúfalakat”) kétoldalt beborították a kiásott árkokba, vagyis a gerendák alatt lévő esetleges sírokat (gyermeksírokat, a gerendák irányára hegyesszögben fekvő felnőtt sírokat) eleve nem vehették észre. Lehetséges azonban hogy az árkok alján valóban nem volt több sír, mert a rendkívül jó szemű gazda azt is megfigyelte, hogy „a csontvázak környezetében levő homok színe kissé sötétebb volt, mint különben szokott lenni”: REIZNER 1891, 103. Egyébként Lőrinczy Gábor és Türk Attila is felvetette, hogy „a régi ásatások esetében többször is előfordulhatott – pl. Szeged-Bojárhalomnál –, hogy a gyermeksírokat nem vették észre”: LŐRINCZY–TÜRK 2011, 431.

207 „Az első és második sírnál a lábától körülbelül egy méternyi távra egy-egy lócsontvázra bukkantak, de úgy az egyik, mint a másik esetben a lóváz egész hátulja, a derék és a két hátulsó láb hiányzott. Ezen hiány értelmét felfogni és megmagyarázni nem vagyunk képesek, s azt kell feltételeznünk, hogy valamikor a szél a halom azon részét, hol a ló elásva volt megszaggatta, s ekkor a lócsontváznak kimeredező részeit, egész hátulját elhordták a nélkül, hogy a csontok többi részét kutatták volna. Később a szél a homokot ismét visszahordta, s a halom a régi alakját, kerületét ismét visszanyerte”: REIZNER 1891, 103–106. Megjegyzendő, hogy a lelőhely kis vázlatrajzán a lócsontokat közvetlenül az emberi lábcsontok folytatásában, s nem tőlük egy-egy méterre rajzolták: vö. uo. 103: rajz.

észre sem vett, s ezért fel nem tárt temetkezésekhez tartoztak.²⁰⁸ A sírokról korabeli újságikkból élvezetes, de túlzásoktól hemzsegő tudósítás maradt fenn, amely három lócsontvázát is említett, és beszámolt a leletek sorsáról.²⁰⁹

5. *Gádos (Bé)-Rozsnyai György telke, Bocskai utca 44.*: Csallány Gábor 1933-ban egy sírt helyszínelte, majd hármát feltárt. Mindegyik részleges lovas temetkezésű volt: két férfi és egy-egy nő, illetőleg leány sírja.²¹⁰ A lelőhely adatait Dienes István tekintette át,²¹¹ a hitelesítést pedig Bakay Kornél és Bálint Csanád végezte el 1970-ben, s nemcsak mind a négy temetkezés nyomait, csontmaradványait és otthagyt leleteit találta meg, hanem megállapíthatta, hogy több halottat e temetőben valóban nem temettek el.²¹²

6. *Galgóc (Nyitra m.; Hlohovec, okr. Trnava, Trnavský kraj, Szlk)*: Az 1868-ban árokásáskor talált lovas férfisír megmentett, Rómer Flóris által egyértelműen leírt,²¹³ s 1871-ben az MNM-nek ajándékozott leletei közé Pulszky Ferenc nemcsak idegen tárgyakat kevert, hanem a férfi női párjára is tett homályos utalást.²¹⁴ Az eredeti leletegyüttest végül Fettich Nándor tisztázta, s mind ő, mind a legutolsó közlő, Fodor István egyetlen férfisírként kezelte;²¹⁵ a sír dirheme új meghatározást nyert: e szerint Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–

943) szamarkandi H306/918/919. évi kibocsátású dirhemének volgai bolgár pszeudoszámánida utánzata.²¹⁶ Különvéleménye Szőke Bélának volt, aki Jan Eisner korábbi ötletét követve páros sírra gondolt.²¹⁷

Hlohovec (okr. Trnava, Trnavský kraj, Szlk) – lásd 6. Galgóc

7. *Jászfényszaru (JNSz)*: 1914-ben vásárolta meg az MNM egy rozettás lószerszamos női sír mellékleteinek maradványait, amelyek kritikai közlését Fettich Nándor végezte el. Ő jegyezte meg, hogy „az összes darabok egy korból származnak, összetartozásuk kétségtelen, de hogy egy, vagy több sírból származnak-e, bizonytalan. A két pár kengyel több sír létezésére vall.”²¹⁸ Valóban lehetett páros sírról is szó, de ismeretlen nagyságú temetőről is, sőt korábban Szőke Béla is csak több sírból származtatva a tárgyakat.²¹⁹

8. *Karancslapujtó (Bocsárlapujtó; Nó)-Nyárvasoldal*: Darnay/Dornyay Béla Fettich Nándorral 1939-ben egy-egy férfi és gyermek, valamint két (?) nő sírjából álló temetőt vagy annak részletét helyszínelte, illetőleg tárta fel, s az anyagot az 1963. évi hitelesítő adatgyűjtését követően Dienes István adta közre,²²⁰ miközben bizonytalanságai maradtak a leletek hovatartozásával és a temető kiterjedésével kapcsolatban is.²²¹

208 Sajnos, azt nem tudjuk, hogy milyen irányúak voltak az árkok, de a teljes csontvázak leginkább Ny–K-i irányú árkokba „fértek bele”, s ekkor jól megfigyelhették a lábaktól egy méterre összerakott lócsontokat is. Ha azonban az árkok É–D-i irányúak voltak (a térképecske alapján ez sem zárható ki), akkor a lócsontok csak a keletre következő árkokban jelentkezhetek, s feltáratlan sírhoz is tartozhattak. Mivel Lőrinczy Gábor 2013. július 20-i e-levelében úgy tájékoztatót, hogy a lelőhelyet Türk Attilával már valószínűsítették, érdekes volna azt fel is tárni.

209 „Ördög a csontokat behányta a gödörbe egy emberi és egy lókoponya kivételével, a tárgyakat rongyokba göngyölve belerakta egy kamrába. A leletről Eördögh Ferenc szegedi ügyvédnek beszélt, aki behozta vele az összesen 267 db tárgyat és a polgármesteri hivatalba vitte.”: FÁRI 1989/90, 219–220: Nr. 86–87.

210 FETTICH 1937, I: 102–104.

211 DIENES 1965, 151–153.

212 BAKAY–BÁLINT 1971; MESTERHÁZY 1980, 100 (itt Gárdosként), 102: Nr. 13; BÁLINT 1991, 37–51.

213 [RÓMER] 1869; RÓMER 1871.

214 Pulszky a galgóci tarsolylemez szolgáltató sír párhuzamaként a szolvai (Bereg m.; Svaljava, Svaljavs'kij rajon, Zakarpats'ka oblast', Ukr) sírt mutatta be, s megjegyezte, hogy „Szolván is találtatott holyagos fülbevaló, mint Galgócson; úgy látszik tehát, hogy a nőt is a férfi mellé temették.”: PULSZKY 1891, 14.

215 FETTICH 1937, 76–77: Nr. 4; FODOR 1996h.

216 KOVÁCS 2011, 175: MU-5.

217 „... a férfi sírokra jellemző tarsolylemezen kívül van a leletanyagban egy fonott ezüst nyakperec és egy aranykarikával ellátott ezüst fülbevalópár, amelyek jellegzetes női ékszerek... A gondolatot, hogy a leletek nem egyetlen sírból származnak, régebben már J. Eisner is felvetette. Feltehető, hogy itt is előkelő férfi és nő sírja feküdt egymás mellett.”: SZŐKE 1962, 20: Nr. 4.

218 FETTICH 1931, 72–73.

219 „A leletanyag valószínűleg több sírból került elő.”: SZŐKE 1962, 12: Nr. 9. Ezzel ellentétesen is nyilatkozott: „Páros, női és férfi sírral találkozunk már a rozettás lószerszamos női sírok csoportjában (Jászfényszaru, Mándok és Nagyvázsony)...”: uo. 21.

220 Dienes rámutatott, hogy mind a négy sírt megbolygathatták, ezért keveredtek bizonyos leleteik: DIENES 1964b, 18–19.

221 A sírleírásokat követően megjegyezte, „hogy a lelettel kapcsolatos kérdésekben sok tekintetben bizonytalanságban vagyunk. Nem állíthatjuk határozottan, hogy a temetőben eredetileg valóban négy sír volt, hiszen a kétnapos helyszíni kutatás során nem vizsgálhatták át [Darnay és Fettich] tüzetesen a dombot. Amennyiben a temető mégis teljes, vagy csaknem egészében napvilágra került, úgy azt Szőke Béla rendszerezése alapján a vezető- és középrétegbeli magyarság első csoportjának férfisírjaihoz sorolhatnók.”: DIENES 1964b, 22. A temetőt egyébként a sírok kétféle tájolása miatt – tévesen – a tarcalihoz hasonlónak vélte, és azt sem tartotta lehetetlennek, hogy a karancslapujtóhoz hasonlóan Tarcalon is megbolygathattak egy női sírt: uo. Dienes megjegyzéseit a taktaközi korpuszkötetbe kerülő tarcali közlésemlében helyesbítettem: vö. KOVÁCS 2014?.

Kiskundorozsma (Cso)-Hosszúhát-halom (-domb) – lásd 18. Szeged

Kiskundorozsma (Cso)-Subasa-hegy – lásd 19. Szeged

Kiskunfélegyháza (BK)-Csólyospuszta – lásd 3. Csólyospálos

9. *Madaras (BK)-Árvai-dűlő*: Köhegyi Mihály 1976-ban homokkitermeléskor talált két sír helyszínelését követően teljesen feltárta egy kis temető további három (3–5.), 1977-ben pedig még egy temetkezését (6.). A temetőben három férfi, két nő és egy gyermek nyugodott.²²²

10. *Mándok (SzSzB)-Tetenke*: 1896-ban rigolirozás közben egy rozettás lószerszámos női sír mellékleteinek maradványait őrizték meg, de mivel két különböző oldalpálcás zabra töredéke is megmaradt, Jósa András legalább két sír előkerülésére gondolt.²²³ A leletek legutóbbi közreadója, Révész László feltételezte is, hogy a temető többi sírja még a homokdomb alatt nyugszik,²²⁴ vagyis nem páros sírnak tekintette a lelőhelyet. Szőke Béla először reálisan szintén úgy írt, hogy „valószínűleg két lovas sír leletei”, később mégis páros sírnak nevezte őket.²²⁵

11. *Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major*: 1933-ban faásás alkalmával gazdag női sírra bukkantak, s a helyszínt hitelesítő Bálint Alajos további két bolygatott,

melléklet nélküli temetkezést tárt fel a temetőrészletből,²²⁶ amelyet később sem sikerült jobban megkutatni.²²⁷

Nagykamarás (Bé)-Bánkút – lásd 11. Medgyesegyháza

12. *Nagyteremia (Temes m.; Teremia Mare, jud. Timiș, Rom)-Weinflur/dr. Stock Kristóf szőleje*: 1875-ben a szőlő 10-12 méternyi dombján rigolirozó munkások találtak a gazdag női sírra, amelynek összedobált leleteit a földtulajdonos mentette meg. Korábban már több, 1839-ben pinceásáskor két sírra akadtak.²²⁸ A temető kiterjedése ismeretlen.

13. *Nagyvázsony (Ve)-Nözsér*: Az 1903 tavaszán Szőke Dániel földjén talált férfi- és női sír anyagát Szőke Béla ismertette, a leletek között hét itáliai érme volt, közülük a legkésőbbi négyet Provence-i Hugó itáliai király (926–931) verette.²²⁹ Dienes István 1963-ban számolt be arról, hogy a lelőhelyet „már nagyjából 1958-ban azonosítottuk, fekvésüket pontosabban most [1962-ben] próbaásatással tisztáztuk. A lelőhely a községtől ÉNy-ra, a Sonkolyos táblának K-i, azaz a nagyharaszi út felé eső szélén, az un. »Kőhatár« közelében van. Rövid ásatásunk újabb sírokat nem eredményezett.”²³⁰ A helyszínelési dokumentáció támogatja a leírást, de nem győz meg arról, hogy nem lehetett-e több temetkezés.²³¹

222 1: mat. ijász, 2: mat. lovas ijász, 3: mat. zsugorított, melléklet nélküli férfi, 4: gazdag mellékletű lovas mat. nő, 5: inf. II. melléklet nélkül, 6: kevésbé gazdag mellékletű lovas mat. nő: KÖHEGYI 1980.

223 „...állítólag egy lócsontvázra akadtak; a mit azonban azért nem tartok valószínűnek, mert mint a mellékelt rajzok igazolják, a talált két kengyel nem egy párt képez, hanem felemás. A két zabolatöredék pedig egymástól lényegesen különbözik. Ennélfogva legalább is két lónak és embernek is kellett azon tájon eltemetve lenni, mert az ugyanottan talált karperecz a lónak tartozékát nem képezhetette.”: JÓSA 1897, 361–362. Az elporladt csontokra és a karperecre hivatkozott Jósa a találók állításával szemben, „hogyan nem csak ló, de ember is volt a sírban, vagy jobban mondva a sírokban eltemetve”: uo. 362, 363.

224 RÉVÉSZ 1996f.

225 SZŐKE 1962, 13: Nr. 21. és uo. 21.

226 Az 1933 januárjában „végzett kutatómunka kevés eredménnyel járt. A főintéző úr által kibontott [1.] sírtól délnyugati irányban 2 méterre és délkelet felé 3,5 m távolságra sikerült ugyan egy-egy sírt találnunk, azonban ezek minden melléklet nélkül, bolygatva feküdtek. Az előbbinek a felsőlábszárcsontok felétől a bokáig érintetlenül maradtak meg vázrészei, a többi a vasúti állomáshoz vezető út készítésekor hányhatták szét. A megmaradt és eredeti fekvésben lévő csontokból nem volt elődönthető, hogy férfi vagy női csontváz maradványai lehettek-e”: BÁLINT 1933, 259–260, 262; SZŐKE 1962, 23: Nr. 2.

227 „A lelőhelyet 1993. május 7-én a mai élelmiszerbolt és kocsma mellett sikerült azonosítani. A hitelesítő ásatásra Medgyesi Pál vállalkozott, de az eredetileg kiszemelt helyen május 17-e és 26-a között a váratlan veteményezés miatt már nem kutatható. A közeli magtár É-i oldalánál két árkot, az iskola épületétől DNy-ra pedig egy kutatóárkot ástak, de régészeti leletről sajnos egyikben sem bukkantak.”: SZATMÁRI–VÁGÓ 1993, 16.

228 „Az orvos épen távol volt, mikor a munkások csontvázra akadtak és mellette »gombokat, mentelánczot, csatmaradványokat, vászon- és selyemdarabokat, ezüstfejú szegekkel ellátott fadarabokat stb.« leltek. Még mielőtt földtulajdonos vagy más értelmesebb ember a leletről értesült volna, a munkások az ásást gond nélkül folytatván, a csontokat s a mellékleteket a földdel össze-vissza keverték. Mikor az orvos a leletről értesült, legott kisetett a hely színére és a lelőhelyet újra gondosan felforgattatta, de a csontvázat már nem bírta teljesen összeállítani. Állítása szerint középtestű férfi [Hampel kiemelése] volt, feltűnő, rendkívül széles alsó állkapoccsal, teljesen ép fogakkal... E domb hosszában már több ízben ástak ki emberi csontvázak, nevezetesen 1839-ben pinceásás alkalmával bukkantak kettőre. (Hunyár János tanítónak a n. muzeum régiség-tári levéltárában 100/1877. sz. a. őrzött levele szerint.)”: HAMPEL 1900, 667–668, felismerve a nyeregkapát: uo. 668; fakoporsó említésével: PULSZKY 1878, 64; PULSZKY 1891, 12; SZŐKE 1962, 23: Nr. 3; GÁLL 2013, 376–386.

229 Nő és férfi temetkezéseként, illetőleg páros sírként: SZŐKE 1962, 13–14: Nr. 23, ill. uo. 21; vö. KOVÁCS 2011, 144: IT-35.

230 DIENES 1963, 53–54; ÉRI–KELEMEN–NÉMETH–TORMA 1969, 138–139: Nr. 33/13; Révész László is a hitelesítő ásatás eredménytelenségét említette: RÉVÉSZ 1996, 66: 187. jegyzet.

231 A helyszínelésen megtalálta Szőke Dániel betöltött köves gödrét, amelynek a kiásásakor került elő a két sír, s az ezt a gödröt magába foglaló szelvényt É-ra meghosszabbította, illetve tőle K-re nyitott egy új szelvényt, amelynek a csatlakozó széle mentén egy csomóban emberi és lócsontok, továbbá egy nyeregkapát díszítő ezüstlemez töredéke került elő, amelyet az egyik sír maradványaival azonosított: MNM Adattár XI/156/1964; lt. sz.: 7089. A területet anyagi fedezet híján tehát nem ásatta körbe. A dokumentációt Koleszár Szilvia szívességének köszönhetem.

14. *Perbete (Komárom m.; Pribeta, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)*: 1943-ban útjavítás közben három temetkezést – egy előkelő lovas férfi, egy gyermek és egy még feltételezett személy nyughelyét – dúltak szét. Nemeskéri János egy hónap múlva begyűjtötte a megmaradt leleteket, és két kutatóárokkaal megkísérelte a lelőhelyet hitelesíteni. A leletközlő Dienes István szerint „az előkerült három sírral a temető még feltehetően nincs kimerítve”.²³²

15. *Piliny (Nó)-Leshegy*: Báró Nyáry Jenő 1871-ben öt lovas sírt tárt fel, amelyben három férfi és két nő feküdt, utóbbiak érmemelléklettel. A 3. sírbéli eltemetését I. Berengár császár (915–924) két denára a 915 utáni, a 2. sírbéliét Provence-i Hugó itáliai király (926–931) két denára a 926 utáni időre keltezte.²³³

Pribeta (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk) – lásd 14. *Perbete*

16. *Szakony (GyMS)-kavicsbánya*: 1961-ben Nováki Gyula leletmentése 1. sírjának helyét Dienes további hat temetkezéssel hitelesítve, a hét sírral teljesen feltártnak jelentette ki a kis temetőt,²³⁴ amelybe Éry Kinga vizsgálatai alapján egy férfit, két nőt és négy gyermeket temettek. Az elhunytak Lengyel Imrének az Éry által is elfogadott megállapításai szerint leszármazási kapcsolatban álltak: az 1 sírba temetett férfi és a 7. sírbéli első feleségének két gyermeke a 2. és 4., a 6. sírban nyugvó második feleségével közös két gyermeke pedig a 3. és 5. sírban feküdt. Lengyel azt is megállapította, hogy hatukat mintegy 10 éves időtartamon belül hantolták el, viszont az őket túlélt második feleséget legalább 10 évvel később.²³⁵ Bár Lengyel megállapításaival szemben több

konkrét esetben is óvatosságot ajánlottam,²³⁶ az ő és Éry közös álláspontját nem lehetett kétségbe vonnom, hanem a csontmaradványokat egy DNS-vizsgálat számára kivételesen ajánlottam tekinthetem.

17. *Szatymaz (Cso)-Jánosszállás, Katonapart*: 1970-ben földelhordáskor négy sírt bolygattak meg, ezeket Bálint Csanád hitelesítette, és további két temetkezést feltárásával teljesnek tekintette a kis temetőt, amelybe három-három férfit és nőt (az egyik 13 éves leány volt) temettek.²³⁷ A lelőhelyet Mesterházy Károly egy korán megszüntetett nagycsaládi temetőnek vélte, amelynél a második generációs halottakat már másutt temették el.²³⁸

Szeged (Cso)-Bojárhalom – lásd 4. *Domaszék Szeged (Cso)-Jánosszállás, Katonapart* – lásd 17. *Szatymaz*

18. *Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Hosszúhát-halom (100. sír), Hosszúhát (a többi sír)*: A feltételezeten egyetlen temető temetkezései egy közel egy km hosszú, NY-K-i irányú tagolt dombháton helyezkedtek el. Bende Livia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila 1999-ben a dombvonulat keleti dombjának legmagasabb pontján tárt fel egy kalandozó vitéz körárokkaal övezett, egyedül álló sírját (100. sír), amelyet a rendkívül változatos módon mellékelt 18 denársorozatának Lotár itáliai király (947–950) verette zárópénze a 10. század második felére keltezett.²³⁹ Az ásatást 2004-ben folytatták, s ekkor a 100. sírtól nyugatra 200 m-re, a dombhát középső részén 11 síros temető került feltárássra²⁴⁰ több padmalyos sírral és egy kiemelkedően gazdag női temetkezéssel (595. sír), majd ettől a temetőtől is nyugatra 60 m-re további két sírra (715–716.) találtak.²⁴¹ Egy terepbejáráson lett

232 DIENES 1959, 145–147.

233 BR. NYÁRY 1873, 23.

234 DIENES 1962.

235 „A temetőt tehát rövid ideig használták, s ilyenformán feltételezhető, hogy az 56 éves kora körül elhunyt férfi a szakonyi szálláshelyen történt megjelenésekor már 40 év fölött járhatott. A temető összetételénél és létszámánál fogva kiscsaládi típusú. Az élő kiscsalád elméleti modelljétől (apa, anya, gyermekek) a szakonyi példa azonban némileg eltér a két asszony jelenlétével. Mindkét asszony egyaránt gazdag leletekkel került a földre, ami azonos társadalmi szintre utal. A két asszony családon belüli helyzetére, rokonsági fokára többféle magyarázat adható, a legvalószínűbb mégis az, hogy mindkettő a férfi felesége volt, akár egymást követően, akár egyidejűleg. Ha a feleségek egymást követték, az első asszony a 7. volt, a másik asszony a 6. számú, utóbbi ugyanis – mint fentebb láthattuk – legalább 10 évvel élte túl az előbbit. A laboratóriumi adatok alapján Lengyel Imre a 2. és 4. gyermeket a férfi és a 7. nő házasságából; míg a 3. és 5. gyermeket a férfi és a 6. nő házasságából származónak vélelmezi”. ÉRY 1977–78, 181.

236 Vö. KOVÁCS 2011a.

237 BÁLINT 1971a; BÁLINT 1991, 19–36.

238 MESTERHÁZY 1996, 776.

239 BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002, 351–353, 366–367; KOVÁCS 2011, 143: IT-26.

240 Hat férfi, két nő és két gyermek temetkezése, amelynek a taxonómiai jellegzetességei alapján „feltételezhető avar kori továbbélés”: MARCSIK 2011, 496, 498.

241 Ha a 11 síros temetőmagot veszem középpontnak, akkor a 100. sír ettől keletre 200, a 715–716. sír pedig nyugatra 60 m-re helyezkedett el. A rendszertelennek látszó magas sírszámok az 1999-től folyamatosan feltárt objektumok sorszámai: LŐRINCZY-TÜRK 2011, 420–426, 420: 5. jegyzet. Uo. a 452: 2. képen az 597. sírbéli kisgyermek-combcsontmaradvány nincsen jelölve. A temetőben négy férfi (500, 594, 596, 650?), 2 nő (595, 600) és 4 gyermek (597, 649, 701, 720) feküdt, egy sírgödör csontmaradvány nélküli volt (700); a külön álló sírokban két férfi (100, 715.) és egy felnőtt (716.) nyugodott.

bronz karperec-töredék esetleg egy további kiszántott sekély sír maradványa lehetett.²⁴² Az ásatók fontos megjegyzése, hogy a vitézt nem magányosan, hanem csupán a közösségtől elkülönítve temették el.²⁴³ Az állítást természettudományos vizsgálatokkal is igyekeztek alátámasztani, s a legvalószínűbb eltemetési éveket a ¹⁴C kor-adatok vizsgálati eredményei alapján a 945–960 közötti időszakból valószínűsítették, amivel a 100. sír 947–*tpq.*-ja egyeztethető,²⁴⁴ míg az 595. sír feltételezett 926–*tpq.*-ja kevésbé.²⁴⁵

19. *Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Subasa-hegy:* Bozsik Katalin 2000-ben végzett leletmentésén egy lovas íjász, valamint két további férfi és egy nő kirabolt temetkezéséből álló teljes temetőt tárt fel.²⁴⁶ Mészáros Patrícia, Paluch Tibor és Szalontai Csaba 2004-ben ettől délre kb. 150 méterre egy további lovas íjász temetkezésére bukkant,²⁴⁷ amelyet a temetőhöz tartozó, de az ottaniaktól elkülönítve eltemetett férfi temetkezésének tartanak.²⁴⁸

20. *Szolnok (JNSz)-Strázsahalom:* Az MNM 1912-ben vásárolta meg a kubikosmunka közben előkerült temetkezés mellékleteinek maradványait, amelyeket Fettich Nándor egyetlen férfisírból származtatott;²⁴⁹

a leletei között megmaradt dirhemének némileg megváltozott meghatározása: Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) sási, a H308/920–921-ben kibocsátott dirhemének minden bizonnyal volgai bolgár utánzata.²⁵⁰ Szőke Béla felfigyelt a férfi és női veretek keveredésére,²⁵¹ míg a finomabb elemző Fodor István szerint „egy ismeretlen sírszámú honfoglalás kori temető legalább három sírját semmisítették meg” valószínű két férfi és egy nő temetkezését.²⁵²

21. *Tarcal (BAZ)-Vinnai-dűlő:* Az 1894-ben rigolirozáskor megbolygatott három melléklet nélküli személy mellett előkerült előkelő férfi lovas temetkezésének körülményeit és leleteit Jóna András ismertette.²⁵³ Szőke Béla értékelése szerint ezt „a gazdag sírt... magányos sírnek kell tekintenünk, mert a három szegény sírban kétségtelenül [!] az urukkal egyidőben eltemetett szolgák feküdtek”. A síregyüttest típusértékűnek tekintette, mert azt a következtetést vonta le az általa tárgyalt nyolc előkelő temetkezés kapcsán, hogy „a magányos gazdag férfi sírokat háromféle változatban találjuk. Vagy egészen magányosan fekszenek, vagy másodmagukkal – ez esetben a másik sírban mindig nő nyugszik –, vagy pedig néhány szolga vagy rabszolga

242 Uo. 426: 16. jegyzet.

243 Uo. 431. Ha a magányos férfi valóban a kis közösséghez tartozott, akkor csak az ásatók véleménye az elfogadható, ugyanis egy komoly érv szól akár az előkelők, akár a szegényebbek rejtve temetése ellen: a halál évfordulóját a sírnál meg kellett ünnepelni, vagyis a sírhelynek azonosíthatónak kellett maradnia. Egyébként besenyők, pogányok, leányok (?), előkelők és megnevezett személyek magányos vagy többes sírjainak 11–13. századi okleveleinkben megőrződött adatait, illetőleg I. András és I. Béla királyi testvérek bátyja, Levente herceg 1046 táján történt pogány temetésének 14. századi krónikabeli leírását összegyűjtötte: KRISTÓ 1981.

244 A kalibrált ¹⁴C-vizsgálatokról: LŐRINCZY–TÜRK 2011, 441–442, 443: 1. táblázat. A vizsgálati eredmények vitájáról: RÉVÉSZ 2006, 415–417; LANGÓ 2007, 223: 134. kép.

245 Susanne Greiff négy érmét emelt ki a 100. sír 18 verete közül, s ezek között Provence-i Hugó (926–931) ezüstdenárának volt olyan összetétele, hogy a véleménye szerint az 595. sír ezüstmellékleteit a „szűrőpróbaszerűen” vizsgált denárok közül az analitikai hasonlóságra alapozva, leginkább az ő denáraiból gyárthatták: GREIFF 2011, 483, 487. A sír megásására ebből feltételezett 926. évi *tpq.* – LŐRINCZY–TÜRK 2011, 442, 443: 1. táblázat – azonban nem meggyőző, mind az uralkodó e denártípusának egyéb darabjai, mind a legszélesebb körből vizsgálható idegen érmék egyéb honfoglalás kori példányai ismeretlen anyagösszetételére gondolva.

246 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 354, Nr. 14.

247 MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005.

248 LŐRINCZY–TÜRK 2011, 431.

249 A megvásárolt tárgyegyüttes „egy – ugrálszik nagy részben elkallódott – honfoglaláskori leletnek kisebb része. A Szolnoktól É-ra fekvő természetes magaslat (u. n. Strázsahalom) földjében, a terméshővel mintegy 70 cm mélységben bukkantak a sírba földmunka alkalmával... a darabokat az egyik kubikostól szerezte meg a múzeum... A leletkörülményekről többet nem tudunk, azt sem, hogy a helyszínen történt-e szakszerű ásatás”: FETTICH 1937, 81–82: Nr. 9. Fettich a leltárkönyv alapján azt is megemlítette, hogy a vastárgyak elrozsdásodtak, a koponyatöredék meg egy varkocskarika két töredéke megsemmisült.

250 Kovács 2011, 180: MU-21.

251 „Van ... a leletben két olyan tárgy is, amely ... azt a gyanút kelti, hogy a gazdag férfi itt sem feküdt egyedül, hanem mellette egy női sír is volt. A tárgyak szokatlan alakúak, jó ezüsből öntött veretek, [s a Szőke által felsorolt párhuzamok alapján] nyilvánvalóan ezek is a lábbelivel díszíthették. Mivel pedig díszesen kivert lábbeli csupán a honfoglalás kori magyar nők ruhatárában szerepelt, alapos a gyanúnk, hogy Szolnok Strázsahalomon is kettős sírt forgattak ki és tettek tönkre pontosabb megfigyelés nélkül.”: SZŐKE 1962, 20: Nr. 6.

252 „A kevés ezüstöt tartalmazó bronzból öntött, utólagosan pedig finom ötvösmunkával kidolgozott felületű öt darab övveret kétségkívül egy övre volt felszerelve. Talán ezen az övön függhetett a díszes lemezzel ékes fedőlapú tarsoly, amelynek zárószíját a pajsz alakú kis ezüstveret díszíthette. Ugyanebben a sírban lehettek az átlukasztott levél alakú ezüstlemezek, amelyek a lószerszámra lehettek felvarrva egykor. Az indamintás nagyobb méretű aranyozott ezüst övveret alighanem egy másik férfisírből származik. A horgony alakú veret női csizma dísz volt, női ing nyakszegélyét díszítette a rombusz alakú ezüstveret, s bizonnyal e női temetkezés lószerszámából származhat a bordázott felületű ezüstszíjvég.”: FODOR 1996e, 282.

253 Jóna 1895. Hampel József az Archaeologiai Értesítő szerkesztőjeként Jóna kéziratban hozzá küldött cikkében önkényesen hibás beavatkozásokat tett, az ő tévedése a lelőhely Rimai dűlőneve, és a többi irányára keresztben fekvő negyedik sír ötlete; minderről: Kovács 2014?.

szomszédságában. Alapjában véve mindhárom módot magányos temetkezésnek tekinthetjük, mivel a női és rabszolga sírok a férfi sír mellett csak alárendelt szerepet játszanak.”²⁵⁴ A helyzetet Dienes István bizonytalanabban értékelte, mert még egy megsemmisült női sír lehetőségét sem zárta ki,²⁵⁵ Révész László pedig a Jósa gyűjtötte megfigyelésekkel kapcsolatban intett óvatosságra.²⁵⁶ A korpusz-sorozatban elkészült feldolgozásomban sok tévedést sikerült kijavítanom, de a síregyüttest Révész véleményével egyezően inkább értékelhetetlen szerkezetűnek tekintettem.²⁵⁷ Meg kell továbbá jegyezni, hogy nincs semmiféle adatunk arra, hogy a magyarok az úr halálakor leöltek és vele temettek volna néhány szolgát,²⁵⁸ az pedig képtelenség, hogy valamikor később temették volna természetes halált halt szolgákat az úr, illetve urat a már elhantolt szolgái mellé.

Teremia Mare (jud. Timiș, Rom)-Weinflur/dr. Stock Kristóf szőleje – lásd 12. Nagyteremia

22. *Vereb (Fe)*: 1853-ban útépités közben talált, de Luczenbacher/Érdy János tanítványa, majd barátja, Verebi Végh János földbirtokos²⁵⁹ által jól megfigyelt, mindvégig egyetlen férfi temetkezésének meghatározott sírlelet, amelyben 12 érmére leltek, s ezek legkésőbbikét I. Berengár császár (915–924) verette.²⁶⁰ A férfi női párjára csupán Szőke Béla következtetett.²⁶¹ Révész László és Fodor István 1995-ben helyszínelést végzett az azonosíthatónak ítélt lelőhelyen, s bár új sírra nem talált, ebből nem következtetett egyértelműen arra, hogy magányos temetkezés volt.²⁶²

254 SZŐKE 1962, 20.

255 DIENES 1964, 22–23: 10. jegyzet. Amint arra már utaltam, Dienes István hasonlóságokat vélt felfedezni a tarcali és a karancslapujtói temető között, lásd ott.

256 Először is azt hangsúlyozta, hogy „Tarcalon az előkelő férfiút negyedmagával temették el, s itt is csupán elenyésző, mintegy 20 m²-es területet kutattak meg a sír környékén. Talán ugyanolyan temetőben feküdt, mint amilyenről Karosról, s (töredékeiben) Rakamazról tudomásunk van. E sírok értékelése tehát, úgy tűnik, elválaszthatatlan az ún. nagycsaládi temetők kérdésétől.”: RÉVÉSZ 1984/85, 615. Később arra is utalt, hogy „mivel a leletek előkerülésénél szakember nem volt jelen, mind az első három sír mellékletnélküliségét, mind a negyedik tájolását fenntartásokkal kell fogadnunk.”: RÉVÉSZ 1996c, 120. Mindezek alapján a síregyüttest részletesen nem kutattott temetőként értékelte: RÉVÉSZ 1996, 149.

257 Mivel Hampel József szerkesztői elírása volt, hogy három csontváz párhuzamosan, egy meg keresztben feküdt, mert Jósa eredeti, kéziratban megmaradt beszámolója szerint valójában mind a négy nyugat–keleti irányítású volt, valószínűbb, hogy olyan sírsor volt itt eredetileg, amelyre csak a gazdag sír felbukkanásakor figyeltek fel, s akkor még a másik három temetkezés is felismerhető volt, vagy voltak mélyebb sírok is, amelyekre észre sem vettek. E részleteket lásd KOVÁCS 2014?

258 Ilyen beszámoló a volgai bolgárokhöz érkezett előkelő rusz kereskedő temetésével kapcsolatban maradt fenn, akinek holtteste mellé egy önként vállalkozó, baljós szertartás közben megölt rabszolgányt is eltemettek, vö. IBN FADLÁN 2007, 90–99. Ilyen valódi páros temetkezéseket a Björkö szigeti birkai viking temetőben fel is tártak, vö. KOVÁCS 2003, 212.

259 Vö. KOVÁCS 2011–2012, 56.

260 Vö. ÉRDY 1858; MESTERHÁZY 1996c; KOVÁCS 2011–2012.

261 „Szerepel a leletben ... egy kikerekedő végű ezüst lemezkarperec és egy kerek átmetszetű, hegyesedő végű, nyitott, bronz karperec is. Ezekről a jelentés nem mondja, hogy a férfi sírban voltak, de ezek az ékszerfajták szokatlanok is a honfoglaló magyar férfi sírokban. Itt tehát ismét nyoma van a férfi sír mellett egy női sírnak is, amelyről a hiányos megfigyelés és a leletközlés nem szól.” SZŐKE 1962, 20: Nr. 7. Végh igen jó megfigyelését nem illik kritikával illetni, s a leletkörülmények és a leletek leírásában csak a HAMPEL 1905, II: 484–487, III: Taf. 346–347.-et idéző Szőke tévedett akkor, amikor a karperecek említetlenségét hangsúlyozta, mert Érdy megemlítette őket: „A paripa-csontváz és szerszámainak műdarabjai alatt, egy ölnyi hosszú ember-csontváz feküdt, mely lábaival keletnek, fejével nyugatnak a sírgödörnek egész hosszában volt letéve. 10. Jobb oldalán, kezének elporlott csontjai között volt azon ezüstgyűrű, melybe zsirlaféle fehér lágó kő (Steatit) van foglalva. 11. Ezüst nyílt karika [= nyitott, kikerekedő végű ezüst lemezkarperec]. 12. Nyílt kis karika ezüstműből [= nyitott, ezüst varkocskarika]. 13. Nyílt karika sárgarézsből [= nyitott, legömbölyített végű bronz huzalkarperec].” 14. Hat nyílcsúcs. 15. 12 ezüstpénz. 16. Trepanált koponya. 17. A koponya nyílását fedő ezüstlemez: ÉRDY 1858, 15; ábrák a felsorolás sorrendjében: III. tábla 10–15, VI. tábla 1–12, V. tábla 1–2. A karpereceket természetesen Hampel is említette: HAMPEL 1900, 562: és 561: XXII. tábla 1–2; HAMPEL 1905, II: 485. és III: Taf. 346: 1–2.

262 Verebi Végh János 1858-ban emlékoszloppal jelölte meg a sírhelyet, s az emlékoszlop megmaradt, csak a II. világháborút követő útszelésítéskor valamivel északabbra helyezték át. Révész és Fodor beszámolt arról, hogy „az országút két oldalán a lelőhely magasságában két szelvényt és három kisebb árkot tártunk fel, összesen mintegy 190 m²-nyi területet. Sem sírfoltot, sem sírt nem találtunk, így nagy valószínűséggel kizárható, hogy a múlt századi lelőhelyen még sírok lennének. Ásatásunk eredménytelensége azonban korántsem bizonyítéka annak, hogy magányos lovassírra bukkantak itt 1853-ban. Az országút és az azt övező két árok mintegy 16–17 méternyi szeletet vágott ki a dombból, így jónéhány sír pusztulhatott el.”: RÉVÉSZ–FODOR 1997.

2. MELLÉKLET

A TÁRGYALT 10–11/12. SZÁZADI SZÁLLÁSI ÉS FALUSI TEMETŐK, VALAMINT NÉHÁNY ELŐZMÉNYŰK

I. TÍPUS (1–3)

Borovce (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Rakovicka ulicka – lásd 3. *Vágbori*

Čakajovce (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Templom-dűlő (poloha Kostolec) – lásd 1. *Csekej*

Trnovec nad Váhom (okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Felsőjattó (Horný Jatov), Remíz-dűlő (poloha Remízka) – lásd 2. *Tornóc*

1. *Csekej (Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Templom-dűlő (poloha Kostolec)*: 1943-ban vasútépítéskor mintegy 80 temetkezést megsemmisítettek s csak 13-at mentettek meg. 1974–1986 között Mária Rejholcová vezetésével további 805 sír feltáráásával csaknem teljessé vált²⁶³ a 9–12. századi falusi temető, amely 7–8. századi korai szláv hamvasztásos temető mellé települt.²⁶⁴ A temető 31 sírjában volt érme: kettőben zárópénzként Rudolf/Raoul francia király (923–936) denára,²⁶⁵ 29-ben pedig magyar: I. István és II. Béla uralkodása közötti kibocsátott denárok.²⁶⁶ A temetőben a 10. századtól megjelent magyar temetkezési szokások, tárgyak, közöttük idegen pénzek, a falu magyar betelepülőinek hatását, illetve temetkezéseit jelezhetik.²⁶⁷

2. *Tornóc (Nyitra m.; Trnovec nad Váhom, okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Felsőjattó (Horný Jatov), Remíz-dűlő (poloha Remízka)*: A temető 1941-ben újépítéskor feldúlt első sírjainak leleteit Szőke Béla mentette meg. Rendszeres ásatás Anton Točík vezetésével 1951–1954 között egy falusi temetőnek a 9/10. század fordulójától 1025 tájáig keltezett 528 síros részletét tárta fel, amelyben magyar denárra nem találtak.²⁶⁸

3. *Vágbori (Nyitra m.; Borovce, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Rakovicka ulicka*: Danica Staššiková-Štukovská 1986–1993 között egy a 8–12. század között használt falusi temető 302 síros részletét tárta fel, amelynek egyik temetkezésében I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) denára látott napvilágot, 10 temetkezésében pedig magyar érme: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.²⁶⁹

II. TÍPUS (4–8)

Bratislava (Szlk)-Vár/Hrad – lásd 5. *Pozsony*

4. *Ducó (Nyitra m.; Ducové, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Kostolitz (poloha Kostolec/Templom-dűlő)*: Sír- és szórványleletek az Alexander Ruttkay vezetésével 1968–1972 között, ill. 1975-ben feltárt, összesen 1895 síros, több korszakból fennmaradt temetőből, amelynek eredeti sírszáma kb. 2200 lehetett.²⁷⁰ E katalógus korszakát és tárgyát illetően 95 (?) sírból 122 denár, valamint 2 szórványérme került elő, az előbbieket között két római veret, továbbá II. (Jámbor) Boleszláv cseh fejedelem (972–999), illetőleg Svätopluk morva fejedelem (1095–1107) denára, a többi I. István (1000–1038) és II. Béla (1131–1141) uralkodási ideje között verették.²⁷¹

Ducové (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Kostolitz (poloha Kostolec/Templom-dűlő) – lásd 4. *Ducó*

5. *Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Vár/Hrad*: Belo Polla, Anton Fiala és Tatiana Štefanovičová 1958-ban (139 sírt), 1965-ben (46 sírt) és 1966-ban (44 sírt),

263 Vö. temetőterkép az ásatás határainak feltüntetésével: REJHOLCOVÁ 1993, Abb. 11. a 22–23. oldal között.

264 REJHOLCOVÁ 1995b, 5–7.

265 Vö. KOVÁCS 2011, 150: FR-1–2.

266 REJHOLCOVÁ 1995b, 83–87.

267 HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999, 9–13; HANULIAK 2004, 260: Nr. 51.

268 TOČÍK 1971, 137–138; PDOS 1989, I: 105. A részleges feltártságot jelző temetőterkép: TOČÍK 1971, Plan 1. a 144–145. oldal között. Teljes feltárást a területen lévő erdő miatt nem lehetett végezni: BAKAY 1978, 190.

269 STAŠŠIKOVÁ–ŠTUKOVSKÁ 1993–94, 208; HUNKA 1993–94, 214–215. Nevizánszky Gábor szerint a feltárást a 480 körüli sírszámnál tart.

270 A feltárt temetkezések közül 13 a korai bronzkorra, 28 a morva fejedelemség korára keltezett. A 10. század végén a temetkezés a romossá vált korábbi, 9. századi rotunda mellett kezdődött meg, az ezután felépült istenháza templom körüli temetőjébe pedig néhány környékbeli falu lakói temetkeztek a 10. sz. 2. fele és a 15. sz. vége között. Ebből az időszakból Alexander Ruttkay 1544 sírt származtatott, míg a 11. sz. 2. fele és a 13. sz. 1. fele közötti időre szűkítve, 130–250 személy temetkezhetett ide: vö. RUTTKAY 2005, 33, 48: 6. tábla 6; HUNKA 2011, 338–340. További 340 temetkezés újkori templom körüli temetőbeli volt, amelynek 324 sírjából 152 érme (!) került elő a 16. sz. közepe–19. sz. közepe közötti időből, s elemzésük igen gazdag eredményt hozott: RUTTKAY 1992; HUNKA 1992; vö. RUTTKAY 2005, 32–37.

271 RUTTKAY 2005, 32–37; HUNKA 2011, 338–341.

tehát összesen 229 temetkezést tárt fel a vár területén álló, többször átépített bazilika 9–12. századi cinterméből,²⁷² amelynek 4 temetkezésében 4 érme látott napvilágot: Béla dux H11 (1), Kálmán H? (2) denára, 12. századi anonim denár H82 (1), valamint szórványleletként Otto züthpeni gróf (†1119) frieslandi verete.²⁷³

6. *Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom:* Főhajójának kriptaterében állhatott korábban egy 9–10. századi Karoling-kori templom, amelyet és a cintermét is, esetleg folyamatosan használtak a 11. század elejéig, amikor egy faszerkezetű, egyenes szentélyzáródású, majd I. László korában egy félköríves szentélyzáródású téglatemplomot építettek fölébe, ennek alapozása egy korábbi, I. István (1000–1038) denárját tartalmazó sír fölé került. A temetőben 65 sírt tártak fel, közülük 40 a 9–12. század közé keltezhető.²⁷⁴

7. *Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget:* Müller Róbert 1968–1984 között 805 sírral teljesen feltárta a 864 karácsonyán felavatott Szent István protomártír templomának cintermét, amelyet a nemesi udvarház délszláv, avar és egyéb etnikumú lakói talán a 10. század közepéig használtak, mert az ásató szerint sima S végű karika nem bukkant fel a leletek között.²⁷⁵

8. *Zalavár (Za)-Récéskút:* A Várszigettől ÉK-re lévő szigeten a 9. század közepén épült bazilika 158 sírral részlegesen feltárt cintermében a honfoglalást követően is folyt egy ideig a temetkezés, bár a templom ekkor pusztulhatott el, s csak a 11. században építették újjá.²⁷⁶

9. *Zalavár (Za)-Vársziget:* A területen álló Szűz Mária-templom – azaz Priwina udvarházának magán-temploma, amelynek lakói a honfoglalást követően bizonyára elmenekültek és a temetkezést nem folytatták – valamint a nagyobb, háromhajós Hadrianus mártír szentélykörüljárós zarándoktemploma körül volt cinterem, utóbbiban a 10. században is temetkeztek.²⁷⁷ Később, a 10. században a Hadrianus-templom azonban annyira tönkrement, hogy a helybeliek a 11. századi sírokat már a 11. században újjáépített korábbi Szűz Mária-templom, az 1019-től Szent Adorjának dedikált egyház temetőjébe ásták.²⁷⁸

III. A. TÍPUS (10–26)

10. *Balatszentgyörgy (So)-Vasútállomás:* Horváth László 1964-ben talajgyalulás során megbolygatott temető 60 síros részletét mentette meg, amelynek a használata a 10. század elején szűnhetett meg.²⁷⁹

11. *Bélapátfalva (He)-Kakucsó-hegy:* 1965-ben történt bolygatást követően Szabó János Győző 1980–1982-ben 15 sírig feltárt egy szláv családi temetőt, amelyet legfeljebb 25 sírosra becsült, s a 9. század közepétől – Lengyel Imre csontkémiai vizsgálataira is építve – mintegy 40–50 éves használatúnak tekintett.²⁸⁰

Bratislava (Szlk)-Devín-Za kostolom – lásd 21. Pozsony

12. *Esztergályhorváti (Za)-Alsóbárándpuszta:* Müller Róbert 1982-ben 317 sírral teljesen²⁸¹ feltárta a 840–930

272 RUTTKAY 2005, 31.

273 ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 57–59, 120–129; ŠTEFANOVIČOVÁ 1989, A 215. sírbeli II. (Vak) Béla vereteként közölt érme – ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 128., 55. t. képaláírása – meghatározása H82-ként: HUNKA–KOLNÍKOVÁ 1994, 98–99: Nr. 196.

274 KISS–TÓTH 1993, 183, 185, 187–189; KISS 2000, 244–256; a 9. század 3. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 364–365 (09/3); KRIZSÁN 2011, 123.

275 MÜLLER 1996, 135, 138; vö. MÜLLER 1968; MÜLLER 1985; MÜLLER 1994, 94–95.

276 Cs. Sós 1969; SZÓKE 1976, 84. és 79, 82–83, 99; emellett megköszönöm Ritoók Ágnes idevonatkozó szíves segítségét is.

277 Szóke Béla Miklós rámutatott, hogy „a magyar honfoglalást követően a mosaburgi központ és vonzáskörzete elnéptelenedik, helyben csak azok a szegények maradnak, akiknek nincs veszténivalójuk, s addig is csak adójukkal áldoztak a kereszténységnek. A templom körüli temetkezések megszakadnak, csak a Hadrianus templomnál mutatható ki, hogy a Mosaburgban maradtak és az oda beköltözők kisebb csoportokban a temető keleti és nyugati szélénél, és a temetőtől távolabb északra új temetőrészeket nyitnak. Ezek esetében sem arról van azonban szó, hogy vallásuk közösségéhez és istenük templomához ragaszkodnak, hanem inkább arról, hogy családtagjaik körében, vagy – az újonnan érkezők esetében – egy már meglévő temető közelében szeretnének temetkezni. Sírjaik nemcsak eltérő, a templomhoz többé nem igazodó tájolással, de azzal is kitűnnek, hogy a halottakat újra – vagy még mindig – hússal (állatcsont) és/vagy edénybe tett ételmelléklettel látják el a túlvilági útra. A 10. század utolsó harmadától visszatérő szerzetesek tehát kevés és nagyon ingatag előzményre támaszkodhattak. Semmiféle olyan régészeti bizonyítékkal nem tudunk szolgálni, ami azt igazolná, hogy legalább néhány kisebb közösségben tovább őrizték a kereszténység lángját.”: SZÓKE 2011, 397–398.

278 Vö. 57. sz. a kötetbeli másik tanulmányomban: KOVÁCS 2013. Ritoók Ágnes szíves felvilágosítását ezúton is megköszönöm.

279 „A legkorábbi leletek a 9. század elejére keltezhetőek, ... a legfiatalabb tárgynak egy lant alakú bronzcsat tűnik, ez alapján a temető használata a 10. század elején ért véget.”: SZÓKE 1996, 130: Nr. 136; vö. BAKAY 1978, 188–189; a 9. századra keltezve: ADAM 2002, I: 41 (09).

280 SZABÓ 1987, 97–98; a 9. század utolsó negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 55 (09/4).

281 „Az összes feltárt sír 317, a kettős temetkezéseket is figyelembe véve összesen 321 váz maradványai kerültek elő. Bár az nem zárható ki, hogy a temető É-i negyedében, ahol munkagépekkel folyt a kutatás néhány sekélyebb, az erózió miatt alig 30–40 cm mélységben elhelyezkedő gyermek-sír elkerülte figyelmünket, a temető feltártsága 100%-osnak mondható.”: MÜLLER 2004, 9.

közé keltezett szolgálónépi falusi temetőt.²⁸²

13. *Garabonc (Za)-Ófalu I. temető*: Marx Mária 1981-ben négy, Szőke Béla Miklós és Vándor László 1982–1984 között további 77 sírral teljesen feltárta a 840-es évek kezdete és 880/885–890 tája között használatban lévőnek ítélt temetőt.²⁸³

14. *Garabonc (Za)-Ófalu II. temető*: Szőke Béla Miklós és Vándor László 1984-ben 41 sírral teljesen feltárta a 840-es évek kezdetétől a 890-es, esetleg a 900/905-ös évek tájáig használatban meghatározott temetőt.²⁸⁴

Hurbanovo (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk) – lásd 19. Ógyalla

15. *Keszthely (Za)-Fenekpuszta*: 70 sírig feltárt, a 9. század második harmadától a század végéig keltezett temetőrészlet.²⁸⁵

Lipová (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Ondrohó (Ondrochov) I-II: Tallószter-dűlő – lásd 18. Nyitramalomszeg

16. *Magyargurab (Pozsony m.; Velký Grob, okr. Galanta, Trenčiansky kraj, Szlk)-Za potoky*: 1947-ben sírokat pusztítottak el, majd Bohuslav Chropovský és Ľudmila Kraskovská 1948-ban egy, illetve hat, végül Chropovský 1951–1953 között 133 sírt tárt fel a temetőből, amelynek használatát Milan Hanuliak a 800–950-es évek közé keltezte.²⁸⁶

Michal nad Žitavou (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-poloha Domovina – lásd 22. Szentmihályúr

17. *Nagyrada (Za)*: 1957 tájáig egy nagy (?) 9. századi temetőt semmisített meg, s Sági Károly 1957-ben még öt ép és három bolygatott síros maradványát menthette meg.²⁸⁷

18. *Nyitramalomszeg (Nyitra m.; Lipová/Mlynský Sek, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Ondrohó (Ondrochov) I-II: Tallószter-dűlő*: Homokbányászás közben megbolygatott temetőben többek leletmentése alkalmával 1953-ban, 1957-ben, 1961-ben, 1977-ben és 1980-ban nem összefüggő két területen összesen 71 9–10. századi temetkezést tártak fel. fel.²⁸⁸

19. *Ógyalla (Komárom m.; Hurbanovo/Stará D'ala, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)*: A Zsitva folyó teraszán nyitott homokbányában Július Rajček a 9–10. századra keltezett 75 síros temetőrészletet tárt fel.²⁸⁹

20. *Pobedény (Nyitra m.; Pobedim, okr. Nové Mesto nad Váhom, Trenčiansky kraj, Szlk)-Na laze*: Vera Vendtová és Darina Bialeková 1965-ben egy falusi temető egy, 1966-ban 103, 1971-ben 19 síros részletét tárt fel, amelyet összességében Milan Hanuliak 800–950 közé keltezett.²⁹⁰

Pobedim (okr. Nové Mesto nad Váhom, Trenčiansky kraj, Szlk)-Na laze – lásd 20. Pobedény

21. *Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Dévény (Devín)-Za kostolom*: Földmunka közben 1967-ben két sírra találtak, majd Igor Keller 1968–1971 között a temető 122 síros részletét tárt fel, amelyet Milan Hanuliak 800–950 közé keltezett.²⁹¹

Šaľa (okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Vágvecse (Veča), Homokbánya – lásd 25. Vágsellye

22. *Szentmihályúr (Nyitra m.; Michal nad Žitavou, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-poloha Domovina*: Homokbányászás kiváltotta, többek által vezetett leletmentésen 1956-ban és 1958-ban egyéb temetkezések között 32 sírt tártak fel a 9. század második feléből, illetőleg a 10. századból.²⁹²

282 „Az előkerült tárgyak egy része csak tágabb határok között keltezhető a 9. századra. Több típus leginkább a 9. század második felére, a 10. század elejére, vagy a 9. század végére és a 10. század első harmadára jellemző. A temető 10. századi használatát bizonyítja a honfoglalókkal a Kárpát-medencébe került líra alakú bronzcsatok jelenléte. De tekintve, hogy semmilyen más jellegzetes honfoglaló magyar tárgy nem került elő, ezek is a kereskedelem révén kerülhettek ide. A Kárpát-medencei köznépi temetőknél a 10. század első harmada után elterjedt viseleti tárgyainak hiánya alapján feltételezhetjük, hogy a 840-es években a közeli Mosaburg székhellyel megszervezett frank grófság kiszolgálására idetelepített közösség valamikor 930 táján költözött el innen, és ezzel megszűnt a temető használata.”: MÜLLER 2004, 18.

283 SZŐKE 1992, 178; a 9. század 2–4. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 143 (09/2–09/4).

284 SZŐKE 1992, 178, 151, 157; a 9. század második és negyedik negyede közé keltezve: ADAM 2002, I:143 (09/2–19/4).

285 SZŐKE 1996, 132: Nr. 15; a 9. század harmadik és a 10. század első negyede közé keltezve: ADAM 2002, I: 191 (09/3–10/1).

286 A1–A2–B horizont (800–950): HANULIAK 2004, 278–279: Nr. 227.

287 SÁGI 1958; a 9. század második és negyedik negyede közé keltezve: ADAM 2002, I: 258 (09/2–09/4).

288 TOČÍK 1971, 199–209; FUSEK 1989.

289 TOČÍK 1971, 184–190; TRUGLY 1989a.

290 A1–A2–B horizont (800–950): HANULIAK 2004, 274: Nr. 188c1-c2,

291 A1–A2–B horizont (800–950): HANULIAK 2004, 258: Nr. 28,

292 TOČÍK 1971, 191–199; FUSEK 1989a.

23. *Tardoskedd* (Nyitra m.; *Tvrdošovce*, okr. *Nové Zámky*, *Nitriansky kraj*, Szlk)-*Kerekto*: Mélyszántási bolygatást követően Július Rajček 1960-ban egy 9–10. századi temető 24 síros részletét tárta fel.²⁹³

Tvrdošovce (okr. *Nové Zámky*, *Nitriansky kraj*, Szlk)-*Kerekto* – lásd 23. *Tardoskedd*

24. *Tiszafüred* (JNSz)-*Majoroshalom*: Garam Éva 1965–1972 között 1282 sírral teljesen feltárta a 7. század közepe és a 10. század eleje közé keltezett késő avar kori temetőt,²⁹⁴ amelynek a hozzá tartozó településén mintegy 130–150 ember (15–18 család) 8–10 generációja élt nagyjából 250 évig, s amelyet lakói a magyar honfoglalást követően hagytak el, majd a magyarságba olvadtak.²⁹⁵

25. *Vágsellye* (Nyitra m.; *Šaľa*, okr. *Šaľa*, *Nitriansky kraj*, Szlk)-*Vágvecse* (*Veča*), *Homokbánya*: Anton Točík 1957-ben 25 síros, a 9. század és a 10. század első fele közötti időre keltezett temetőmaradványt leletmentett.²⁹⁶

Velký Grob (okr. *Galanta*, *Trenčiansky kraj*, Szlk)-*Za potoky* – lásd 16. *Magyargurab*

26. *Zalaszabar* (*Za*)-*Dezsősziget*: Müller Róbert 1982–1983-ban 82 sírral mintegy 90%-osan feltárta a 840/890-es évektől a 10. század elejéig használtak keltezett temetőt.²⁹⁷

– *Zalavár* (*Za*)-*Rezes*: Sági Károly 1961-ben négy 9. századi sírt bontott ki, majd Cs. Sós Ágnes és Szimonova Eugénia végzett hitelesítő ásatást a temetőben, amelynek 201 további temetkezését tárta fel,²⁹⁸ de használatának a 10. századba való átnyúlása nélkül.²⁹⁹

III.B. TÍPUS (27–42)

27. *Balmazújváros* (HB)-*Hortobágy-Árkus*: H. Tóth Elvira 1959-ben egy félig megsemmisített késő avar kori temető 52 síros részletét tárta fel. Az egyelőre közöletlen, a nagyfokú rablás ellenére is gazdag temető „egyetlen, a temető rendjébe illeszkedő magyar honfoglalás kori sír[já]ban szaltovói típusú, öntött aranyozott ezüst övveretek voltak.”³⁰⁰

Bratislava (Szlk)-*Dévényújfalú* (*čast` Devínska Nová Ves*), *Téglagyár mellett* (*poloha Pri tehelni* – lásd 37. *Pozsony*

28. *Deszk* (Cso)-*T. temető*, *Ördögh-halom*: 50–60 m-re nyugatra Ördögh A. tanyájától 1939-ben feltárt a 7. század első–8. század 2. fele közé keltezett temető 71 temetkezése és két-három 10–11. századi sírja.³⁰¹

29. *Gellér* (Alsó- és Felső-Gellér, *Komárom m.*; *Holiare*, okr. *Komárno*, *Nitriansky kraj*, Szlk)-*Halomdomb*: Anton Točík 1952–1955 között a 7–8. századra keltezett 701 síros késő avar kori és a 10–11. századból való 81 síros temető(részletet?) tárt fel. Az utóbbiban Salamon (1063–1074) denára került elő.³⁰²

30. *Gyöng* (*To*)-*Vásártér*: A több mint 700 síros avar temető É–ÉK-i részére később ismeretlen mennyiségű 11. századi sírt – a 647.-et Péter denarával – ástak.³⁰³

31. *Győr* (GyMS)-*Téglavető-dűlő*: Homokbányászás közben 30–40 sírt elpusztítottak, majd Börzsönyi Arnold 1901–1905 között egy 889 síros nagy temetőt tárt fel. A sírok többsége avar kori volt, de az avar sírmező ÉNY-i részére

293 TOČÍK 1971, 209–214; ČILINSKÁ 1989. A község területén további 9–10. századi temetőrészleteket is leletmentettek, pl. a Halomi-dombon 9 sírt, a Csárdahelyen 5 sírt: uo. 286–287: 2–3.

294 GARAM 1995, 9.

295 Garam Éva összefoglalása szerint *das „Leben des spätaawarenzeitlichen Gemeinschaft des 9. Jh. dürfte eventuell durch die der ungarischen Landnahme vorangehenden Feldzüge der Ungarn gründlich verändert worden sein. Einige Familien landnehmender Ungarn legten südwestlich des awarischen Gräberfeldes, von diesem lediglich einige hundert Meter entfernt, ein neues Gräberfeld an. Es ist anzunehmen, daß zu dieser Zeit die späten Awaren ihr altes Gräberfeld aufgelassen haben. Hinterbliebene und Nachfahren gingen im landnehmenden Ungarnum auf und wurden auf diese Weise mit zu Vorfahren unseres Volkes.“*: GARAM 1995, 430; vö. ADAM 2002, I: 380: Megjegyzésre érdemes, hogy itt a tiszafüredi temető még (07/3–09/1 = 650–825) sematikus keltezéssel szerepel.

296 TOČÍK 1992, 18–132; ZÁBOJNÍK 1989, 101–102.

297 A tárgyelemzés, valamint Lengyel Imre vizsgálatai alapján Müller úgy vélekedett, hogy *„diesen Umstand und historische Angaben in Betracht ziehend, sind wir der Meinung, daß die Bestattung im Gräberfeld gegen Anfang des 10. Jahrhunderts aufhörte.“*: MÜLLER 1992, 290; vö. még uo. 272, 290–291; a 9. század 3–4. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 426–427 (09/3–09/4).

298 BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 184: Nr. 17; Cs. S. 1986; ÉVINGER–BERNERT 2005, 69.

299 Sematikusán 850–925 közé keltezve: ADAM 2002, I: 428 (09/3–10/1). Szőke Béla Miklós szíves felvilágosítása szerint kizárólag 9. századi temetkezésekről van szó.

300 BÁLINT 1991, 99; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121; a 7. század 4. negyede és a 9. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 42 (07/4–09)

301 Két (39–40.) sír említésével: FÉK 1962, 31: Nr. 226; KÜRTI 1994, 380: Nr. 226; három sír említésével ADAM 2002, I: 112 (07/1–08/2).

302 TRUGLY 1989.

303 ÓDOR 1999, 154; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 12: Nr. 6; a 6. század negyedik negyede–9. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 152 (06/4–09).

mintegy 61 síros 10. századi temető³⁰⁴ sírjait is beásták. Utóbbi két temetkezésében volt nyugat-európai érme, az egyikben egy meghatározhatatlan itáliai denár, a másikban zárópénzként Lotár (947–950) itáliai király denára.³⁰⁵ Az avar és magyar idők között folyamatosság nem volt.³⁰⁶

32. *Gyulavarsánd (Arad m.; Várşand, jud. Arad, Rom)-Laposhalom (Movila dintre vii)*: Krammer Nándor 1902–1903-ban, Domonkos János 1902-ben, Roska Márton 1930-ban, végül Dorin Popescu, N. Covaci, Val Popescu, Egon Dörner és T. Mot egy falusi temető összesen 71-nél lényegesen több sírját tartalmazó 10–11. századi temetőrészleteket tárt fel.³⁰⁷ Hét sírban volt érme: I. István (1000–1038), I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denárai, szórványként pedig Salamon (1063–1074) és Géza dux (1064–1074) veretei is előkerültek.³⁰⁸

Holiare (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Halomdomb – lásd 29. Gellér

33. *Kiszombor (Cso)-F. temető*: 1930-ban a Nyilasdűlőben Lőrincz J. halmán 59 8. századi avar kori sír között nyolc 10. századi temetkezést is feltártak.³⁰⁹

34. *Kiszombor (Cso)-Juhos-halom*: Az első közlés szerint az így megnevezett halomról „a szegedi Városi Múzeumban – egy kelet-nyugati irányban fektetett

leánycsontváz mellől – bronz karperecet és egy bronz, rovátkolt díszű gyűrűt őriznek. – Ugyaninnen szórványos leletként egy fehér fémből készült, 3 cm átmérőjű félgömb került. (V. M. 18/1937).³¹⁰ A leletkataszter Juhos-halomnál, Bálint Csanád Juhász-halomnál talált sír leleteiként szintén karperecet és a gyűrűt említett.³¹¹ A lelőhelyen avar kori leletek is előkerültek.³¹²

35. *Kláravalva (Cso)-B. temető*: Özv. Molnár Ignácné és Tóth Péter 113. sz. telkén szarmata és avar kori sírok³¹³ mellett 23³¹⁴ vagy 38 kora Árpád-kori temetkezést is feltártak.³¹⁵

36. *Perse (Nógrád m.; Prša, okr. Lučenec, Banskobystrický kraj, Szlk)-Bércz*: Anton Točík és Jozef Drenko 1948–1954 között 143 sírt tárt fel, amelyből 9 germán, 73 késő avar kori szláv, 6 honfoglalás kori magyar és 54 11. századi falusi soros temető(részlete) volt. A honfoglalás kori temetkezések egyikében Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) közelebről meghatározhatatlan dirheme volt,³¹⁶ a 11. századiak hét sírjában pedig magyar érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denárai.³¹⁷ Bóna István e lelőhely példáján zárta ki az avar–magyar temetkezések valamiféle folytonosságának lehetőségét,³¹⁸ amelyet pályája kezdetén még Bálint Csanád is elképzelhetőnek vélt.³¹⁹

304 Horváth Ciprián megjegyezte, hogy „Börzsönyi Arnold már 1902-ben 61 magyar sírt említett, mikor a temető még nem volt teljesen feltárva.”: HORVÁTH 2012, 62: 13. jegyzet.

305 KOVÁCS 1989, 29: Nr. XLa–b; KOVÁCS 2011, 142: IT-17–18. Bár Börzsönyi szerint két további sírban is előkerültek pénzek, ezek a feltárás közben megsemmisültek, s emiatt nem szerepeltettem őket a 2. táblázatban; vö. KOVÁCS 1989, 29: Nr. XLc.

306 „A legkésőbbi avar kori sírokat még láthatta az a népcsoport, amely a X. században ismét használatba vette a temető területét, hiszen a Ny–K irányítású honfoglalás utáni sírok ezekhez csatlakoztak, a korai lemezes sírokat azonban már figyelmen kívül hagyták. Az avar kori temető a VIII. század második felében még javában használatban volt, azt azonban, hogy mikor hagyták fel, a korhatározó leletanyag hiánya, az előkerült »késői« típusok használati idejének végéről folyó vita lezáratlansága miatt ma még nem állapíthatjuk meg egyértelműen.”: TOMKA 1971, 94: 99. jegyzet; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 1; 7–8. századi avar temető: ADAM 2002, I: 150 (07–08).

307 Az ásatások történetét összefoglalta: MEDGYESI 1995; vö. GÁLL 2013, 207–225.

308 MEDGYESI 1995, 108; GÁLL 2013, 225.

309 FÉK 1962, 49: Nr. 576; csak három sírt említett: BÁLINT 1991, 236: Nr. 137; KÜRTI 1994, 380: Nr. 47. A magyar sírokat nem említette: ADAM 2002, I: 202.

310 BÁLINT 1941, 27.

311 FÉK 1962, 49: Nr. 577; BÁLINT 1991, 236: Nr. 138. Juhos-halomnak nevezve és Bálint tévedését javítva: KÜRTI 1994, 380: Nr. 48.

312 „Im »Gehöft auf dem Hügel« des M. Jakos (Jakus?) kamen bronzzeitliche Alterthümer zum Vorschein. [Ferenc] Móra fand 1928 bei einer Sondierungsgrabung »völkerwanderungszeitliche Skelette« ohne Beigaben. 1937 legte D[ezső] Csallány an derselben Stelle ein Mädchengrab der ungarischen Landnahmezeit frei, als Streufunde inventarisierte er aber auch einen silbernen halbkugelförmigen Pferdegesschirrschlag der Frühwarenzeit, vermutlich eine Beigabe aus einem schon früher verwüsteten Grab.”: ADAM 2002, I: 202 (07): az avar lelet a 7. századra keltezte.

313 „Im Rahmen der drei Grabungskampagnen wurden insgesamt 76 Gräber freigelegt: prähistorische, sarmatische, awaren- und arpadenzeitliche Orientierung der Gräber im allgemeinen N-S, es kommen aber auch NW-SO, bzw. SO-NW orientierte vor. Die Datierung der ähnlich orientierten Gräber ohne Beigaben ist unsicher, da oft mehrere Bestattungen übereinander lagen. 17 Gräber lassen sich vielleicht der Awarenzeit zuordnen.”: ADAM 2002, I: 204–205 (az avar kori sírok a 7. – 8. század első negyede közé keltezte – 07–08/1).

314 FÉK 1962, 49: Nr. 579; KÜRTI 1994, 380: Nr. 50.

315 „1931 und 1942 wurden neben mehreren zerstörten auch 38 ungarische Gräber freigelegt.”: BÁLINT 1991, 236: Nr. 140.

316 KOVÁCS 2011, 179: MU-17.

317 TOČÍK 1963; TOČÍK 1968, 38–40; BÁLINT 1976, 242–243; BÁLINT 1979, 129–131; HRUBEC 1992, 49; TOČÍK 1992, 168–177; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 2; a 8. század–9. század első negyede közé keltezte: ADAM 2002, I: 296 (Nr. II – 08–09/1). Megjegyzendő, hogy a különféle korú sírok eltérő számban szerepelnek.

318 BÓNA 1996, 40.

319 BÁLINT 1976, 243; BÁLINT 1979, 129–131.

37. Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-*Dévényújfalu (část' Devínska Nová Ves), Téglyagár mellett (poloha Pri tehelni: Jan Eisner 1926–33 között a 7–8. századra keltezett 866 késő avar kori (839 csontvázas, 27 hamvasztásos szláv) temetkezést, valamint kilenc 10. századi sírt tárt fel.*³²⁰

Prša (okr. Lučenec, Banskobystrický kraj, Szlk)-Bércz – lásd 36. *Perse*

38. *Szarvas (Bé)-Kákapusztta, Kettőshalom*: 1954-ben csatornaásáskor mintegy hat-tíz temetkezést semmisítettek meg, majd Szabó János Győző 1954–1955 és 1963–1964 között 49 sírral teljesen feltárta a megmaradt temetkezéseket. Ezek közül 47 késő avar kori, kettő pedig a 10. századi volt.³²¹ A leleteket közreadó Szalontai Csaba az időben elkülönült, illetőleg a kapcsolódó temetkezés lehetőségével is számolt, de végül az utóbbi mellett döntött: azaz szerinte a helybéliek itt megélhették a magyar honfoglalást.³²²

39. *Szeged (Cso)-Makkoserdő*: Móra Ferenc 1930-ban és Csallány Dezső 1942-ben összesen 339 sírt tárt fel két nem összefüggő területen. Az avar kori sírok a 7. század harmadik és a 9. század első negyede közé keltezettek.³²³ Közöttük 1930-ban 16,³²⁴ 1942-ben 11 kora Árpád-kori temetkezés is előkerült.³²⁵

40. *Tápé (Cso)-Malajdok B. temető*: Móra Ferenc 1931-ben a Pósa, Poronnai-tanyán avar kori sírok között

13 10–12. századi temetkezést is feltárt.³²⁶

Várşand (jud. Arad, Rom)-Laposhalom (Movila dintrre vii) – lásd 32. Gyulavarsánd

41. *Visznek (He)-Kecskehegy, Kecskedomb*: Homokbányászással megbolygatott temetőből László Gyula és Méri István 1939-ben, Némethy Endre 1940-ben, végül Bottyán Árpád 1942-ben összesen mintegy 100 temetkezést tárt fel. A késő avar kori sírok „közül kettő (35., 40. sír) bizonyosan honfoglalás kori [volt], de elképzelhető, hogy több melléklet nélküli, szuperpozícióban fekvő sír is e korszakba sorolható. A honfoglalás kori sírok magasabb számára utal egy szórványleletként talált [arany] hajkarika is.”³²⁷ Mivel a homokbányászás a temetőt tovább pusztította, Török Gyula 1968-ban további 27 (101–127.) sírt leletmentett. „Ez utóbbiak közül kettő (102., 105. sír) mellékletei alapján bizonyosan a 11. század elejére keltezhető, de nem kizárt, hogy a szerény mellékletű (vaskések, nyitott hajkarikák) temetkezések közül továbbiak is e periódusra datálhatók.”³²⁸

42. *Vörs (So)-Papkert-dűlő B. lelőhely*: Költő László és Szentpéteri József 1983–1985, 1987–1993 között 716 sírt tárt fel. E „zömében késő avar és Karoling kori sír között a leletanyaguk és bizonyos természettudományos vizsgálatok³²⁹ szerint 47 személy keltezhető a magyar honfoglalás korára. Sírjaik az egész temető területén megtalálhatók, nem alkotnak egybefüggő tömböt, figyelembe vették a késő avar kori temetkezési rendet.”³³⁰

320 Két sírban négy, egyben-egyben három, illetve egy bronz S-végű karika volt: ŠALKOVSKÝ 1989.

321 A 16. sírban szokásos mellékletű férfi nyugodott: körte alakú kengyelpár, csikózábla, hevedercsat, vaskés, csiholó, két ezüst szemfedőlemezek (?), pajzsos fejű ezüst lemezgyűrű, továbbá vas övveretek (?) mellékletével, a 2. sír vaskapcsos koporsójában fekvő férfinak pedig egy aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret, kengyeltöredék, rendkívül hosszú (hiányos h: 19,8 cm) vaskés, bőrmaradványok és két lófog melléklete volt: SZALONTAI 1987–1989, 309–312, 329–330; MAKKAY–SZŐKE 1989, 442, 57. t: 1; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 4; az avar sírok a 8. század 4. negyedére keltezve: ADAM 2002, 337–338 (08/4).

322 „1. A 2. sír rítusát tekintve egyedülálló a honfoglaló temetkezések között, de nem tartozott a temető többi [IX. századi] sírja közé, hanem a 16. sírral együtt attól független, későbbi temetkezés. Vagy: 2. Olyan honfoglaló magyar halottról van szó, akit bizonyíthatóan avar rítus szerint temettek el, vagyis a temetėskor az avar közösség tagjai olyan nagy számban éltek, hogy a korábbi temetkezési szokásaikat megőrizhették. Ez viszont a [temetőnk] esetében két népesség együttélését bizonyítja. Ez utóbbi megállapításnál szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem arról a jelenségről van szó, ami más késő avar temetőben megfigyelhető, hogy ti. a temető rendjébe látszólag jól illeszkedő, szuperpozíció nélküli, honfoglalás kori sírok kerültek az avar sírok közé/mellé, hiszen ezekben az esetekben igen nehezen lehetne bizonyítani a temető egyidejű, közös használatát. A káikai temetőnél éppen a rítus és a tárgyak keveredése (még ha az rendkívül kismértékű is) engedi meg a két népesség együttélésére vonatkozó következtetések levonását... Mindezek alapján a temető használatának kezdete a IX. század közepére, második felére tehető, míg a legutolsó sírok a X. század első negyedében kerültek a földbe.”: SZALONTAI 1987–1989, 329–330.

323 CSALLÁNY 1933–1934; ADAM 2002, I: 342 (07/3–9/1).

324 SZÉLL 1940, 165–167.

325 FÉK 1962, 69–70: Nr. 959; BÁLINT 1991, 251: Nr. 249.

326 FÉK 1962, 76: Nr. 1070; SZÉLL 1943, 176–179; BÁLINT 1991, 258: Nr. 5; KÜRTI 1994, 380: Nr. 60. Az avar anyag az ADAM 2002-ben nem szerepel.

327 RÉVÉSZ 2008, 380.

328 RÉVÉSZ 2008, 380, 382; biztosan, illetve valószínűleg 10–11. századi sírok a temetőtérképre jelölve: uo. 383: 281. kép; vö. TÖRÖK 1982; KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 3; a 7. század negyedik negyedére és a 8. századra keltezte: ADAM 2002, I: 416 (07/4–08).

329 Lengyel Imre családrekonstrukcióról van szó, vö. KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121–122. Az 1991. évi 578. síros állásnál végzett vizsgálatairól: KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992, 288–296; KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992a, 230–239.

330 KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 7.

Egy magyar gyermek sírjából I. Berengár itáliai király (888–915) denára került elő.³³¹

IV. TÍPUS: 10. SZÁZADI SZÁLLÁSI TEMETŐK (VÖ. 3. MELLÉKLET, 3. TÁBLÁZAT)

A IV. típusú szállásinak meghatározható temetőket terjedelmi okokból nem tudtam áttekinteni. Elméleti szempontból azonban sorra vettem azokat a szállási temetőket, amelyeket Bóna István katonai temetőként jellemezett.

V. TÍPUS: 10. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK (43–57)

43. *Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő*: Erdélyi István és Siklósi Gyula 1976–80 között 57 egyén sírját figyelte meg, illetve tárta fel, a falusi temető nagyságát 70-75 sírosra becsülte. A 2. sírban I. Ottó német király (936–962) két denára volt.³³²

Čoma (Beregiv'skij rajon, Zakarpat'ska oblast', Ukr)-Szipahát – lásd. 54. *Tizacsoma*

44. *Homokmégy (BK)-Székes*: Gallina Zsolt 1996–2000 között egy 250-270 sírosra becsült nagyságú falusi temetőből 215 sírt tárt fel. Véleménye szerint a magyar denárokat nem tartalmazó „temető használatának idejét a 10. század első harmadától a 11. század első harmadáig keltezhetjük. Az első generáció még a honfoglalók vagy annak gyermekei közé tartozott. Az utolsó generáció pedig Szent István uralkodása alatt temetkezett ide. A temető felhagyásának okát egyelőre nem ismerjük. Feltehetően összefügghetett Szent István király államszervező tevékenységével, aminek velejárói voltak a népmozgások, áttelepítések is.”³³³

45. *Ikervár (Vas)-Virág utca*: P. Hajmási Erika és Kiss Gábor 1987–1990 között, nagyjából 20-25 temetkezés elpusztítását követően a mintegy 200 sírosra becsült temetőből 140 sírt tárt fel. A falusi temető három sírjában mindössze egy-egy római kisbronz és II. (Jámbor)

Boleszláv (972–999) egy denára látott napvilágot. Kiss Gábor a temetőt 10–11. századnak nevezte, de csak a felhagyását pontosította az 1020-as évek előtti időre.³³⁴

46. *Kál (He)-Legelő*: Szabó János Győző és Kovács Béla 1966–1967-ben egy kissé megbolygatott falusi temető hozzáférhető 68 síros részletével csaknem teljes feltárást végzett. Szabó a falusi temető használati idejét a 900–980-as évek között határozta meg azzal, hogy „nem kizárt..., hogy a közösség tagjai már közvetlenül a honfoglalást követő években birtokukba vették e területet, de az sem, hogy erre csak a 10. század első harmadának a vége felé került sor. A temető felhagyására a 950–980 közötti évek valamelyikében került sor.”³³⁵

47. *Lébény (GyMS)-Kaszásdomb*: Tomka Péter 1991–1992-ben 98 sírral nagyjából teljesen feltárta a 10. századi falusi temetőt, amelyben nem került elő érme, de a területének terepbejárásakor I. István H2 típusú denárára bukkant, ami bizonyára egy megsemmisült temetkezésből maradt meg.³³⁶

48. *Sándorfalva (Cso)-Eperjes*: 1980–1981-ben Galántha Márta és Fodor István vezetésével 105/107 sírral teljesen feltártnak tekintett falusi temető, amelynek használatát Fodor „a legnagyobb valószínűséggel a X. század második és harmadik harmadára” keltezte. A leletek között Odo/Eudes francia király (888–898) denára is előkerült.³³⁷

49. *Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya*: Kralovánszky Alán 1961-ben 91 feltárt (és további kilenc egyén szórványleletkénti csontmaradványait megőrző) sírral teljesen tekinthető, a 900–970/990-es évek közé keltezett, érmelelet nélküli falusi temetőt tárt fel. A közreadó Éry Kinga szerint a temetőbe három generáció temetkezett, s egy generáció alatt 31-36 fő élhetett a fenntartó településen, ami négy-öt nem vérrokon kiscsaládnak felel meg. Úgy vélte, hogy az ide települő, illetve temetkező első honfoglalók zöme férfi lehetett, s többségük helyi nőt választott feleségül. Elképzelhető, hogy utóbbiak bolgár vagy besenyő etnikumúak voltak.³³⁸

331 „Az egész temető időrendjének meghatározásához kiindulási alapot szolgáltat az a késő avar kori lovas sírok környezetében feltárt (450. számú) gyermek temetkezés, melyben nagyméretű gyöngyök, sodrott huzalkarperec és torques mellett Berengár itáliai király 888–915 között Milánóban vert érme volt”: KÖLTŐ-SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 7; vö. KÖLTŐ-SZENTPÉTERI 1996, 115–119; a 8. század utolsó negyede és a 10. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 417–418 (08/4–10).

332 ERDÉLYI 1993, 135, 151.

333 GALLINA 2000, 5, 37.

334 KISS 2000, 81–82.

335 RÉVÉSZ 2008, 239.

336 TOMKA 1994; KOVÁCS 1995a, 1078–1079; TOMKA 2000, 66; HORVÁTH 2012, 191.

337 FODOR 1982, 47 (107 sírosként); FODOR 1985a, 17 (105 sírosként).

338 ÉRY 1967–68, 130–131, 132.

50. *Sárrétudvari (HB)-Hízófold*: Kisebb bolygatásokat követően M. Nepper Ibolya 1983–1985 között teljesen feltárta a 262 síros 10. századi falusi temetőt. A „megnyitásának ideje még [a honfoglaló] első nemzedék életében történt, használatának nagy része a 10. század második harmadára esik, a használatának megszűnése pedig a 970-es évekre tehető”. A temetőben 10. századi észak-itáliai és bizánci érmék kerültek feltárássra, szórványleletként azonban I. András denárára is rábukkantak.³³⁹

51. *Szegvár (Cso)-Szőlőkalja*: Hegedűs Katalin 1979-ben teljesen feltárta a 62 síros (63 egyénhez tartozó), 900/930–960/990 közé keltezett falusi temetőt, amelyben a mongol-turáni és keletbalti típusú egyének maradványai elkülönülten jelentkeztek. Érmelelet nem volt. Külön megjegyzést érdemel, hogy a temetőhöz tartozónak tekintett, csupán vaskés mellékletű, ellentétes tájolású 34. sz. férfisír a legszélső temetkezéstől keletre, 35 m-re került elő.³⁴⁰

52. *Székesfehérvár (Fe)-Rádiótelep/Bikasziget*: 1923-ban Marosi Arnold által hitelesített A. és B. sír, majd az A-tól északra, 100 méterre fellelt, de fel nem tárt öt, és 1924-ben feltárt 68 síros falusi temetőrészlet,³⁴¹ amelynek használati idejét Bakay Kornél – a korábbi, a 10. század első harmadára keltezett A. sír kivételével – a 10. század második felétől a 11. század elejéig határozta meg.³⁴²

53. *Szob (Pe)-Kiserdő*: Horváth Adolf János 1937-es ásatási eredményeit Bakay Kornél 1964–1967 között újrafeltárással hitelesítette, s így a 910/930–1050 közé keltezett 82 síros falusi temető teljesen feltártnak tekinthető. A sírokban 10. századi észak-itáliai és bizánci érmékre leltek, de magyar pénzre nem.³⁴³ A keltezés alapja Lengyel Imre csontkémiai vizsgálatai alapján megállapított öt időrendi csoport volt, ez felülvizsgálatra szorul.³⁴⁴ A sírmező felhagyásának dátumát vitathatónak, inkább egy fél évszázaddal korábbinak vélem a temető két sírjában is előkerült, nagyjából Géza nagyfejedelem korában megjelenő kétélű kardok értékelése alapján.³⁴⁵

54. *Tiszacsoma (Bereg m.; Čoma, Beregiv'skij rajon, Zakarpat'ska oblast', Ukr)-Szipahát*: Egy megtalált sír lelőhelyét hitelesítve Viktor Bobkov 1986–1987-ben 28 sírt tárt fel, majd Eduard Adal'bertovič Balaguri és Vjačeslav Grigorovič Kotigorosko Fodor István szakmai támogatásával a 120 sírosra becsült nagyságú falusi temetőből további 60 temetkezést ásott ki. A lelőhelyen magyar denár nem volt, viszont előkerült a legkésőbbi 10. századi Kárpát-medencei muszlim érme, I. Manszúr ibn Nuh számánida emír (H350–365 = 961–976) dirhemének töredéke, megállapíthatatlan verési hellyel és évvel.³⁴⁶

55. *Tiszafüred (JNSz)-Nagykenderföldek*: Ismeretlen számú temetkezés elpusztítását követően Fodor István 1973–1975 között 115 sírig tárt fel a mintegy 150–180 sírosra becsült falusi temető megmaradt részletét, amely az ásató szerint, „minden bizonnyal a X. század közepe körüli évtizedekre keltezhető, [s] talán 970-980 körül hagyhatták fel.”³⁴⁷

56. *Visonta (He)-Felsőrét*: Nagy Árpád és Kovács Béla 1968-ban 77 sírral teljesen feltárta a magyar denárokat nem tartalmazó falusi temetőt, amelynek a használati időhatárait a közreadó Révész László szerint „a régészeti leletanyag alapján lehetetlen akár csak néhány évtizednyi pontossággal is meghatározni... Elméletileg az sem kizárt, hogy az első sírokat akár a 900-as évek elején megáshatták. A pödrött végű karperecek feltűnése alapján azonban inkább arra gondolhatunk, hogy a temetőt valamikor a 10. század második harmadában nyitották... [A leletek elemzése nyomán végül pedig] arra gondolhatunk, hogy a temető felhagyására Szent István uralmának a végén vagy közvetlen utódai (Orseolo Péter, Aba Sámuel) uralma idején került sor.”³⁴⁸

57. *Vörs (So)-Majori-dűlő*: Költő László 1999–2002 között 404 sírral teljesen feltárt egy 10. századi falusi temetőt, amelynek egyetlen temetkezésében volt érme: a 10. század első negyedében kibocsátott veronai városi denár és Lotár itáliai király (945–950) milánói denára,

339 M. NEPPER 2002, I: 353, 358.

340 LŐRINCZY 1985, 155, 159.

341 Az 1923. évi A. és B. sír párosától 100 m-re még „1923 ist man auf 5 Gräber gestossen, die aber nicht freigelegt wurden. Im Jahre 1924 wurden 68 Gräber freigelegt. Insgesamt hat man 75 Gräber ausgegraben, bzw. entdeckt.”: BAKAY 1965–66, 76.

342 MAROSI 1923–1926, 246; BAKAY 1965–66, 56–57, 76, 83. Marosi az ásatást azért fejezte be, mert sorozatban csak melléklet nélküli sírok kerültek elő: ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1963, 69–70. „Ez a temető sincs teljesen feltárva.”: BAKAY 1967–68, 80. Az A. sírról újabban: KOVÁCS 1995.

343 BAKAY 1978, 138–141. Megjegyzendő továbbá, hogy a 10. sírbeli denárt nem II. Berengár itáliai király (950–961), hanem Provence-i Hugó verette: KOVÁCS 2011, 146: IT-51.

344 KOVÁCS 2011a, 568–569.

345 BAKAY 1965, 25–29; BAKAY 1967, 144–164; vö. KOVÁCS 1990a; KOVÁCS 1993; KOVÁCS 1994–95; illetve KOVÁCS 1986; KOVÁCS 1986a.

346 BALAGURI–FODOR 1998; KOBÁLY 2001, 207–209; KOVÁCS 2011, 84, 180–181; KOBAL' 2012, 301–302.

347 FODOR 1996f, 290. A becslést is figyelembe véve feltételesen a 900–1000/1020 közötti keltezés tartom valószínűbbnek.

348 RÉVÉSZ 2008, 376–377.

mindkettő verdefényes állapotban. A temetőben magyar érme nem került elő.³⁴⁹

Itt említem meg, mert a megmaradt temetkezéseinek jellegzetességei alapján e típusba lenne besorolható az alábbi két székesfehérvári temető, de a pusztulásuk aránya és feltáratlanságuk miatt mégsem vettem figyelembe:

Székesfehérvár (Fe)-Demkóhegy: 52 éven keresztül pusztított, illetőleg ásatott, mintegy 150 temetkezésből 41 sírig meghatározott, 950–1020 közé keltezett temetőrészlet magyar denárok nélkül.³⁵⁰

Székesfehérvár (Fe)-Szárzsrét: Mintegy 140 sírig megbolygatott temetőrészlet, amelyből 105, többségében melléklet nélküli temetkezésről maradt adat, a 103. sírban II. (Jámbor) Boleszláv (972–999) denárával. Bakay Kornél az előzőhöz hasonlóan keltezte és az avar–szláv helyi lakosság temetőjének tekintette.³⁵¹

A többi székesfehérvári temetőrészlet – Kanizsai út, Maroshegy, Móri út, Sárkeresztúri út, Sóstó-Vízművek – a témánk szempontjából nem érdemel figyelmet.

VI. típus: 10–11/12. századi falusi temetők (58–82)

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Brândusei utca/Str. Brândusei – lásd 64. (?) *Gyulafehérvár*

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Mentőállomás/Zalatnai út 83./Stația de salvare – lásd 65. (?) *Gyulafehérvár*

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Vadászok utcája/Str. Vinătorilor lásd 66. (?) *Gyulafehérvár*

58. *Ártánd (HB)-Nagyfarkasdomb:* Mesterházy Károly 1965–1967-ben a 10. század közepétől a 12. század elejéig keltezett 152 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amelynek 48 sírjában volt magyar zárópénz: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁵² Említést érdemel, hogy a 207. sz. rozettás lószerszámos női sír a temetőtől mintegy 150 m-rel távolabb feküdt.³⁵³

59. (?) *Batajnica (opšt. Zemun, Szer)-Velika Humka:* 100–200 sír megsemmisülését követően 1958–1959-ben Jovan Kovačević és Danica Dimitrijević a 10. és 11. század közepe közé keltezett 102 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amelynek egyetlen sírját keltezte pénz: Péter (1038–1041, 1044–1046) denára. A feltárás anyaga közöletlen.³⁵⁴

Bešeňov (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Sírdülő – lásd 82. (?) *Zsitvabesenyő*

60. (?) *Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő/D-temető:* Móra Ferenc 1931-ben és 1937-ben egy falusi temető 216 síros, máig közöletlen részletét tárt fel. A temető 42 sírjában volt érme, a meghatározható példányok I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok voltak.³⁵⁵

61. (?) *Érsekújvár (Nyitra m., Nové Zámky, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Szomoray-útra-dűlő:* 1969–1970-ben többek által leletmentett mintegy 250 sírosra becsült temetőnek a 10. század vége/11. század eleje és a 12. század eleje közé keltezett 211 síros részlete, amelynek négy sírjában I. István (1000–1038), Béla dux (1048–1060), I. Béla (1060–1063) és Kálmán (1095–1116) denárai voltak.³⁵⁶

62. (?) *Fadd (To)-Jegeshegy I. temető:* Ódor János 1998–2005 között 213 sírig feltárta a mintegy 300 sírosra becsült temető legkésőbb 950 és a 11. század közepe közé keltezett részletét, amelynek egyetlen sírjából I. István (1000–1038) egy és I. András (1046–1060) két denára került elő.³⁵⁷

63. (?) *Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt:* Jankovich B. Dénes, Makkay János és Szőke Béla Miklós 1976–1978-ban 149 sírral feltárta egy talajlazítással és mélyszántással pusztított 10–11. századi falusi temető ismeretlen mértékű részletét, amelynek hét sírjában volt érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁵⁸

349 KÖLTŐ 2002, 266: Nr. 318; KÖLTŐ 2003, 234: Nr. 420; KÖLTŐ 2003a, 238–239: Nr. 370. Az itáliai érmékről: Kovács 2011, 147: IT-61. Minden további adatért Költő Lászlónak tartozom köszönettel.

350 BAKAY 1965–66, 45–56, 65–75; BAKAY 1967–68, 80.

351 BAKAY 1967–68, 61–64, 70–71, 81.

352 MESTERHÁZY 1990, 52–55.

353 MESTERHÁZY 1990, 50. „A temető »alapító« sírja egy rozettás lószerszámos nő temetkezése... (6. sír). A temetőtől távolabb, magányosan temették el a második rozettás lószerszámos női sírt (207. sír).”: MESTERHÁZY 1996b, 211. A távolsági adatot Mesterházy Károly szívességének köszönhetem.

354 BÁLINT 1991, 211: Nr. 17.

355 FÉK 1962, 31: Nr. 222.

356 REJHOLCOVÁ 1974, 461, 463.

357 ÓDOR 2007.

358 JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989a, 144–147.

64. (?) *Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)–Brândusei utca/Str. Brândușei*: 1997–2008 között többek munkájával tárták fel egy?/két?³⁵⁹ falusi temető nem összefüggő kilenc területen fekvő 228 sírját, amelyben I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) uralkodása között kibocsátott denárok kerültek elő.³⁶⁰ A közöletlen temető leletanyaga, illetőleg embertani maradványai alapján az előzetesen közreadó Gáll Erwin úgy vélte, „hogy a 10. század második harmadától működő temetőben a honfoglaló magyartól eltérő közösség temetkezhetett. A 11. század elején e közösség mellé vagy helyett új közösség érkezhetett, mely a 11. század végéig, valószínűleg I. Géza vagy I. Szent László uralmáig használta e nekropoliszt. E két királyunk érdemeinek hiánya mindenképpen ezt a forgatókönyvet valószínűsíti.”³⁶¹

65. (?) *Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)–Mentőállomás/Zalatnai út 83./Stația de salvare: Calea Moșilor 83.*: Többszöri alkalmoszerű bolygatást és kisebb feltárást követően Mihai Blăjan és Horia Ciugudean 1980–1985-ben egy ismeretlen nagyságú falusi temetőnek a 10. század közepétől/második felétől kezdődően a 11. századra keltezett³⁶² 1195 síros részletét tárta fel, amelynek mindössze két sírjában került elő magyar denár, Aba Sámuel (1041–1044), illetőleg I. András (1046–1060) verete. A feltárást egyelőre közöletlen.³⁶³ Gáll Erwin véleménye szerint e temetőhöz tartozhatott a következő, külön feltárt Vadászok utcai 186 síros temetőrészlet is.³⁶⁴

66. (?) *Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)–Vadászok utcája/Str. Vinătorilor*: Mihai Blăjan, Eugen Stoicovici és Dan Botezatu 1979–1980-ban egy falusi temető 11. századi 186 síros részletét tárta fel, amelynek 23 sírjában volt érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁶⁵ Bár Gáll Erwin is külön tárgyalta, mindkét lelőhelyre vonatkoztatva megjegyezte, hogy

„Gyulafehérvár–Mentőállomás temetőjének egy másik része lehetett nagy valószínűség szerint a Vadászok utcájában kutatott temetőrész.”³⁶⁶

67. *Hajdúdorog (HB)–Temetőhegy*: A már korábban is megbolygatott lelőhelyet 1936-ban Sőregi János hitelesítette, majd 1938-ban további 3 temetkezést ásatott meg. Utóbb Fodor István 1977–2000 között 716 sír elérésével a teljes falusi temetőt feltárta. Egyelőre ismeretlen, hogy a közöletlen temető hány sírjában került elő és mennyi érme, de „a legkorábbi 10. század közepi sírjait egy arab dirhem, a legkésőbbiek pedig II. Béla (1131–1141) pénze keltezte.”³⁶⁷

Különösen fontos ez a lelőhely, mert egyelőre az egyetlen olyan régészeti lelőhelypár egyike, ahol a közelségük mellett rendkívül szerencsés módon, a falusi temető záró érméjét az az uralkodó bocsátotta ki, akinek utóda verette a templom körüli temető nyitó pénzdarabját. Ezt a párost Fodor István tárta fel, ahol mintegy 500 m távolságra került elő a temetőhegyi falusi temető II. (Vak) Béla denárának zárópénzével, és a tőle északnyugatra a szállásföldek-templomdombi 12–13. századi 1215 síros, templom körüli temető, amelynek megnyitását II. Géza (1141–1162), nagyjából tatárjárás kori felhagyását pedig II. András (1205–1235) érméi jelezték. A mindkét temetőt egymás után használó falu valószínűleg a falusi temető keleti határának közvetlen közelében, a Temetőhegy nevű domb aljánál kezdődött, illetve a feltárásoktól nyugatra helyezkedett el.³⁶⁸

68. *Hajdúszoboszló (HB)–Árkoshalom*: M. Nepper Ibolya által 2000–2001-ben feltárt ismeretlen nagyságú 10–11. századi falusi temető 246 síros részlete.³⁶⁹ Az egyik sírban lelt VII. Konstantinos Porphyrogenetos & II. Romanos (945–959) solidusának kivágott Krisztusfejes középrészén kívül kilenc temetkezés zárópénze volt magyar: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.³⁷⁰

359 „Úgy tűnik, hogy az összességében 8 ásatási szezon során előkerült 228 sír, 231 csontváz, egy 10. századi és egy másik 11. századi temető részét képezte.”: GÁLL 1913, 152.

360 GÁLL 2013, 44. kép a 176–177. oldal között.

361 GÁLL 2013, 184.

362 GÁLL 2013, 192.

363 A kutatások összefoglalása: GÁLL 2013, I: 188–190.

364 GÁLL 2013, 192.

365 GÁLL 2013, 196; BLĂJAN–STOICOVICI–BOTEZATU 1990–93.

366 GÁLL 2013, 196. A Gyulafehérvár–Mentőállomás lelőhelyű „nekropolisz valószínűleg egy közös temetőt alkot a Vadászok utcai 186 síros temetőrészlettel”: uo. 192.

367 FODOR 1996d; FODOR 2005; FODOR 2005a, 200.

368 Vö. FODOR 2005; FODOR 2005a, 200–201; FODOR 2006.

369 Ismeretlen számú sírt egy 12. század végi tégláégető beásásakor semmisítettek meg: M. NEPPER 2002, I: 107.

370 M. NEPPER 2002, I: 103, 107.

69. *Halimba (Ve)-Cseres*: Török Gyula 1952–1955 között 932 sírral teljesen feltárta a 10–12. századi falusi temetőt, amelynek két sírját Provence-i Hugó itáliai király (926–931), egyet pedig 10. századi karoling rézpénz keltezte, ezenkívül 49 temetkezéséből 54 magyar denár látott napvilágot az I. István (1000–1038) és II. Béla (1131–1141) uralkodása közötti időből.³⁷¹

A temető Kiss Attila által készített elemzésének jelentős szerepe volt a Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) idejében véghezvitt telepítések feltételezésének kialakításában. Kiss úgy találta, hogy Török megállapítása szerint „a temető I. fázisában [–970 tája] a magyar honfoglalást követően betelepedett magyar köznépi egység és a helyi őslakosság együttélése mutatható ki. Géza fejedelem korában a magyar elemeket a határvidékre telepítették át, s Halimbára szláv-avar népséget telepítettek, akiknek a temetőben való jelenléte a II. fázistól [970 tája–11. század közepe] követhető.”³⁷² Kiss négy lelettárgy (érmék, nyitott és S végű karikák, szegecselt gyűrűk, kar- és nyakperecek) és négy temetkezési szokás (a karok behajlítása, késmelléklet, edénymelléklet, koporsó) temetőterképre vitelével levont megfigyelései alapján ezt a telepített lakosságcsereét elfogadta.³⁷³

70. *Hódmezővásárhely (Cso)-Nagysziget*: Gazdapusztai Gyula 1957–1958-ban, majd B. Nagy Katalin és Révész László 1982., 1985., 1987–1988. és 1994. évi ásatásán a 10. század első harmadától a 11. század végéig használtak ítélt falusi temető 134 síros, csaknem teljes részletét tárta fel, a leletanyagában egy meghatározhatatlan félpénz

mellett egyetlen I. László-denárral.³⁷⁴

Hurbanovo (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Bagota (časť Bohatá), Két-út-között (poloha “Medzi dvoma čestami”) – lásd 76. (?) Ógyalla

71. *Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom*: Istvánovits Eszter vezetésével 1985–1990 között 269 sírral teljesen feltárt falusi temető. Megnyitását egy közelebbről meghatározhatatlan dirhem jelezheti, s további öt temetkezésében volt magyar pénz: I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) denára. Az ásató a temető használatát a 940–1074 tája közötti időre keltezte.³⁷⁵ Az ásató véleményével szemben³⁷⁶ a csontvázleteket feldolgozó antropológusok a 10. század vége/11. század elején népségcsereét feltételeztek.³⁷⁷

72. *Ipolykiskeszi (Hont m.; Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Felső Kenderesek (Horné Konopnice)*: Milan Hanuliak 1985–1986-ban 434 sírral teljesen feltárta a 920-as és 1080-as évek közötti használati idejűnek jelzett falusi temetőt. Két sírjában Odo francia király (888–898) denára volt, továbbá nyolc temetkezésnek volt I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) uralkodása között kibocsátott denár a zárópénze.³⁷⁸

73. (?) *Kiszombor (Cso)-B. temető, Blaskovich F. földje*: 1915-ben csatornaásáskor nagyobb számú temetkezést semmisítettek meg, majd Móra Ferenc 1928-ban 426 sírt tárt fel. Ezek között nemcsak kelta, szarmata és

371 TÖRÖK 1962.

372 KISS 1968, 243; vö. TÖRÖK 1962, 35, 124.

373 KISS 1968, 255.

374 B. NAGY–RÉVÉSZ 1986; B. NAGY–RÉVÉSZ 1988. „A feltárás – a temető egy szűk északi sávját kivéve – teljesnek tekinthető... A temetőt a X. század első harmadától a XI. század végéig használták. Egymásra temetkezés csak két esetben figyelhető meg a X. és XI. századi rész határánál. Azt, hogy a temetkezési helyet ugyanazon közösség használta folyamatosan, vagy a X. század végén – XI. század elején egy újonnan érkezett közösség egy elhagyott korábbi temető mellé ásta meg a maga sírjait, csak antropológiai elemzés dönthetné el.”: RÉVÉSZ 1996g. A kiegészítő adatokat Révész László szíveségének köszönhetem.

375 ISTVÁNOVITS 2003, 71, 359, 375, 383.

376 Istvánovits Eszter érthetetlennek tekintette azt, hogy miért ugyanabba a temetőbe temették volna halottaikat az új jövevények is, sőt felvetette, hogy volt-e egyáltalán új betelepülés: ISTVÁNOVITS 2003, 383.

377 Az új betelepülés feltevése antropológiai vizsgálatok megállapításaira épült, ezek szerint „a Felső-Tisza-vidék általunk ismert késő avar kori népségének jelentős hatása nem lehetett az Ibrány-Esbó-halmi X. századi népség fejlődésére, illetve még ennél is jelentéktlenebb hatása volt a XI. századi néprészre. Másrészt viszont az is egyértelmű, hogy a temetőhöz tartozó település két évszázadának népsége nem egy töről fakad. Anatómiai profiljának megváltozása a XI. század elejére becsülhető... [A temető X. századi néprésze] a hasonlókorú népség délkelet-alföldi régiójában éltéktől különbözik leginkább. A XI. századra vonatkozóan emellé már a Duna-Tisza közti térség népsége is társul. Érdekes módon mindkét évszázadra vonatkozóan a legközelebbi analógiák a Dunántúlról említhetők...”: SZATHMÁRY 2003, 385–386. A temető „feltárása teljes, így jól reprezentált. A csontvázak megtartása közepes, az osteológiai jelek jól megfigyelhetők. Bár a temető használata folyamatos, az ide temetkező népség vélhetően az államalapítás idején kicserélődött. Erre utalt a kraniológiai jelek jelentős megváltozása a X–XI. század fordulóján... A népség kicserélődésének vélelmét a paleodemográfiai elemzés megerősítette... [míserint a temetőt] használó népség fejlődésében törés mutatható ki. Feltételezhető, hogy a temetőt két, időben egymást követő, eltérő gyökerű népség használta. Ibrány-Esbó-halom jellegzetes példája alapján a hasonló, népségtörténeti törést mutató, X–XI. századi temetők jellemzésére indokoltnak tűnik az Ibrány típusú népség elnevezés.”: HÜSE 2003, 401, 402.

378 HANULIAK 1994, 61, 93.

gepida temetkezések voltak, hanem egy 10–11. századi falusi temető mintegy 200 sírja is.³⁷⁹ A temetőrészlet 8 sírjában volt érme: az egyikben VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) aranyozott réz subaureatusa, valamint hét (?) magyar denár, amelyek között a két meghatározható példány I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denára volt.³⁸⁰

74. *Majs (Ba)-Udvari rétek*: Kiss Attila 1963–1967 között 1130 sírral teljesen feltárta a 10. század valamelyik évtizede (akár a 930-as, 950-es évek) és I. László uralkodási ideje (eleje?) közé keltezett falusi temetőt. Nyolc sírban volt római érme, 46-ban pedig I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között vert denár volt a zárópénz.³⁸¹

Malé Kosihi (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Felső Kenderesek (Horné Konopnice) – lásd 72. Ipolykiskeszi

Nové Zámky (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Szomoray-útra-dűlő – lásd 61. (?) Érsekújvár

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Šindolka, F. temető – lásd 75. (?) Nyitra

75. (?) *Nyitra (Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Šindolka, F. temető*: Bohuslav Chropovský, Gabriel Fusek és Jana Hečková 1985–86-ban egy részben megsemmisített falusi temetőnek a 10. közepe és a 11. század 90-es éveinek közé keltezett 204 síros részletét tárta fel. Egy sírban VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) ezüstpénzét lelték, 16 temetkezésnek pedig magyar zárópénze volt: I. István és I. László uralkodása között kibocsátott denárok.³⁸²

76. (?) *Ógyalla (rég.: Komárom m.; Hurbanovo, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Bagota (část Bohatá), Két-út-között (poloha "Medzi dvoma čestami")*: Dombelhordással megbolygatott falusi temető leletmentésén Mária Rejholcová 130 síros temetőrészletet tárt fel, amelyet a 10. század közepétől a 11/12. század fordulójáig keltezett. Egy római érmés sír mellett 11 temetkezésben volt magyar veret: I. András (1046–1060) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁸³

77. *Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy*: M. Nepper Ibolya és Sz. Máthé Márta 1977–1982 között teljesen feltárta a 637 síros 10–11. századi falusi temetőt, amelyben egy római pénzes sír mellett 45 temetkezésben voltak I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁸⁴ Az embertani anyag vizsgálata szerint a lakosság folyamatosan egy helyben lakott, illetve temetkezett.³⁸⁵

78. *Rácalmás (Fe)-Göböljárás*: Bóna István és B. Horváth Jolán 1976–1998 között 795 sírral teljesen feltárta a 10–11. századi falusi temetőt, amelyben mindössze négy temetkezésnek volt magyar zárópénze: I. István (1000–1038) egy és I. András (1046–1060) három denára.³⁸⁶

79. (?) *Szegvár (Cso)-Oromdűlő*: Lőrinczy Gábor 1980/1983–1996 között egy részben megbolygatott falusi temetőnek a 10. század második harmada/közepe és a 11. század második fele közé keltezett 372 síros részletét tárta fel. Az 1000–1010 tájára feltételezett 7–10%-os sírrablást alkalmi rablók, de inkább új betelepülők követhették el.³⁸⁷

379 Török Gyula 78 sírt származtatott a 10–11. századból – Török 1936, 102; FÉK 1962, 48: Nr. 573. –, azonban „a fenti sírszámot bővitenünk kell a melléklet nélküli, de a X–XI. századba sorolható temetkezésekkel. Csallány Dezső 1961-ben közzétett listája szerint 220 sírt (!) sorolhatunk e korszakba: CSALLÁNY 1961, 170. Móra Ferenc eredeti feljegyzései alapján a temető sírjainak és leleteinek, valamint a környék hasonló korú temetőinek [vö. szintén közöletlen Móra-ásatás Deszk (Cso)-D. temető: FÉK 1962, 31: Nr. 222.] ismeretében feltételezhetjük, hogy itt egy középrétegbeli gyűveres kiscsalád temetkezéseivel induló, majd legalább 100–150 éven át folyamatosan temetkező közösség temetőjéről van szó.”: KÜRTI 2007, 108.

380 A leletkataszter Salamon denárát is említette, de Kürti Béla helyesbített: „Az eredeti dokumentáció és a leltárkönyvi bejegyzések vizsgálata alapján ma már biztosan állíthatjuk, hogy az ismert érmek között Salamon pénze nem fordul elő, I. Lászlóé viszont igen.”: KÜRTI 2007, 110: 11. jegyzet. 111.

381 Kiss 1983, 73–236. A temető kezdetének keltezési vitájához: Kiss 1983, 176; Bóna 1984a, 290; MESTERHÁZY 1984, 289; FODOR 1985, 246; Kiss 1990, 199–203.

382 FUSEK 1998, 108–109; FUSEK 2003, 188.

383 REJHOLCOVÁ 1976, 232–233.

384 M. NEPPER 2002, I: 220–221.

385 „Megállapítható, hogy a Püspökladány-Eperjesvölgyben temetkező népesség mindkét vizsgált évszázadban igen hasonló halandósági arányokkal jellemezhető. Ezenkívül sem a születéskor várható élettartam, sem a halandósági átlag nem mutat lényeges eltérést... Ez arra utal, hogy a népesség helyben maradó, folyamatosan temetkező lehetett, azaz az Árpád-házi királyok feltételezett áttelepítő politikája őket nem érinthette. Megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a két évszázadban a vizsgált népesség életmódja, gazdasági-társadalmi helyzete – amely kihat az életésélyekre – lényeges változáson nem ment keresztül.”: HÜSE-SZATHMÁRY 2002, 407.

386 Az adatokat Bóna István és B. Horváth Jolán szívességének köszönhetem, vö. FÜLÖP 2000, 175, 177, 179, 182.

387 A sírrablások, a temetkezési szokások, a leletek szeriációs vizsgálata és az antropológiai értékelés alapján a feltárók arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a 10–11. század fordulóján a területre (faluba) új betelepülés történt, s az újonnan jöttek az elhunyt családtagjaikat „a már korábban megnyitott temető területére temették, s vagy az új jövevények, vagy az időlegesen elhagyott temetőt felkereső idegenek rabolták ki a [korábbi] sírokat.”: BENDE-LŐRINCZY 1997, 236–238.

A temetőrészlet feltűnő jellegzetessége volt, hogy 5 sírja a „temető viszonylag zárt tömbjétől távolabb, 30, illetve 42 méterre északra és északkeletre helyezkedett el.”³⁸⁸ Egy sírban volt római, ötben pedig magyar veret: I. András (1046–1060) és Salamon (1063–1074) denárai.³⁸⁹

80. (?) *Szob (Pe)-Vendelin*: Horváth Adolf János 1929–1933 között egy ismeretlen nagyságú falusi temető 142 síros részletét tárta fel, amelynek egy-egy sírjában Aba Sámuel (1041–1044), illetve I. András (1046–1060) denára volt. A leleteket Bakay Kornél feltevésszerűen a 910/930-as évek és 1060 tája közé keltezte.³⁹⁰

Vukovar (Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Lijevo Bara – lásd 81. *Vukovár*

81. *Vukovár (Valkovár, Szerém m.; Vukovar, Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Lijevo Bara*: Zdenko Vinski 1951–1953 között a 10–11. századi temető 438 síros részletét tárta fel, amelynek négy sírjában volt római érme, egyben pedig VII. Konstantinosz Porphyrogenetos & II. Romanos (945–959) solidusa.³⁹¹

82. (?) *Zsitvabesenyő (Bars m.; Bešeňov, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Sírdűlő*: 1974-ben homokbányászásakor 3 sírt (A–C) dúltak fel, de még 1975-ben is 10–15 temetkezést semmisítettek meg. Nevizánszky Gábor, Milan Hanuliak és Jozef Császa 1974–1976 között további 129 síros több részletet tárt fel a temetőből, amelyben magyar érme nem volt. A lelőhelyet Nevizánszky a 9. század vége és a 10. század vége közötti időre keltezte, ami megfelel az előkerült leleteknek, de nem számított az elpusztult, illetőleg feltáratlan részek mellékleteire.

VII. TÍPUS: A 10. SZÁZAD VÉGI–11/12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK (82–120)

Ábrahám (okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-poloha

Podvrbské – lásd 83. (?) *Ábrahám*

83. (?) *Ábrahám (Pozsony m.; Ábrahám, okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-poloha Podvrbské*: Títus Kolník által 1966–1968-ban feltárt 101 síros 11. századi falusi temető(részlet?), két temetkezésében I. István (1000–1038) verette denárral.³⁹² Közöletlen.

84. *Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő*: Cs. Sós Ágnes és Kovács László által 1970-ben megkezdett, majd Szőke M. Béla és Vándor László által 1985–1993 között teljesen feltárt 553 síros, a 10. század vége és a 12. század vége közötti használati idejű falusi temető, amelynek hat sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. Béla (1060–1063) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok. A temető közöletlen.³⁹³

85. (?) *Békés (Bé)-Povádzug*: Trogmayer Ottó és Farkas Gyula 1958-ban 144 sírig feltárt egy a 10. század végétől a 12. század közepéig keltezett falusi temetőrészletet, amelynek 15 sírjában volt magyar érme: I. András (1046–1060) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között kibocsátott denárok.³⁹⁴

86. (?) *Békéscsaba (Bé)-Mokri/Gorka-tanya*: Liska András 2004–2005-ben S végű karikákkal és számos ezüstpénzzel jellemzett 10–11. századi 124 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amely egyelőre közöletlen.³⁹⁵

87. (?) *Bijelo Brdo (Verőce m.; Osječko-Baranjska županija, Hor)-Velika Venecija ulica*: Nuber Károly, Josip Puric és Josip Brunšmid 1895–1897 között, majd Viktor Hoffiller 1907-ben 236 sírig feltárta egy a 10. század utolsó harmadától a 11. század utolsó harmadának elejéig keltezett falusi temető részleteit. Az előkerült római érméken kívül 6 sírban volt magyar zárópénz: Péter (1038–1041, 1044–1046) és I. András (1046–1060) uralkodása között veretett denárok.³⁹⁶

Bešeňov (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Papföld dűlő –lásd 120. (?) *Zsitvabesenyő*

388 Az öt sírban egy-egy nő, felnőtt, fiatal és kisgyermek feküdt, egy gödör pedig üres volt: BENEDE-LŐRINCZY 1997, 226, 284–285. között: 40. kép: 64., 101–102., 131., 239. sír.

389 BENEDE-LŐRINCZY 1997, 226, 235–238.

390 „Az I. András dénár a temetkezési idő felső határát jelezheti (1060 körül). Arra a kérdésre, hogy a legrégebb sírok a X. század első felének melyik évtizedében kerültek földbe, határozott választ adni nem lehet, de semmi sem mond ellene annak, hogy itt is már 910/30 körül éltek és haltak.”: BAKAY 1978, 59, 144.

391 VINSKI 1959; DEMO 2009, I: 18, II: 487–488.

392 STLOUKAL-HANÁKOVÁ-KOLNÍK-VYHNÁLEK 1973; HLINKA-KOLNIKOVÁ-KRASKOVSKÁ-NOVÁK 1978, 43: Nr. 132. A temetőrészlet 11. századi keltezése: PDOS 1989, 81–82: Nr. 1/99. 5. Az adatokat Títus Kolník és Jan Hunka szívességéből egészíthettem ki, ezt ezúton is megköszönöm.

393 A részletes adatokat Szőke szívességének köszönhetem; vö. SZŐKE-VÁNDOR 1996. Kiállított 11–12. századi tárgyak a temetőből: VÁNDOR 2002, 102, 116–118.

394 TROGMAYER 1960–62, 37.

395 LISKA 2005; LISKA 2006.

396 KISS 1972–1973, 79–82; KISS 1973, 335–338; TOMIČIĆ 1991, 112–118.

Bratislava (Szkl)-Oroszvár (Rusovce)-Wiesenacker-dűlő – lásd 106. (?) Pozsony

88. (?) *Csátalja (BK)-Vágotthegy*: Fehér Géza, Cs. Sós Ágnes és Szabó György 1951–1953 között 117 sírral feltárta egy homokbányával megbolygatott falusi temető részletét, amelynek 4 sírjában volt érme: I. István (1000–1038), Salamon (1063–1074) és Géza dux (1064–1074) idejében kibocsátott denár.³⁹⁷

Dolný Peter (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szkl)-Kisrét, II. temető – lásd 96. (?) *Komáromszentpéter*

89. (?) *Ellend (Ba)-Nagyödör-dűlő*: Mintegy 80–100 temetkezés 1937-ben történt kiszántását követően Dombay János 1939-ben 269 sírig feltárta egy falusi temető részletét, amelynek 4 sírjában római, 22 sírjában pedig magyar érme volt: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között veretett denárok.³⁹⁸ A temetőterkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temető használati idejét a 970/1000–1090/1100 közötti időre valószínűsítette.³⁹⁹

90. (?) *Ellend(Ba)-Szilfai-/Szilfa-dűlő*: Dombay János 1939-ben egy falusi temető 178 síros részletét tárta fel, amelynek 9 temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038), I. András (1046–1060) és Béla dux (1048–1060) denára, szórványként pedig Péter (1038–1041, 1044–1046) denára.⁴⁰⁰ A temetőterkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temető használati idejét az érmekhez igazította.⁴⁰¹

91. (?) *Felgyő (Cso)-Kettőshalmi-dűlő*: Mészáros Patrícia, Paluch Tibor, Sós-kúti Kornél és Sz. Wilhelm Gábor egy falusi temető közel száz síros 11. századi részletét tárta fel, amelynek ismeretlen számú temetkezésében Péter (1038–1041, 1044–1046) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben veretett, ismeretlen mennyiségű és meghatározású denár került elő.⁴⁰²

92. *Fiad (So)-Kérpusztá*: A lelőhelyre 1949-ben bukkantak, s ekkor Thomas Edit 4 sírt leletmentett, majd Szőke Béla, Nemeskéri János és Lipták Pál 1950–1951-ben 388 sírral teljesen feltárta a falusi temetőt. 14 temetkezésében volt magyar érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.⁴⁰³ Szőke Béla a sírmező déli harmadát átszelő 65.–68.–368. sírok vonalát/sávját tekintette a temető 10/11. századi határvonalának,⁴⁰⁴ amelyet figyelembe véve, durva becsléssel mintegy 300 sírt származtatott a 11. századból.⁴⁰⁵

93. (?) *Győr (GyMS)-Pósdomb*: Albeker Mária 1969-ben, majd Mesterházy Károly 1974-ben egy falusi temető 217 síros részletét tárta fel úgy, hogy a temető mintegy 40%-a homokbányászás közben megsemmisült. Egyetlen temetkezésében volt érme: Salamon (1063–1074) denára.⁴⁰⁶

94. (?) *Kaposvár (So)-Városi kertészet*: Költő László és M. Aradi Csilla 2005-ben egy falusi temető 132 síros, 11. századi részletét tárta fel, amelynek egy temetkezésében

397 Cs. Sós 1971, 105, 118.

398 DOMBAY 1960, 135–149.

399 „A temető használata... lényegében már a nyitott és s végű karika divatváltásának bekövetkezése után (960–970) kezdődött, ez a tény a temetőnyitás keltezését problematikussá teszi. A temető e központi, korai részén lévő két nyílhegy-mellékletes sír ... sajnos a keltezés szempontjából igen kevésbé használható. A temető legkésőbbi éremlelete (...I. László... denárja) a temető bezárását a XI. század utolsó évezredére keltezi. Összegzés: a teknőszerű völgyoldalban fekvő, majdnem teljesen feltárt temető használati idejének kezdetét 970 és 1000 közé, zárását pedig 1090–1100 körülre keltezhetjük.”: Kiss 1983, 58.

400 DOMBAY 1960, 149–157.

401 „A lelőhelyen, egy parcellányi területen végzett ásattal a temetőnek csak egy része került feltárára. É és ÉNy-i irányban a feltárás talán elérte a legszélső sírokat, a többi irányban azonban a temető feltáratlan maradt... A temetőben jelentkező bordás s végű karikák arra engednek következtetni, hogy a feltárt részlet DNY-on fekvő sírjaiban még a XI. század második felében is temetkeztek... a temetőhasználat kezdetét a XI. század első felének elejére kell tennünk.”: Kiss 1983, 58–59.

402 MÉSZÁROS-PALUCH-SÓSKÚTI-SZ. WILHELM 2007, 126–127; MÉSZÁROS-PALUCH-SÓSKÚTI-SZ. WILHELM 2007a, 200.

403 LIPTÁK-NEMESKÉRI-SZŐKE 1953, 205–207; LIPTÁK 1953; SZŐKE 1953, 297.

404 Szőke Béla szerint a temető déli szélein a 10. század legvégén kezdtek temetkezni, a temető használatát pedig keleten és északon a 12. század elején fejezték be, élettartama tehát kerekén egy és egy negyed évszázad („...dans la zone du sud, les inhumations ont commencés dans les dernières années du Xe siècle, et on a fait les dernières inhumations, à l'extrémité nord et est du champ de sépultures au commencement du XIIe siècle, le cimetiére a donc été en usage pendant environ un siècle et un quart.”): SZŐKE 1953, 297. A tanulmány magyar nyelvű kéziratát Szőke Béla Miklós szívegyéből tanulmányozhattam, amit ezúton is megköszönök. Mesterházy Károly szerint „valószínűleg korábbi néhány évtizeddel a temető megnyitása, mert a sírobolusok nélküli rész több mint egyharmadát teszi ki a teljes temetőnek. Ezt az arányt ugyan gyengíti néhány jellegzetes későbbi ékszer feltűnése a pénz nélküli csoporton belül (pl. bordázott S végű hajkarika), de ugyanitt már szinte kezdettől szerepel az egyszerű bronz S végű hajkarika, amelynek használata a Dunántúlon a 10. század közepén nagy valószínűséggel elterjedt. Kezdetének pontosabb megállapításához nincs biztos fogódzó pontunk.”: MESTERHÁZY 2002, 335.

405 SZŐKE 1953, 297, 297: 6. á.

406 MESTERHÁZY 1974; vö. TAKÁCS-PASZTERNÁK 2000, 263–264.

római, ötben magyar érme látott napvilágot: Péter (1038–1041, 1044–1046) egy és Béla dux (1048–1060) négy denára.⁴⁰⁷

95. *Karcsa (BAZ)-Kormoska*: Révész László 1996–1998 között teljesen feltárta a 11. századi⁴⁰⁸ kis temetőt, amelynek 8 sírjában volt magyar érme: Béla dux (1048–1060) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok. A temető besorolása kérdéses volt, az ásató először inkább templom körülinek sejtette,⁴⁰⁹ majd falusinak tekintette a sírmezőt.⁴¹⁰

96. (?) *Komáromszentpéter (Komárom m.; Dolný Peter, rég.: Svätý Peter; okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Kisrét, II. temető*: Mikuláš Dušek 1959–1960-ban három össze nem függő területen egy falusi temető 136 síros részletét tárta fel. Három temetkezésben volt érme: II. (Jámbor) Boleszláv (972–999), I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) egy-egy denára.⁴¹¹

97. *Letkés (Pe)-Téглаégető I. temető*: Bakay Kornél 1965–1969-ben 91 sírral teljesen feltárta az általa 960–

1100 közé keltezett falusi temetőt, amelynek egyetlen sírjában volt érme: I. László denára.⁴¹²

98. *Letkés (Pe)-Téглаégető II. temető*: Bakay Kornél 1965–1971 között 91 sírral részlegesen feltárta az általa 910/30 vagy 930/40 és 1100 közé keltezett falusi temetőt, amelynek egyetlen temetkezésében volt érme: I. Géza denára.⁴¹³

99. *Magyarhomorog (HB)-Könyadomb*: Dienes István, majd Kovács László 1961–1971, illetőleg 1985–1988 között 540 sírral teljesen feltárta a 10. század vége–12. század eleje közé keltezhető falusi temetőt.⁴¹⁴ A temető 145 temetkezésében volt magyar zárópénz: I. István (1000–1038) és II. István (1116–1131) uralkodása közötti denárokból.⁴¹⁵

100. (?) *Mezőberény (Bé)-Kér-halom-dűlő*: ismeretlen számú sír homokbányászással történt elpusztítását követően Kalmár János 1944-ben egy falusi temető 98 síros részletét tárta fel, valószínűleg ekkor sem teljesen. A temetőrészlet 18 sírjában volt érme: I. András (1046–

407 KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 171–172. A szerzők megjegyezték, hogy a temető nyugati részében mutatkozó két üres terület közül „az északi az eddigi ásatási tapasztalatok alapján talán egy felszínre épített templom körüli temetőre utalhat, a déli pedig egy kultikus terület, »szent liget« lehetett.”: uo. 174. Ezt a lehetőséget nem vettem figyelembe.

408 Révész az érmék földbe kerülésének bizonytalanságát latolgatva az általuk nyújtott *tpq.* figyelembevételével akár az 1030/40-es–1120/30-as évek, akár az 1050/60–1120/30 közötti időszakot is elképzelhetőnek tekintette: Révész 2011, 539.

409 Az ásató jellemzése szerint, „a sírok sorokba, s a sorok kisebb csoportokba rendeződnek. Feltűnő, hogy a temető közepén mintegy 10 × 10 méteres üres sáv van, ahol nem találunk temetkezéseket. Habár régészeti nyoma nincs, de feltehető, hogy e helyen egy talpakon álló kis fatemplom volt hajdan, s e rész azért maradt szabadon. Ez egyben azt is jelentené, hogy a temetőt benépesítő közösség már keresztény volt... A karcsai temető népessége legfeljebb a 10. század közepén betelepített valamely csoport leszármazottja lehet, amelyik maga is új szállást nyitott a 11. század második harmadának az elején... Továbbra is felvethető, hogy a karcsai temető felhagyása egybe eshet a közeli (1 km-re fekvő) karcsai templom első fázisának építésével.”: Révész 2001a.

410 A temetőbeli sírcsoportok közötti üres helyek magyarázatára felmerült az a lehetőség is, „hogy az üres térségben fatemplom emelkedett, mely napjainkra már minden régészeti nyom nélkül elpusztult. Több esetben valóban egyértelműen kirajzolódik a sírok elhelyezkedése nyomán a hajdani, bizonyára talpgerendákon álló templom alaprajza. A karcsai temető esetében azonban ezzel aligha számolhatunk. A temető laza szerkezete, a sírok egymástól való távolsága egyáltalán nem utal semmiféle cinteremre vagy temetőkeretre. Szinte teljesen hiányzik a szuperpozíció... Sem a temetkezési szokások, sem pedig... a temető leletanyaga nem ad választ arra a kérdésre, hogy az itt nyugvók pogányok voltak-e, avagy már keresztények?” Révész 2011, 535–536. A kis temető felhagyása és a közeli karcsai rotunda építése összefügghet egymással. „Az előbbi használó kis település lakói talán maguk is dolgozhattak az új templom építésénél, hogy annak elkészülte után, Kálmán király uralkodása alatt vagy röviddel azt követően már maguk is a templomkertbe hantolják el halottaikat.”: uo. 540.

411 DUŠEK 1964.

412 BAKAY 1978, 59, 152. A keltezésben nagy szerepet játszottak Lengyel Imre biokémiai vizsgálati eredményei, módszerének használhatóságáról vö. KOVÁCS 2011a, 563–565, 575.

413 BAKAY 1978, 91, 162. „Mivel a Letkés I. temető időhatárait relative megalapozottnak tekintjük, (960/70–1100), összehasonlítva az egész temető ritusbeli szokásait, tárgytipusait, viseletét, feltesszük, hogy a Letkés II. népessége legalább egy generációval korábban kezdett itt temetkezni, azaz 930 táján. A felső időhatárt az I. László érme révén ugyancsak 1100 körül jelölhetjük meg.” Itt jegyzem meg, hogy az érme meghatározására Bakay Kornél HÓMAN 1916, 197. oldalt idézte, de miután Miklós Zsuzsa szívességéből megtekinthettem a pénzdarabot, úgy véltem, hogy I. Géza denára.

414 Talán a monografikus feldolgozás hozza meg az ÉNy-i temetőrész mintegy 20 sírja s a tőle nagyjából 30–40 méterre DK-re nyitott, I. István denáraival keltezett temetőmag kapcsolatának véglegesen még nem tisztázott kérdését. Korábban két, jelenleg három feltevést is elképzelhetőnek tartok: 1. Az ÉNy-i részen ismeretlen okból hamar felhagyott temetkezést a közösség a DK-i temetőmag területén folytatta. 2. Ugyanazon a mocsaras környezetből kiemelkedő háton létesült két egymástól független temető: egy 10. századi szállási és egy 11–12. századi falusi sírmező. 3. Egy 10. századi (a század elejéről való?) szállási temetőt az elköltöző közössége hamar felhagyott, majd a század végén visszatért és megnyitotta a falusi temetőt. E feltevésorozat két szélső lánccszemét talán DNS-vizsgálattal lehetne igazolni. A korábbi véleményemet lásd Kovács 2006, 236–240. A magyarhomoroghoz hasonló helyzetet feltételezett a nyíregyháza-felsősimai temető (2:101) kapcsán: JAKAB 2009, 114.

415 Vö. KOVÁCS 2006; KOVÁCS 2007. A temető északnyugati részéhez csatlakozó, de önállóan látszó kis sírcsoport lehet önálló szállási temető, de a falusi temető kezdeti szakasza, amelynek folytatása délkeletre, a nagy temetőrész közepére került: vö. KOVÁCS 1997a, 380–381. A temető további keltezési kérdéseiről: KOVÁCS 2006, 236–244; KOVÁCS 2007, 205–208.

1060) és II. Béla (1131–1141) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.⁴¹⁶ A feltárt részlet használatát Medgyesi Pál és Mesterházy Károly, az előzetes közlemény szerzői a 10. század vége/11. század eleje és 12. század közepe közé keltezték.⁴¹⁷

101. (?) *Nyíregyháza (SzSzB)-Felsősima*: Istvánovits Eszter 2005-ben egy korábban mintegy 30-40%-ban elpusztított falusi temető 106 síros részletét tárta fel, amelynek 19 sírjában I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok láttak napvilágot. A lelőhely jellegzetessége volt, hogy a legdélebbi, Salamon denárával jelzett 228. sírjától 25 m-re délre egy 10. századi lovas sír (136.) került elő.⁴¹⁸ Jakab Attila a temetőrészlet használati idejét 960/970 és a 11. század vége között határozta meg.⁴¹⁹

102. (?) *Öcsöd (JNSz)-Kováshalom*: Raczkó Pál által 1983–1984-ben és 1986-ban feltárt 91 síros falusi temetőrészletből, amelynek 9 temetkezésében volt magyar érme, csak I. István (1000–1038) egyetlen denára van meghatározva.⁴²⁰ A temetőrészlet közöletlen.

103. (?) *Örménykút (Bé)-7/13. lh., Maczonkai-domb*: 1911-ben 31 sírig kutatott, majd 1989 táján tápcsatorna ásásával tovább bolygatott falusi temető újabb 85 síros

részletét tárta fel 1989-ben Juhász Irén. Öt sírban volt magyar érme: Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) denára. A közreadó Liska András a temető használatában a 10. század vége és a 11. század vége között akár 50–60 éves hiátust tételezett fel.⁴²¹

104. (?) *Pécs (Ba)-Somogy/Vasas*: Dombay János 1943–1944-ben 161 sírig tárta fel egy ismeretlen kiterjedésű, talajerózió pusztította falusi temető részletét, amelynek hét sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴²² A temetőterkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temetőrészlet használati idejét a 960/70-es évek tájától a 11. század végéig valószínűsítette.⁴²³

105. (?) *Piliny (Nó)-Sirmányhegy*: Pósta Béla 1894-ben feltárta a falusi temető néhány sírját, majd később még kilencet kiszántottak. Nyáry Albert 1901–1902-ben két össze nem függő 78, illetőleg 82 síros részletét kutatta meg. A temetőrészletek 28 sírjában volt érme: egy bizánci (?), valamint I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok, amelyek gyakorlatilag értékelhetetlenek.⁴²⁴

106. (?) *Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Oroszvár (Rusovce)-Wiesenacker-dűlő*: Sötér Ágost

416 M[EDGYESI]–MESTERHÁZY 1998, 598, 601–602.

417 „A leletanyag alapján tehát a X. századtól a XII. század közepéig használták a temetőt. A temető jellegére nézve hasonló lehetett a Békésvódihoz [2:85], és a X. század végi törzsi telepítésekkel hozhatjuk kapcsolatba, bár a Kér-halom név korai forrásokból nem mutatható ki.”: M[EDGYESI]–MESTERHÁZY 1998, 602.

418 JAKAB 2009, 114.

419 JAKAB 2009, 79, 105–107, 112–114. A temető keleti részének a többitől különböző jellegzetességei alapján Jakab arra gondolt, „ami már a magyarhorogri temető kapcsán is felmerült (KOVÁCS 2006, 237–241), hogy számolnunk kell egy X. századi (utolsó harmadában használt) temető(részlettel), majd folytatásaként kialakult mellette egy XI. század elején(?) kezdődő, sugárirányban terjeszkedő Árpád-kori temető.”: uo. 114.

420 RACZKY (1984); RACZKY (1985); RACZKY (1987). A temető anyagát feldolgozásra Laszlovszky József kapta meg, aki megígérte az érmék adatait.

421 „A temető használati ideje... két időszakra bontható: az első szakasz a X. századra, talán a század végére vagy a XI. század elejére esik, második szakasz pedig a XI. század második felére, utolsó harmadára, a kb. 1065/70-től 1095/1100-ig terjedő időszakra tehető... A legkorábbi sírok X. század végi, XI. század eleji keltezése és a későbbi sírok zömének a XI. század második felére, illetve utolsó harmadára való meghatározása közötti kronológiai hiátus az eltemetések folyamatosságának megszakadására utal. A két szakasz közötti átmenetet, ami akár 50–60 éves időtartam is lehet, csak néhány, ebben a kérdéses időszakban is használatban lévő tárgytípus köthet össze... Valójában... egy olyan, kb. 40–50 éves hiátussal számolhatunk, ami a temető folyamatos használatát a XI. század első felében megszakította.”: LISKA 1996, 192–193; vö. KRECSMÁRIK 1911, 378; LISKA 1996, 175.

422 DOMBAY 1961, 69–80.

423 „A temető használati idejének kezdete – a legkorábbi temetőrészlet pusztulása miatt – nem állapítható meg pontosan, de mindenesetre az s végű karika megjelenése előtti (960–970) időre tehető. A temető használati idejének vége – legalábbis a feltárt temetőrészlet alapján – az éremleletek szerint a XI. század közepére (I. Endre idejére) esik.”: KISS 1983, 265.

424 Valójában nem lehetett értékelni a két feületlen feltárt 169+ síros temetőt, mert a több-kevesebb pontossággal meghatározott 30–34 magyar denára közül Nyáry Albert leírásából balszerencsés módon mindössze 6 db azonosítható a síregyütteséhez, a további pénzek – I. István két, Péter egy, I. Béla egy, Salamon 16 és I. László hét verete – 16 egy-, 4 két- és 1 háromérmés, de a sírleírásban meg nem nevezett temetkezésben láttak napvilágot, vö. NYÁRY 1902; NYÁRY 1904. Az egyébként kitűnő megfigyelő és józan gondolkodású Nyáry még egy dologban nagyon szerencsétlen volt: egy-egy picinyke térképábrán, amelyen bejelölték két ásatásának határait, a párhuzamos kutatóárkakat és azok egymástól való távolságát, végezetül pedig a feltárt sírokat, egyetlen dolgot felejtett el megjelölni: a sírszámokat, ezért a korát megelőző temetőterképe használhatatlannak bizonyult, vö. NYÁRY 1902, 212; NYÁRY 1904, 52. Itt említendő, hogy a „Bjelo brdó kultúra” névadó temetőjének Karlo Franjo Nuber által feltárt 1–140. sírjáról nem készült pontos temetőterkép, a Josip Brunšmid feltárta 141–212. sírról ugyan készült, de maga az ásatás nem közölte – vö. Brunšmid 1903/4. –, csak Zdenko Vinski találta meg és adta közre 1951-ben: KISS 1972–1973, 79–82; KISS 1973, 335–340.

1898-ban 27, 1903-ban 18, Fettich Nándor bejelentésre 1938-ban három, Nemeskéri János és Bottyán Árpád 1942-ben 69, 1943-ban pedig 35 sírt tárt fel. Ezután homokbányászással ismeretlen számú temetkezést semmisítettek meg, majd Magda Pichlerová 1968-ban, 1974–1975-ben és 1978-ban további 68 sírt tárt fel. Horváth Ciprián összegzése szerint, a más korból származó temetkezéseket leszámítva, a 10. század középső harmada és a 11. század közepe közé keltezett⁴²⁵ falusi temetőrészekben 203+68 temetkezés kerülhetett elő, s valamikor legalább 3-400 síros lehetett.⁴²⁶ A temetőrészet egyetlen sírjában volt egy római érme.⁴²⁷ Horváth teljes közléseivel szemben Pichlerová munkájáról csupán ásatási jelentések ismeretesek.⁴²⁸

107. *Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű*: 1943–1947 között többszöri, mintegy 26 temetkezést eredményező leletmentést követően Szőke Béla Miklós és Vándor László 1974–1976 között 203 sírt tárt fel, s a teljes falusi temetőt 220 sírosra becsülte:⁴²⁹ magam legalább 237 temetkezéssel számoltam.⁴³⁰ A temető 44 sírjában volt érme, a meghatározható példányok sorozata Salamon (1063–1074) és II. Béla (1131–1141) uralkodási ideje között vert denár volt. Az ásatók szerint a temetőt „1070–1077 táján hozták létre, s kb. 1100-ig temetkeztek ide; majd újra használatba vették néhány évig, az 1130-as évek elején.”⁴³¹

108. *Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő, Barnatanya*: Medgyesi Pál 1989–1991 között 133 sírral csaknem teljesen feltárt egy falusi temetőt, amelyből csatornaásáskor pusztult csak el néhány temetkezés. Harminc sírban volt magyar érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben vert denárok. A sírmező használatát az ásató a 10. század vége/11. század elejétől a 11. század végéig keltezte.⁴³²

109. (?) *Solt (BK)-Tételhegy*: Szentpéteri József 2005–2009-ben egy 11–12. századi falusi temető 125 sírját tárta fel. Egyetlen sírból I. László (1077–1095) denára került elő.⁴³³

110. (?) *Sorokpolány (Vas)-Berekalja, Kápolnai út*: három sír megbolygatását követően Nemeskéri János és Bottyán Árpád 1941–1944-ben egy zömében 11. századi⁴³⁴ falusi temető összesen 311 sírját tárta fel. Az ásatásokról nem maradt összefüggő temetőterkép.⁴³⁵ 19 sírban volt magyar érme: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴³⁶

Subotica (opšt. Subotica, Szer)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), A-B. temető – lásd 111–112. *Szabadka*

111. *Szabadka (Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Szerb)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), A. temető*: Szekeres László és Ricz Péter 1979–1981-ben teljesen feltárta a 60 síros, a 11. század második felére keltezett falusi temetőt, amelynek egy sírjában I. András (1046–1060) denára került elő, valamint szórványiletként I. László (1077–1095) verete.⁴³⁷

112. (?) *Szabadka (Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Szer)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), B. temető*: Szekeres László és Ricz Péter 1979–1981-ben egy 500–550 sírosra becsült falusi temető 271 sírját tárta fel, amelynek 17 temetkezésében volt magyar érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴³⁸

113. *Szabolcs (SzSzB)-Petőfi utca*: Kovács László 1969–1974 között, csak részben összefüggő több területen egy nagyobb temető 391 síros részletét tárta fel, amelynek négy temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038) két és I. András (1046–1060) egy

425 HORVÁTH 2012, 322.

426 „A feltárt sírok száma tehát 271 lehet, ha pedig ehhez hozzászámítjuk a minden bizonnyal elpusztult, esetleg a mai napig földben lévő temetkezéseket, aligha tévedünk, amikor feltételezzük, hogy a temető legkevesebb 300-400 síros lehetett egykor. Nem zárható ki azonban, hogy ezt akár jóval felül is múlhatta, hiszen... a temető kiterjedése csak hozzávetőlegesen határozható be.”: HORVÁTH 2012, 228–231, 305.

427 HORVÁTH 2012, 293, 321–322.

428 PICHLEROVÁ 1977; PICHLEROVÁ 1980; PICHLEROVÁ 1983.

429 A 203 sírból nyolc korábban már meglelt temetkezés újrafeltárása volt: SZŐKE-VÁNDOR 1987, 7–8.

430 KOVÁCS 1990, 321–326.

431 SZŐKE-VÁNDOR 1987, 79; vö. KOVÁCS 1990, 313–320.

432 MEDGYESI 1993, 487, 490–491.

433 SZENTPÉTERI 2008, 273; SZENTPÉTERI 2010, 63–65.

434 A temetőt az előkerült érmék alapján „az egész 11. században használták, de elképzelhető, hogy már valamivel előtte is temetkeztek bele. Használata tehát valamikor a 10. század végén, az ezredforduló táján kezdődhetett és a 12. század elejéig tartott, amikor is a közösség az újonnan felépült és ma is álló Árpád-kori eredetű Szent Vencel... templom köré kezdett el temetkezni.”: Kiss 2000, 203.

435 Kiss 2000, 146–147, 226–232: 79–85. kép.

436 Kiss 2000, 199–201.

437 SZEKERES-SZEKERES 1996, 63–65. Mivel a temető területén I. László meghatározhatatlan H? típusú denarának szórványlelete is előkerült, a lelőhelyet nem lehet teljes biztonsággal bolygatatlannak tekinteni: SZEKERES-SZEKERES 1996, 64.

438 SZEKERES-SZEKERES 1996, 64–65.

záróérméje, valamint egy sírban 12. századi anonim denár. A 10–11. század fordulója és a 12. század eleje közé keltezett temetőrészletek több ismertetőjegyük alapján inkább falusi temetőnek tűntek, ugyanakkor az ebben a temetőtípusban egyedülálló anonim denár miatt felvetődött a templom körüli típusának lehetősége is. Miután a temető belseje is hiányosan feltárt, a széleit pedig nem sikerült mindenütt megtalálnom, kényszerűségből a falusi típus mellett döntöttem.⁴³⁹

114. (?) *Szentes (Cso)-Szentlászló*: Csallány Gábor 1932–1933-ban két össze nem függő területen egy falusi temető 109 síros részletét tárta fel. Egy-egy sírban római kisbronz, illetve Salamon (1063–1074) denára volt.⁴⁴⁰

115. (?) *Szombathely (Vas)-Kisfaludy utca*: 1965-ben mintegy 10 sírt megsemmisítettek, majd 1988–2006 között Ilon Gábor, Kiss Gábor és Pap Ildikó Katalin egy falusi temető összesen 158 sírját tárta fel.⁴⁴¹ 14 sírban került elő magyar érme (az egyikben rómaival együtt): I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴⁴²

116. (?) *Tiszalök (SzSzB)-Rázompusztá I. temető (Gyémántpart-domb)*: 1896-ban és 1923–1924-ben is megbolygatott falusi temetőben Rohács Józsefnek 1950-ben „több száz kitermelt sírből mintegy 150 csontvázat sikerült megmenteni, néhányat mellékletekkel együtt”. A 10. század vége és a 11. század vége között keltezett leleteket Méri István 1951-ben a 130–138/140. sír feltárással hitelesítette. A temetőrészlet 11 sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között veretett denárok.⁴⁴³

117. *Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztá*: Kovács László 1976–1984 között teljesen feltárta a 252 síros falusi temetőt. Témánkat illetően megjegyzendő, hogy a délkeleti szélén a szélső temetkezésektől 8 m-re három

– egy nagyobb és két kisebb – gyermek sírja, a nyugati szélén 12 m-re egy kisgyermek sírja volt. A sírmező 34 temetkezésében volt érme: Aba Sámuel (1041–1044) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴⁴⁴

118. *Újlőrincfalva (He)-Magyarad*: 1973-ban egy dombátvágással néhány sír elpusztítását követően Szabó János Győző 63 sírral teljesen feltárta a 980–1060 közé keltezett kis falusi temetőt, amelynek három temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038) és Aba Sámuel (1041–1044) denára.⁴⁴⁵

119. (?) *Zalavár (Za)-Községi I. sz. temető*: néhány sír elpusztulását követően B. Mikes Katalin 1951-ben és 1953-ban egy általa mintegy 230 sírosra becsült falusi temető 135 11. századi temetkezését tárta fel, amelynek egyetlen sírjában I. András (1046–1060) denára került elő.⁴⁴⁶

120. (?) *Zsitvabesenyő (Bars m.; Bešeňov, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Papföld-dűlő*: 1942-ben bolygatták meg a falusi temetőt, amelynek Szőke Béla, Nemeskéri János és Csongár Tibor 72 síros részletét tárta fel, de a leletanyag a II. világháborúban megsemmisült. 1949–1950-ben Ludmila Kraskovská újabb 129 sírt tárt fel, s ennek 3 temetkezésében volt érme: I. László (1077–1095) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között kibocsátott denárok.⁴⁴⁷ Az összesen 201 síros temetőrészlet használati idejét Kraskovská a 10. század második fele és a 12. század közepe közé keltezte.⁴⁴⁸

VIII. TÍPUS: A 11. SZÁZADBAN MEGNYITOTT TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK – lásd e kötetben megjelenő, „Érmeletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141)” című tanulmányomat.

439 KOVÁCS 1994a, 15, 142–143, 179–181.

440 SZÉLL 1941, 233.

441 TÓTH–PAP 2007, 83–84.

442 Pap Ildikó Katalin szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm; vö. KRIZSÁN 2010, 124–127.

443 MÉRI 1952, 56; TÓTH 2011, 89, 98.

444 KOVÁCS 1986b. A teljes publikáció kiadás előtt: KOVÁCS 2014?.

445 SZABÓ 1976, 23–26; RÉVÉSZ 2008, 310–334. Révész László egyetértett Szabó fenti keltezésével, amely figyelembe vette Lengyel Imre csontkémiai vizsgálati eredményeit is. Utóbbiak használhatóságára vö. KOVÁCS 2011a, 571–572, 596–597.

446 TETTAMANTI 1971, 216, 221. A temető „használatának időtartama az S végű karikák alapján: a XI. század elejétől a század utolsó harmadáig, esetleg végéig”: uo. 232.

447 FÉK 1962, 24; Nr. 83; KRASKOVSKÁ 1950; SZŐKE–NEMESKÉRI 1954; KRASKOVSKÁ 1958; KRASKOVSKÁ 1964, 125; KOLNÍKOVÁ 1967, 190; Nr. 1, 198; Nr. 21, 199; Nr. 31, 200; Nr. 44; HLINKA–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1968, 49–50; Nr. 29; PDOS 1989, I: 241: 8:5 (365.), Nr. 4.

448 KRASKOVSKÁ 1958, 434, 440.

3. MELLÉKLET

A BÓNA ISTVÁN ÁLTAL LISTÁZOTT „KATONAI TEMETŐK” AZONOSÍTHATÓ LELŐHELYEI NÉHÁNY KIEGÉSZÍTÉSSEL

1. *Aldebrő (He)-Mocsáros*: homokbányászás közben megbolygatott temetőből 1962-ben Szabó János Győző 34 síros részletet tárt fel. A nem/életkor-meghatározást részben ő, részben Marcsik Antónia végezte.⁴⁴⁹ A temető nagyságát Szabó mintegy 50-70 sírosra becsülte.⁴⁵⁰

Biharea (jud. Bihor, Rom)-Somlyóhegy – lásd 2. *Bihar (Bihar m.)*

2. *Bihar (Bihar m.; Biharea, jud. Bihor, Rom)-Somlyóhegy*: 1902-ben megbolygatott sírt (1.) követően Karácsonyi János további hét (2–8.) temetkezést tárt fel egy feltehetően nagyobb temető részeként.⁴⁵¹ A nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

3. *Bodrogszerdahely (Zemplén m.; Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Bálványhegy*: 1926-ban J. Kukla Stabskapitán/vezérkari százados két, 1937-ban Jiří Neustupný és Bedřich Svoboda szintén két, 1941-ben Fettich Nándor, László Gyula, Méri István és Malán Mihály kilenc sírt tárt fel. Az utóbbiak nem/életkor-meghatározását Malán végezte.⁴⁵² A temetőt ismeretlen sírszámúnak nevezte Fodor István.⁴⁵³

4. *Bodrogvécs (Zemplén m.; Somotor-Več, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-homokdomb a Lecse-kocsmával szemben*: 1897-ben a dombon, 1898-ban pedig a domb keleti oldalán egy rendkívül gazdag temető ismeretlen számú sírját bolygatták meg. Síregyüttest nem figyeltek meg, mivel azonban a Szendrei János, majd Dókus Gyula begyűjtötte szórványleletek között 18 kengyel és 10 zablavolt, legalább 10 sír előkerülése valószínűsíthető.⁴⁵⁴ A nemmeghatározásra semmiféle adat nem volt.

5. *Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő*: Erdélyi István és Siklósi Gyula 1976–1980 között 57 egyén sírját figyelte meg, illetve tárta fel, s a temető nagyságát 70–75 sírosra

becsülte.⁴⁵⁵ 47 egyén nem/életkor-meghatározását Kiszely István végezte.⁴⁵⁶

Červeník (okr. Hlohovec, Trnavský kraj, Szlk)-homokbánya – lásd 37. *Vörösvár*

Červený Kameň (okr. Ilava, Trnavský kraj, Szlk) – lásd 37. *Vörösvár*

Cluj-Napoca (jud. Cluj, Rom)-Szántó utca – lásd 19. *Kolozsvár*

Cluj-Napoca (jud. Cluj, Rom)-Zápolya utca – lásd 20. *Kolozsvár*

Dobrá (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Ligahomok – lásd 18. *Kisdobra*

Dudeștii Vechi (jud. Torontal, Rom)-Bukovapuszta – lásd 22. *Óbesenyő*

6. *Domaszék (Cso)-Bojárhalom*: részletesen tárgyalva: 1: 4.

7. *Eger (He)-Szépasszony-völgy*: 1898–1899-ben valamilyen mértékben 33 sírt figyeltek meg, s ugyanekkor részletekben Bartalos Gyula 36 temetkezést (A–C, 1–33.) fel is tárt, de csak az utóbbi 33 sír szerepel a temetőterképén. 1968-ban a lelőhely szomszédságában újra csontvázakat bolygattak meg, s 1969-ben Nagy Árpád újabb öt sírt (1969/1–5.) tárt fel, s öt egyén csontmaradványait, valamint további szórvány csontokat gyűjtött össze. A temető feltételezetten mintegy 100–120 síros lehetett.⁴⁵⁷ A nemet/életkort többnyire csak a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

8. *Eperjeske (SzSzB)-a Forrás-dombbal szemközti domb*: 1920-ban dombelhordáskor sírra akadtak (1.), majd Jármay Miklós földbirtokos, Tamás öccse és Tibor sógora a 2–5., s meghívásukra Kiss Lajos a 6–8. sírt tárta fel.⁴⁵⁸ A nemet csak a mellékletek alapján lehetett megbecsülni. Jóllehet Kiss feltételezte további sírok

449 RÉVÉSZ 2008, 18–37.

450 „Az ásató szerint a temető keleti felét (legfeljebb kétharmadát) sikerült megmenteni.”: RÉVÉSZ 2008, 37.

451 GÁLL 2013, 51–56. A Karácsonyi feltárta egyetlen soros sírcsoport egy nagyobb temető része lehetett, mert „1898-ban a szomszédos szőlősökben is előkerültek még sírok, amely egyértelműen jelzi, hogy egy jóval nagyobb temetővel vagy pedig a közelben még egy kisebb temetővel lehet dolgunk.”: uo. 51.

452 A magyar feltárás ismertetése: ERDÉLYI 1961–62; vö. FODOR 1996a; a cseh ásatások kritikai közlése: NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2008.

453 FODOR 1996a, 138.

454 SZENDREI 1898; DÓKUS 1900. Révész László összefoglalása: RÉVÉSZ 1996d, 140.

455 ERDÉLYI 1993.

456 KISZELY 1993.

457 RÉVÉSZ 2008, 109–113, 118.

458 KISS 1920–1922; FETTICH 1937, 79–80.

létezését,⁴⁵⁹ a temetőt teljesen feltártnak szokás tekinteni.

9. *Gádosos (Bé)-Bocskai u. 44.*: 1933-ban a háztulajdonos az udvarán homokkitermelés közben bukkant az első sírra, amelyet Csallány Gábor hitelesített és további 3 temetkezést tárt fel.⁴⁶⁰ 1970-ben Bakay Kornél és Bálint Csanád megerősítette és kiegészítette a teljes feltárást jelentő eredményeket.⁴⁶¹ A nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

10. *Hencida (HB)-Szerdek-halom*: Útépítés során 1933-ban kettévágott halomban részben megmentett (1–4.), majd Fettich Nándor által feltárt (5–26.) 26 síros temető. A megmentett csontanyagból Bartucz Lajos csak 6 teljes csontvázat és 2 külön koponyát határozott meg.⁴⁶² Jóllehet a temetőtérképen nem tüntették fel a feltárást határait, helyszínelés nélkül is teljesen feltártnak illik a temetőt tekinteni,⁴⁶³ bár ezt Révész László kétségbe vontta.⁴⁶⁴

11. *Homokmégy (BK)-Halom*: 1951–1952-ben homokbányászás közben egy valószínűleg háromsoros temető nyolcsíros részletét találta meg vagy tárta fel Laszczik Ernő, Cs. Sós Ágnes, Komáromy József és Mérey Kádár Ervin, majd a temető felét–harmadát a homokkitermeléssel elpusztították, a többi pedig feltáratlan maradt. A leletek egy része elveszett, a többi részletesen még közöletlen.⁴⁶⁵ Az embertani anyagot Lipták Pál határozta meg.⁴⁶⁶

12. *Karos (BAZ)-Eperjesszög, I. temető*: Az 1899-ben répavermeléskor talált sírok leleteinek néhányát

Dókus Gyulához juttatták. 1935-ben szőlőültetéskor is sok temetkezést bolygattak meg, mert 20 kengyelpárnál is többet őriztek meg. E leletek előkerülését követően Horváth Tibor 13 síros temetőrészletet és három koponyát tárt fel. A temető nagyságát a leleteket közreadó Révész László 80–100 sírosra valószínűsítette.⁴⁶⁷ Az eltemetettek nemét/életkorát a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

13. *Karos (BAZ)-Eperjesszög, II. temető*: 1985-ben kiszántott leletek helyszínelését követően Révész László 1986–1990-ben 73 sírral teljesen feltárta a becslése szerint egykor mintegy 84–88 síros temetőt.⁴⁶⁸ A nem/életkor-meghatározást Kustár Ágnes végezte,⁴⁶⁹ de mindazon infans II és juvenis meghatározásainál,⁴⁷⁰ amely csontváz felnőtt jellegű mellékleteket kapott, Révész megfigyeléseit vettem figyelembe.

14. *Karos (BAZ)-Eperjesszög, III. temető*: Révész László vezetésével 1988-ban és 1990-ben egyetlen sorban 19 sírral teljesen feltárt temető. A mellékletek alapján az összes, a csontmaradványok alapján embertanilag csupán 15 egyén nemét/életkorát lehetett meghatározni.⁴⁷¹

15. *Kecel (BK)-Vadéi-dűlő*: 1934-ben homokbányászás-kor három sír (1–3.) leleteit mentették meg, majd Fettich Nándor 1934-ben végzett helyszínelésén további három temetkezést (4–6.) talált.⁴⁷² Utóbbiak közül az első sírban idős, gazdag nő feküdt, a másodikban kétélű kard, fokosbárd és edény mellékletű lószerszámos lovas vitéz, a harmadikban ezüst- és bronzveretekkel kivert övű és két sarlóval, edénnyel is ellátott férfi. Temetőtérkép nem készült, illetőleg nem közölt. Az embertani anyagot

459 Jósa András kenézlői mechanikus számítgatásaihoz hasonlóan vélekedett Kiss az itteni sírszámról is. „Több sírra nem akadtunk, pedig a lelőhely minden részén huzattunk kutatóárokot. Mindemellét valószínű, hogy nemcsak e nyolc sír volt ott. Több körülmény mutat arra. Ha csak három sorból állott is a temető, a megtalált sírokból következtetve, a 21 m hosszú sorokban legalább 24 sírnak kellett lenni, minden sorban nyolc. Hogy csak nyolc sírra akadtunk, annak magyarázatát a sírok mélységének feltűnő különbözőségében [egy ásonyomtól 180 cm-ig] kell keresnünk. A domb tetejét ezer esztendőn keresztül az eső és szél annyira elkoptatta, hogy szántás és más földmunkák alkalmával kiashatták, felszánthatták, mint azt legutóbb Kenézlőn is tapasztalhattuk.”: Kiss 1920–22, 55. Kiss számszerű véleménye teljességgel megalapozatlan.

460 FETTICH 1937, I: 102–104.

461 BAKAY-BÁLINT 1971, 57; BÁLINT 1991, 37–51.

462 Ezek közül hatot meg is nevezett: 4 férfi (6., 9., 10., 18.) és 2 nő (5., 16.): FETTICH 1937, I: 99.

463 Vö. FETTICH 1937, II: LXXXIX. t. 4.

464 RÉVÉSZ 1996, 66–67.

465 HORVÁTH 1993, 324–325, 336–337: 5–6. kép; [HORVÁTH] 1996, 312–314.

466 LIPTÁK 1952, 283–286.

467 RÉVÉSZ 1996, 13–15.

468 Révész 1996, 15–33. „A szórványleletekből ... legalább 6 sír megsemmisülésére gondolhatunk. Ha ehhez hozzáadjuk a magasabban fekvő s bizonyára teljesen elpusztított gyereksírokat is, legszerényebb becslés szerint is a temetkezések 15–20%-ának megsemmisülésével kell számolnunk.”: uo. 33.

469 Nem volt vizsgálható a 24. sírbéli egy év körüli gyermek koponyája: KUSTÁR 1996, 414–415; vö. Révész 1996, 20.

470 A sírszámot Kustár/Révész meghatározása követi: 2.: juv./férfi, 4.: ?/nő, 12.: inf. II/nő, 13.: juv./nő, 14.: juv./férfi, 24.: ?/gyermek, 25.: ?/nő, 33.: juv./férfi, 34.: ?/férfi, 39.: ?/gyermek, 45.: ?/nő, 49.: ?/nő, 53.: juv./nő, 54.: ?/nő, 62.: ?/nő.

471 Révész 1996, 33–38; KUSTÁR 1996, 416.

472 Homokhordás közben az első sírt 1934. nov. 26-án, a másodikat dec. 5-én, a harmadikat dec. 10-én lették, a negyediket az 1935. márc. 12–15. között helyszínelést végző Fettich kibontva és erősen megbolygatva találta, s csak az utolsó két temetkezést tárta fel maga, és egy szóval sem utalt a temető kiterjedésére: FETTICH 1937, I: 104–107; LÁSZLÓ 1944, 156–158; SZÓKE 1962, 23: Nr. 5.

Bartucz Lajos határozta meg.⁴⁷³

16. *Kenézlő (SzSzB)-Fazekas-zug/Fazekas-dűlő, I. temető*: 1913-ban szántással megbolygatott, majd Jósa András és Kiss Lajos által hitelesített (1–3.) és feltárt (4–25.) 25 síros temető egy 14 síros és öt hézagos (2–2–2–4–1 sírból álló) sírsorral,⁴⁷⁴ de nem lehetetlen hogy további sírok a földben maradtak. A kérdést mindeddig a legrészletesebb tárgyaló Révész László akár 75–100 hajdani temetkezéssel is számolt.⁴⁷⁵ Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.⁴⁷⁶ A fentiek szerint csak részlegesen feltártnak lehet tekinteni.

17. *Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug/Fazekas-dűlő, II. temető*: Az ugyanebben a határrészben, de Dienes István 1959. évi helyszínelésén kapott információk alapján feltételezhetően egy 150 m-rel északabbra fekvő kisebb dombon, Fettich Nándor által 1927-ben és 1929-ben

feltárt újabb 25 síros II. temetőt, amelyet az eltemetettek más nemi aránya miatt Bóna István nem vett fel a katonai temetők listájába,⁴⁷⁷ Fettich még a Jósa-ásatás folytatásának tekintette (26–50.).⁴⁷⁸ 20 sír embertani anyagát Bartucz Lajos határozta meg, háromét pedig a mellékletei alapján lehetett megbecsülni.⁴⁷⁹

18. *Kisdobra (Zemplén m.; Dobrá, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Ligahomok*: 1899-ben homokbányászással megbolygatott temető, amelynek nyolcsíros részletét össze nem függő területeken Dókus Gyula tárta fel.⁴⁸⁰ Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

19. *Kolozsvár (Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Szántó utca*: Ioana Hica római kori temető ásatásának melléktermékeként előkerült 26 síros, véglegesen még közöletlen temetőrészlet, antropológus

473 Bartucz meghatározásai: 1. idős nő, 2, 4–6: férfi, a 3. sírban a veretes öv alapján szintén férfi nyugodott: FETTICH 1937, I: 106.

474 A nyugati É–D-i irányú sírsorban 14 temetkezés volt, a keleti ötben pedig csak 11, ezt Jósa a következőképpen magyarázta: az öt sírsor „egymástól három, az egyes sírok pedig a sorokban két méter közökben esnek, mint azt megközelítőleg a [nagy]halász-kis zomborhegyi és a micskepusztai temetőben is tapasztaltuk. A 14 méter hosszú sorokban eredetileg 8-8 sírnak kellett lenni, a mint az a pontos helyszíni rajzból is kiténik. Hogy a sorok igen hézagosak, annak csak az lehet az oka, hogy a sírok nem egyenlő mélységre lévén ásva, a csaknem futóhomokba ázott sírok közül a sekélyebb mélységűeket a szél már századok előtt feltárta és elpusztította... A 6 m széles dél-észak irányú választó [azaz a 14 síros és a legnyugatibb, a 10–11. sírből álló ötödik sor között futó] úttól nyugatra eső 26 m hosszú sírsorban 14 sír közül... egy sír sem volt elpusztulva, vagy a temetés óta megbolygatva, a minek valószínűleg az az oka, hogy ott a sírok mélyebbre voltak ásva, mint a temetőnek ötsoros részében, ahol az eredetileg 40 sírből csak 11 maradt meg... Lehetséges az, hogy itten nyugat felé [azaz a 14 síros sorral párhuzamosan, tovább nyugatra] még több sírsor van, de mivel az őszi vetés alá szükségessé vált szántásnak ideje bekövetkezett, az ásatásnak folytatása csak az idej aratás után maradt...”: JÓSA 1914, 305–306. A tervezett ásatásra mindössze egyetlen napon 1915-ben Kiss sort is kerített, de a 14 síros sortól nyugatra „3 méter távolságra hat kutatóárkot húzatott...”, majd a sorok között is, de sírra nem akadt. A már 1913-ban feltárt sírsorok északi és déli végeinél is hasonló módon kutatót, de eredménytelenül”: DIENES 1964c, 85.

475 Kovács László és Révész László 1990-es hitelesítő ásatásán a lelőhely nyomait nem sikerült megtalálni, de Perjés Gábor idős kenézlői adatközlő szerint „1919–20-ban a helyi földbirtokos, Szalay Géza is feltárt a temető területén legalább nyolc sírt, közülük az egyik lovas volt, a feltárásokon fiatalemberként részt vevő adatközlő szerint tarsolyt is találtak mellette. Elbeszélése alapján ezek az ásatások a Jósa által feltárt temetőrészlettől délre folytak. Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a jelenleg ismert 25 sír a hajdani temetőnek csak egyharmad-egynegyed résznyi töredékét képezi, s ily módon részletes elemzésre... nem alkalmas.”: RÉVÉSZ 1996e, 150–151.

476 „A melléklet nélküli, vagy egy-két tárggyal ellátott sírok nemét ma már – antropológiai elemzés híján – nem lehet megállapítani.”: RÉVÉSZ 1996e, 151. Révész 8 harcos, 3 nő és 9 melléklet nélküli sírt említett: uo.

477 BÓNA 1997, 1454; BÓNA 1997a, 355.

478 Az ásatást Szalay Géza földbirtokos meghívására 1927-ben és 1930-ban Fettich Nándor végezte el. S bár több napi keresés után találta meg az új sírokat, maga is megállapította, hogy „csak feltevés, hogy az alábbi 25 sír (26.–50. sz.) a Jósa által felásott temetőrész folytatása.”: FETTICH 1931, 78. Fettich meglepő módon késpénznek vette, amit Jósa az elpusztult sírokról feltételezett: „A rendszeres ásatásokkal feltárt sírokon kívül Jósa még 29 elpusztult sírt állapított meg [!] Kenézlőn (JÓSA 1914, 336.). Ezeket a szél tette tönkre azáltal, hogy évszázadokon át a homokot levitte róluk és így a leletek a gazdasági munkáknak áldozatul estek. Az ilyen módon szétszóródott sírmellékletekből is megkerült néhány darab [női lószerszám 2 kutyabrázolásos kisszívvege, köves gyűrű, ezeket a II. temetőhöz azonosította: RÉVÉSZ 1996e, 151., továbbá azok az övveretek, amelyeket még Jósa az 1. és 3. sírből származtatott: JÓSA 1914, 308, 308: XIV. kép]. A sírok száma összesen körülbelül 80 lehetett. Ebből tehát összesen 51-et ásatásból ismerünk”: FETTICH 1931, 102. 1990-ben Kovács László és Révész László hitelesítő ásatási kísérletén az I. temető helyét nem sikerült megtalálni, „viszont teljes bizonyossággal megtaláltuk a Fettich Nándor-féle 1927. és 1930. évi feltárás helyét, Rábukkantunk őt, általa a feltárás után otthagytott temetkezés maradványára, s közülük a 46. számút [külön számozva: 20.] egy előkerült veret alapján azonosítani tudtuk”: KOVÁCS–RÉVÉSZ 1992. Révész jogosan furcsállotta, hogy Fettich milyen szaggatott ütemben ásatott: 1927. április 3–14. között (26–48.) után még nov. 10-én (49.), majd ismeretlen okból 1930. jún. 30-án (50.), és kétségbe vonta a temetőterképe hitelességét is: RÉVÉSZ 1996e, 151–152.

479 „A kenézlői temető 25 sírja közül, amelyeket 1927 tavaszán [! – vö. előző jegyzet] Fettich Nándorral a Jósa-féle lelőhely folytatásában együtt ástunk fel, 20 esetben a nemet és az életkort is meg lehetett állapítani. E szerint 10 volt férfi, 8 nő és 2 gyermek. Tehát nem harci, hanem ú. n. *teleptemetővel* van dolgunk [kiemelés: K. L.]. Viszont feltűnő a nők és gyermekek aránylag kicsi száma. Ez arra vall, hogy a honfoglalók kevés nővel jöttek e hazába s így kicsi volt a gyermekáldás is. Ezzel ellentétben az Árpádkor elejéről való temetőkben már jóval több nőt és gyermeket találunk.”: BARTUCZ 1931, 114–116.

480 Dókus a beszámolója szerint négy gyalogsírt, 3 lovas sírt és egy nyakperces koponyát talált, de további szórványletek alapján még három lovas sír megbolygatását feltételezte: DÓKUS 1900, 52–61.

által meghatározott nemi/életkori adatokkal.⁴⁸¹ A lelőhelyet a közreadó temetőrésznek nevezte.⁴⁸²

20. *Kolozsvár (Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Zápolya utca*: 1911-ben Kovács István és Létay Balázs vezetésével feltárt nyolc (1–8.) és 1942-ben László Gyula által feltárt további három (9–11.) síros, bizonyíthatóan nem csatlakoztatott területű két temetőrészlet. Az eltemetettek többségének nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.⁴⁸³

21. *Kunágota (Cso)*: 1925-ben Móra Ferenc egy megbolygatott sírt hitelesített és további három sírt és kettőnek maradványát tárta fel, s a hat sírral a temetőt teljesen feltártnak illik tekinteni.⁴⁸⁴ Az eltemetettek nemét/életkorát az ásató becsülte meg.

22. *Óbesenyő (Torontál m.; Dudeștii Vechi, jud. Torontál, Rom)-Bukovapuszta*: Nem egy temető önálló lelőhelye, hanem egymás közelében álló kilenc halmocska közül heten (II–V., VIII–IX.) talált sírok, amelyek lehetnek magányos sírok, de kisebb temetők részei is. Az „összevont” lelőhely a Bóna István alapfeltételének nem felelt meg.⁴⁸⁵ Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

23. *Piliny (Nó)-Leshegy*: 1871-ben Nyáry Jenő által feltárt 5 síros temető(részlet?). Az eltemetettek nemét a mellékletek, illetőleg Skorovszki főorvos véleménye alapján határozták meg.⁴⁸⁶

24. *Rakamaz (SzSzB)-Strázsadombi-dűlő*: 1974-ben a földgyalus tereprendezéskor előkerült temető déli szárnyát megsemmisítették, a középtájon lévő,

legalább két sorban fekvő sírokat is kiforgatták (A–J.), s a leletmentő Dienes István csupán a temető északi végének három sorban fekvő további kilenc sírját (1–9.) figyelhette meg, illetőleg tárta fel.⁴⁸⁷ A nemmeghatározásokat a mellékletek alapján Fodor István valószínűsítette, majd Szathmáry László és Guba Zsuzsa végezte.⁴⁸⁸ A temető csak részlegesen feltártnak tekinthető.

Sered' (okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vršky) I–II. temető – lásd 29–30. *Szered Somotor-Več (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-homokdomb a Lecse-kocsmával szemben* – lásd 4. *Bodrogvécs*

Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Bálványhegy – lásd 3. *Bodrogszerdahely*

25. *Szabadkigyós (Bé)-Pálligeti-tábla*: 1967-ben nyitott homokbányában Juhász Irén 3 sír leleteit mentette meg (1–3.), majd 1968-ban ő és Bálint Csanád további 15 temetkezést (4–13, 14a–b, 15–17.) tárt fel, illetőleg figyelt meg.⁴⁸⁹ A nem- és életkor-meghatározásokat Lotterhof Edit készítette.⁴⁹⁰ Mivel a temető eredeti nagyságát Bálint 25 sírosra becsülte, nem tekinthető teljesen feltártnak.⁴⁹¹

26. *Szeged (Cso)-Algyő 258. kútkörzet*: Kürti Béla vezetésével 1973–1976 között 83 sírral teljesen feltárt temető, amelyet az ásató „hivatásosan katonáskodó réteg (kíséret) temetőjének” tekintett.⁴⁹² A nem/életkor meghatározását 77 csontváz esetében Marcsik Antónia és Szalai Ferenc végezte.⁴⁹³

27. *Szeged (Cso)-Csongrádi út*: Kürti Béla vezetésével 1974–1987 között teljesen feltárt 13 síros temető, amelynek szerkezetét az ásató többféleképpen is

481 Az egyének neme és életkora: hét fegyveres férfi (ad.: 12., mat.: 4., 6., 10., 11., mat.-sen.: 22., sen.: 25.), továbbá 1 nő (ad.: 26.), 4 gyermek: (inf. I.: 14., inf. I/II.: 16., inf. II.: 15., 20.): GÁLL 2013, 261–265.

482 GÁLL 2013, 267.

483 Gáll Erwin szerint a 10. sírba mat. II. korú (35–40 éves) férfit temettek: GÁLL 2013, 268–280.

484 „... a kunágotai lovas-temető mindössze hat sírból állott. Ezek feltárása után többnek két napos munkával se találtuk semmi nyomát”: MÓRA 1926, 125.

485 A sírok jegyzéke halmonként: II. 1: nő, 2: ?, a kora is kérdéses, III. 1: fegyveres férfi, IV. 1: ?, 2–3: fegyveres férfi, 4: ?, továbbá talán egy fegyveres férfi sírjából megmaradt hat nyílcsúcs szórványlelete, V. A: fegyveres férfi, B: fegyveres férfi, VIII. X: fegyveres férfi, IX. fegyveres férfi: GÁLL 2013, 66–83. Egyesítve valóban nyolc fegyveres férfi, de nem egy temetőből, továbbá mellettük mégis volt egy nő és 3 meghatározhatatlan egyén.

486 Br. NYÁRY 1873; RÉVÉSZ 1996h.

487 DIENES 1975, 88.

488 FODOR 1996, 110–111. Vizsgálható volt az A., az E. vagy F., valamint az 1–9. sír anyaga, kettő (2., 7.) kivételével mind férfisír: SZATHMÁRY–GUBA 1999, 463–464.

489 BÁLINT 1971, 49–48.

490 Az antropológusnak az ásatóétól némileg eltérő adataira támaszkodtam, vö. LOTTERHOF 1971, 91.

491 BÁLINT 1971, 78.

492 KÜRTI 1978/79, 323–325, 343. A fegyveres férfiak számát a temetőtérképről olvastam le, vö. KÜRTI 2001, 23: 16. kép.

493 KÜRTI 2001, 22–24. „Az algyői temető anyagából 77 egyén csontváza állt az embertani vizsgálat rendelkezésére. A mintában 12 a gyermek, 11 a fiatalkorú és 54 a felnőtt, 61 csontváz esetében lehetett a nemet meghatározni: erős férfítöbblet mutatható ki (41:20)”: KÜRTI 2001, 24. E szerint az 54 felnőtt nemmeghatározása még 7 fiatalkorúval egészült ki, s így jött ki a 41 férfi, 20 nő, 4 fiatalkorú, 12 gyermek és 6 meghatározhatatlan állomány.

értelmezte,⁴⁹⁴ de végül egy katonai közösség temetőjének nevezte.⁴⁹⁵ Az eltemetettek nemét/életkorát a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

28. *Szentes (Cso)-Borbásföld*: Szabó János Győző által 1953–1954-ben teljesen feltárt 21 síros temető, amelyből a 4. sír levonásával 20 marad.⁴⁹⁶ A nem és életkor több esetben antropológus, talán az ásatáson részt vett Lipták Pál által meghatározott.⁴⁹⁷

29. *Szered (Pozsony m.; Sered', okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vršky) I. temető*: homokbányászással folyamatosan pusztított temetőben ismeretlen számú sír semmisült meg. 1952-ben egy sírra találtak (1/52.), majd Bohuslav Chropovský további kettő (2–3/52.) anyagát gyűjtötte be. 1953-ban Juraj Bárta 21 temetkezést tárt fel (1–21/53.), további szórványleleteket gyűjtött ismeretlen mennyiségű sírból, a későbbiekben pedig 1955-ben egy, 1956-ban ismét ismeretlen számú, 1957-ben újból egy, végezetül 1958-ban több sírból gyűjtöttek mellékleteket.⁴⁹⁸ Temetőterképe nem közölt, a nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni. Részlegesen ismertté vált, ismeretlen nagyságú temető.

30. *Szered (Pozsony m.; Sered', okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vršky) II. temető*: Juraj Bárta 1954-ben más célú kutatóárokkal lelt a temetőre (1–6/54.), majd 1955-ben Mária Rejholcová további sírokat (1–17/55.) tárt fel.⁴⁹⁹ Temetőterkép nem közölt, a nemet/életkort a mellékletek alapján lehet

megbecsülni. Ellenkező adatok nélkül hagyományosan teljesen feltártnak illik tekinteni.

31. *Tiszabездéd (SzSzB)-Harangláb-dűlő/Rácz-tag*: 1896-ban – egy 8–10 évvel korábban talált sír lelőhelyén – Vidovich László szolgabíró és Tompos Andre gyógyyszerész Jóna András rövid részvétele mellett (14–15, 17.) további 17 sírt tárt fel.⁵⁰⁰ A nemet/életkort a mellékletek alapján lehet megbecsülni, de a meghatározások vitathatók.⁵⁰¹ Ellenkező adatok hiányában, hagyományosan teljesen feltártnak illik tekinteni.⁵⁰²

32. *Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla I. temető*: talán egy megbolygatott temetkezés hírére negyed századdal később, 1945-ben Rohács József felfedezését követően Kiss Lajos 22 síros temetőt tárt fel, és jóllehet 12 kutatóárokkal eredménytelenül szondázta a feltárás keleti és nyugati oldalát, az MNM leltárkönyvébe „még további sírok is vannak” beírás került.⁵⁰³ 1948-ban Fettich Nándor és Párducz Mihály két tovább sírra bukkant, de csak az egyiket (23.) tárta fel, mert a másikat (24.) bemutatási céllal meghagyta. Ezt 1958-ban Dienes István ástatta meg, s ekkor még be tudta jelölni a helyüket a korábbi temetőterképre.⁵⁰⁴ Dienes e 24 sírral tartotta teljesen feltártnak a temetőt, a nemmeghatározások a mellékletek alapján történtek.

33. *Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla II. temető*: Rohács József 1947-ben öt, Dienes István 1958-ban további nyolc sír feltárásával tette teljessé a temetőt, amelynek az anyaga közöletlen.⁵⁰⁵ Szemben

494 „A lélekszám és nemek megoszlása alapján akár egy család egyetlen, bár szabálytalan sírsorban, időrendi sorrendben eltemetett nő és nőtlen férfitagjairól, ill. az előbbiekről is beszélhetnénk... [de] a sírok temetőn belüli topográfiai helyzete akár több család egyidejű egymás melletti létét is feltehetővé teszi... Gondjainkat tetézhethetjük, ha bevezetjük a genetikai és a történelmi generáció fogalmát, ill. fokozott mértékben vesszük figyelembe azok eltérő viselkedési módját. (Példaként két extrém de valós eset: egy 18 évesen eltemetett fiatal nő lehet nagyszülője egy mellette feltárt 70 éves férfinak, avagy egy sorban feltárt 18, 45 és 76 éves egyén lehet egymás leszármazottja, és érthette őket ugyanazon a napon a halál.)”: KÜRTI 1996, 60–61. Ilyen lehetőségek eldöntésére Kürti még embertani és szerológiai vizsgálatokra gondolt, de manapság ezt DNS-vizsgálattal lehet eldönteni.

495 KÜRTI 1996, 59–60. „Embentani és szerológiai elemzések hiányában a kislélekszámú és szexus szempontjából kiegyenlítetlen temetőről talán leginkább azt feltételezhetjük, hogy a Maros torkolatától egyenesen észak felé, a Tisza jobb partján haladó dél-észak irányú karavánút... szegedi kapujába egy meghatározott céllal telepített katonai közösség éppen megkezdett temetője, ami nagyobbá nem alakulhatott az adott közösség továbbköltöztetése miatt.”: uo. 61.

496 A honfoglalás kori bolygatott 3. sír maradványai alatt, e temetkezés kiásásakor, majd a későbbi megbolygatásakor is, tehát a kétszeresen megbolygatott 4. sír volt, egy 14–15 éves egyén kora avar kori temetkezése: RÉVÉSZ 1996a, 301; vö. LŐRINCZY 1996.

497 1., 4., 6., 8–10., 12., 15. és 20. sír: RÉVÉSZ 1996a, 299: 1. jegyzet, 299–303.

498 Točík 1968, 41–49.

499 Točík 1968, 49–57.

500 Jóna 1896.

501 Vö. Révész 1984/85, 620–621.

502 „...joggal merült fel több ízben, hogy 1896-ban nem tárták fel teljesen a temetőt. Sajnos, erre ma már nincs is lehetőség a temető déli szárnyára emelt épületek miatt. Az út északi oldalán e sorok írója végzett hitelesítő ásatást, itt azonban újabb sírok nem kerültek elő.”: FODOR 1996b, 181.

A temető részlegesen feltárt voltára a gyermeksírok hiánya is utalhat: Révész 1984/85, 621.

503 MNM NN 2./1949.

504 Dienes 1957, 24, 27. A 24. sírt „az akkoriban tervezett és végül is elmaradt budapesti Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus résztvevői előtt való bemutatásra” hagyták a földben; minderről: DIENES 1968, 186.

505 Vö. DIENES 1968, 187–190; FODOR 1996c, 187–190.

a nagycsaládinak nevezett I. temetővel, ezt a temetőt Dienes (kis)családi rendszerűnek jelezte, benne 6 férfi, 4 nő és 3 gyermek nyugodott.⁵⁰⁶

34. *Tiszavasvári (SzSzB)-Aranykerti-tábla*: 1971-ben nyitott homokbányában Dienes István négy sír (A-D.) adatait rögzítette és 16 temetkezést (1-16.) fel is tárt. A nem/életkor meghatározások a mellékletek alapján is, és antropológiai vizsgálattal is megtörténtek, csekély nőtöbblet mutatkozott.⁵⁰⁷ Mivel Dienes szerint 1-2 sír pusztulhatott el, a temetőt teljesen feltártnak illik tekinteni.

35. *Tuzsér (SzSzB)-Boszorkányhegy*: 1900-ban rigolízás közben sírokra találtak, s Jóna András hat temetkezést (J1-6.), majd 1988-ban Németh Péter és Révész László hitelesítő ásatáson további nyolc sírt tárt fel (1988/1, 3, 5-10.), de ezek közül mintegy hármat négy korábbi temetkezéssel tudott azonosítani.⁵⁰⁸ Révész feltételezése szerint a temető 20-25 síros lehetett.⁵⁰⁹ A csontmaradványok nem/életkor meghatározását Szathmáry László és Guba Zsuzsa végezte.⁵¹⁰

36. *Vejte (Temes m.; Voiteg, jud. Timiș, Rom)-Állami Mezőgazdasági Üzem/I.A.S. területe*:⁵¹¹ Agyagkitermelés

közben bronzkori sírokra találtak, de amikor Florin Medeleț és Alexandru Rădulescu 1986-ban megkezdte a feltárást, egyetlen kutatóárokban a mellékleteik alapján becsülten: 2 fegyveres férfi, 1 nő, 1 gyermek és 3 meghatározhatatlan egyén hétsíros 10. századi temetőrészletét tárt fel. A leletközlő megállapította, „hogyan egy a 10-11. század fordulóján használt nagyobb sírszámú temetőről lehet szó, amelynek kiterjedése egyelőre még kérdéses”. A csontmaradványok nem- és életkor-meghatározása becsléssel történt.⁵¹²

Voiteg (jud. Timiș, Rom)-Állami Mezőgazdasági Üzem/I.A.S. – lásd 36. Vejte

37. *Vöröskő (Trencsén m.; Červený Kameň, okr. Ilava, Trnavský kraj, Szlk)*: Bóna István a lelőhelynévvel bizonyára tévedett, valószínűleg Vörösvárra gondolhatott, lásd a következő tételt.

37. *Vörösvár (Vágvörösvár, Nyitra m.; Červeník, okr. Hlohovec, Trnavský kraj, Szlk)-homokbánya*: 1955-ben megmentett két (1-2.) és feltárt nyolc (3-5, 7-11.) síros temetőrészlet.⁵¹³ A nemet a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

506 DIENES 1972, 14, 18; FODOR 1996, 188.

507 7 férfi, 8 nő, 3 gyermek, 2 meghatározhatatlan: RÉVÉSZ 2005, 161-181, 183; ÉRY 1977, 24.

508 Vö. JÓNA 1900. Az 1988/2. és 4. sír emlősállat csontmaradványának bizonyult: RÉVÉSZ 2000, 12. Az azonosított sírpárok: 1988/8 = J3. és J4, 1988/9 = J5, 1988/10 = J6. Így 1900-ból hat, 1998-ból öt, azaz 11 sír meghatározására került sor.

509 RÉVÉSZ 2000, 15.

510 RÉVÉSZ 2000, 12: 7. jegyzet; SZATHMÁRY-GUBA 1999, 465-466.

511 Bár Gáll Erwin rámutatott, hogy a lelőhely valószínűleg a szomszédos Csák (Temes m.; Ciacova, jud. Timiș, Rom) területén fekszik, monográfijában mégis megmaradt az elfogadott vejteji lelőhelynév – GÁLL 2013, 537. –, ezért én is ehhez ragaszkodtam.

512 GÁLL 2013, 537-541.

513 TOČÍK 1968 17-20.

sorszám	a lelőhelyek neve	sírszám + feltételezhető további sírok	vitatott temetőtípusok	idegen pénzek				az eltemetettek neme és életkora			
				Nasr ibn Ahmad (913-943)	I. Berengár császár (915-924)	Provence-i Hugó (926-931)	Lotár (947-950)	férfi	nő	gyermek	?
1.	Bana (KE)-Ördögásta-hegy	2-3+	nem kiscsaládi					1	1		1
2.	Budapest-Farkasrét	1?	nem páros					1			
3.	Csolyospálos (BK)-Csolyospusztá	5+	nem úrnő körüli						1?		4
4.	Domaszék (Cso)-Bojárhalom	5+	talán úrnő körüli					1	2		2
5.	Gádoros (Bé)-Bocskai utca 44.	4	talán kiscsaládi					2	1	1	
6.	Galgóc (SzlK)	1?	nem páros	1				1			
7.	Jászfényszaru (JNSz)	2?	nem páros								
8.	Karancslapujtó (Nó)-Nyárvasoldal	4+	talán kiscsaládi					1	2	1	
9.	Madaras (BK)-Árvai-dűlő	6	talán kiscsaládi					3	2	1	
10.	Mándok (SzSzB)-Tetenke	2?	nem páros					1			1
11.	Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major	3+	nem úrnő körüli						1		2
12.	Nagyteremia (Rom)-Weinflur	3?+	nem úrnő körüli						1		2
13.	Nagyvázsony (Ve)-Nőzsér	2?	talán páros			1		1	1		
14.	Perbete (SzlK)	3+	nem kiscsaládi					1		1	1
15.	Piliny (Nó)-Leshegy	5+	talán kiscsaládi		1	1		3	2		
16.	Szakony (GyMS)-kavicsbánya	7	kiscsaládi					1	2	4	
17.	Szatymaz (Cso)-Jánosszállás, Katonapart	6	kiscsaládi					3	3		
18.	Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Hosszúhát	11+3?	temető + 3 távoli sír					6	2	4	2
19.	Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Subasa-hegy	4+1?	temető + 1 távoli sír					4	1		
20.	Szolnok (JNSz)-Strázshalom	3?	nem páros	1				2	1		
21.	Tarcal (BAZ)-Vinnai-dűlő	4+	?					1			3
22.	Vereb (Fe)	1?	nem páros		1			1			

1. táblázat A bevezetőben tárgyalt különféle kisebb 10. századi temetők áttekintett adatai. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik (vö. 1. MELLÉKLET)

sorszám	a lelőhely neve	a temető típusa	teljes sírszám	idegen érmék			magyar denárok											melékletbeli tárgyalás helye			
				római érmék	10. századi idegen érmék	I. Břetislav (1037-1055)	I. István (1000-1038)	Péter (1038-1041, 1044-1046)	Aba Sámuel (1041-1044)	I. András (1046-1060)	Béla dux (1047-1060)	I. Béla (1060-1063)	Salamon (1063-1074)	Géza dux (1064-1074)	I. Géza (1074-1077)	I. László (1077-1095)	Kálmán (1095-1116)		II. István (1116-1131)	II. (Vák) Béla (1131-1141)	
1.	Csekej (Szlk)-Templom-dűlő	I.	805+	2		4				4	2	1	5			9	1		1	2:1	
2.	Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget	II.	805																	2:7	
3.	Esztergályhorvati (Za)-Alsóbárándpuszta	IIIa.	317																	2:12	
4.	Garabonc (Za)-Ófalu I. temető		81																		2:13
5.	Garabonc (Za)-Ófalu II. temető		41																		2:14
6.	Tiszafüred (JNSz)-Majoroshalom		1283																		2:24
7.	Szarvas (Bé)-Kákapusztá	IIIb.	49+																	2:38	
8.	Lébény (GyMS)-Kaszás-domb	V.	98+			1														2:47	
9.	Sándorfalva (Cso)-Eperjes		105	1																	2:48
10.	Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya		100																		2:49
11.	Sárrétudvari (HB)-Hízóföld		269+	1	2																2:50
12.	Szob (Pe)-Kiserdő		82+		3																2:53
13.	Visonta (He)-Felsőrét		77+																		2:56
14.	Vörs (So)-Majori-dűlő		404		1																2:57
15.	Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy		VI.	716+		1			2	2	7+	2	1	7					1		2:67
16.	Halimba (Ve)-Cseres	932+		5	3	1		6	3	1	18			18	1			1			2:69
17.	Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom	269		1	1	2					2										2:71
18.	Ipolykiskeszi (Szlk)-Felsőkenderesek	435			2	3				2	3										2:72
19.	Majs (Ba)-Udvari rétek	1130		8		8	7	3	17*	4	1		1								2:74
20.	Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy	637		1		8	1		7+	7	2	16			3						2:77
21.	Rácalmás (Fe)-Göböljárás	795				1			3												2:78
22.	Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő	VII.		553							1	3	1		1						2:83
23.	Fiad (So)-Kérpusztá		388			1	1	1	2			3			2						2:91
24.	Karcsa (BAZ)-Kormoska		107							1					6	1					2:94
25.	Letskés (Pe)-Téglaégető I. temető		91													1					2:96
26.	Magyarhomorog (HB)-Könyadomb		540			14	9	2	33	3	6	23	1	1	41	2	1				2:98
27.	Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű		237+										4	2	2	29	3		3		2:106
28.	Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő		132+			5	1	1	2	2+	3	9	1		5						2:107
29.	Szabadka (Szer)-Vörösegyháza A. temető		60?						1						1						2:110
30.	Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpusztá		252				1	5	2		9	1	1	11							2:116
31.	Újlőrincfalva (He)-Magyarad		64+			2		1													2:117

2a. táblázat A tárgyal, többségében száznál nagyobb sírszámú falusi (I, III, IIIa, V-VII. típus) és templom körüli (II. típus) 9-12., 10. és 10-12. századi teljesen feltárt temetők áttekintett adatai (vö. 2. MELLÉKLET, 2. táblázat)

sorszám a szöveg abc sorrendjében	utólag adott sorszám Bóna felsorolásához	a lelőhely neve	a feltárt sírszám	a nem/kor meghatározás módja	az érmés sírok tpg. jelzései	a becsült sírszám	az eltemetettek neme/életkora						
							férfi		nő		gyermek/ juv.		?
							Bóna	Kovács	Bóna	Kovács	Bóna	Kovács	
1.	43.	Aldebrő (He)-Mocsáros	34	A	-	55-70?	-	13/2	-	11	-	9	1
2.	20.	Bihar (Rom)-Somlyóhegy	8	B	-	?	7	7/7	1	1	-	-	-
3.	45.	Bodrogszerdahely (Szlak)-Bálványhegy	13	B+A	(895-)	?	-	5/5	-	3	-	4/1	1
4.	13.	Bodrogvécs (Szlak)	20-30?	?	(911/912-)	80-100	10	?	2	?	-	?	?
5.	40.	Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő	57	A	936-	70-75	30	30	13	12	3	5	10
6.	37.	Domaszék (Cso)-Bojárhalom	5	B	-	?	4	2/2?	1	2	-	-	1
7.	4.	Eger (He)-Szépasszony-völgy 1. változat 2. változat	74	B B	927-	100-120	15 25	5/3	5 8	5 8	3 8	3	28
8.	15.	Eperjeske (SzSzB)	8	B	-	?	8	5/4	1	-	-	-	3
9.	46.	Gádoros (Bé)-Bocskai u. 44.	4	B	-	-		2/2	-	2	-	-	-
10.	5.	Hencida (HB)-Szerdek-halom	26	A+B	-	?	14	13/2	4	3	6	7	3
11.	23.	Homokmégy (BK)-Halom	7	A	-	?	6	4/3	2	3	-	-	-
12.	19.	Karos (BAZ)-Eperjesszög I. temető	16	B	(905/906-)	80-100	8	6/5	3	3	1	1	6
13.	42.	Karos (BAZ)-Eperjesszög II. temető	73	A	895-, 902-, 904/905-, 910/911-, 915-, 922/923-	84-88	-	26/21	-	25	-	20/1	2
14.	12.	Karos (BAZ)-Eperjesszög III. temető mellékletekből meghatározhatóan embertanilag meghatározhatóan	19 15	B A	-	-	11 8	11/7 8/5	5 3	5 3	3 3	3 4	-
15.	47.	Kecel (BK)-Vádéi-dűlő	6	A	-	?	-	5/1	-	1	-	-	-
16.	1.	Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug I. temető	25	B	931-, 932-	75-100	21	8/8	4	3	-	-	14
17.	41.	Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug II. temető	25	A	907/908-, 922-	-	-	12/8	-	9	-	2	2
18.	18.	Kisdobra (Szlak)-Ligahomok	8	B	928/929-	?	8	6/6	3	2	-	-	-
19.	2.	Kolozsvár (Rom)-Szántó utca	26	A	-	?	19	7/7	7	9/1	-	7/4	3
20.	17.	Kolozsvár (Rom)-Zápolya utca	11	B	-	33?	8	6/6	2	2	1	1	2
21.	38.	Kunágota (Cso)	6	B	931-	?	4	4/3	1	1	1	1	-
22.	16.	Óbesenyő (Rom)-Bukovapuszta	12	B	-	?	8	8/8	1	1	-	-	3
23.	36.	Piliny (Nó)-Leshegy	5	B	915-, 926-	?	4	3/3?	1	2	-	-	-
24.	9.	Rakamaz (SzSzB)-Strázsadombi-dűlő	19	B+A	-	+	13	11/7	5	3	-	-	5
25.	10.	Szabadkigyós (Bé)-Pálligeti-tábla	19	A	-	25?	12	10/6	5	7	1	1	1
26.	39.	Szeged (Cso)-Algyó 258. kútkörzet	83	A	-	-	47	41	21	20	14	16	6
27.	21.	Szeged (Cso)-Csongrádi út	13	B	931-, 945-	-	7	7/5	4	4	2	2	-
28.	11.	Szentes (Cso)-Borbásföld	20	A	945-	-	12	9/7	6	7	2	3	1
29.	3.	Szered (Szlak)-Mácséd I. temető	26	B	926-, (947-)	+	17	13/9	3	2	1	1	10
30.	7.	Szered (Szlak)-Mácséd II. temető	23	B	919-, 926-	?	13	7/6	6	6	2	4	6
31.	6.	Tiszabездéd (SzSzB)-Harangláb-dűlő	18	B	-	?	13	7/7	5	7	-	-	4

sorszám a szöveg abc sorrendjében	utólag adott sorszám Bóna felsorolásához	a lelőhely neve	a feltárt sírszám	a nem/kor- meghatározás módja	az érmés sírok <i>tpq</i> -jelzései	a becsült sírszám	az eltemetettek neme/életkora						
							férfi		nő		gyermek/ juv.		?
							Bóna	Kovács férfi/fegyveres férfi	Bóna	Kovács	Bóna	Kovács	Kovács
32.	8.	Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla I. temető	24	B	947-	-	13	10/9	5	5	6	6	3
33.	44.	Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla II. temető	13	B?	895-, 947-	-		6/3?		4	-	3	-
34.	14.	Tiszavasvári (SzSzB)-Aranykerti-tábla	20	A+B	-	21-22	10	7/6	6	8	4	3	2
35.	24.	Tuzsér (SzSzB)-Boszorkányhegy	11	B-A	-	20-25	5	7/4	1	1	-	1	2
36.	48	Vejte (Rom)-Á.M.Ú. területe	7	B	-	?	-	2	-	1	-	1	3
37.	22.	Vöröskő, helyesen: Vörösvár (Szlk)- homokbánya	10	B	947-	?	6	6/5	2	2	-	-	2

3. táblázat A Bóna István által listázott „katonai temetők” azonosítható lelőhelyei néhány kiegészítéssel. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik. A nem/kor oszlopban A: antropológus által meghatározott, B: *in situ* megfigyelés vagy a mellékletek alapján történő becslés. A *tpq*. rovatban: az egyes sírok (záró) pénzének kibocsátási adata, a zárójelben lévő adat a feldúlt sírokból való legkésőbbi pénzre vonatkozik. Amennyiben csak meghatározhatatlan verési idejű érme volt a lelőhelyen azt 895-*tpq*-val jelöltem (vö. 3. MELLÉKLET)

5. IRODALOM

- ADAM = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. I-II. Hrsg. von J. Szentpéteri. VAH 13/1-2 (2002)
- Alföld 1993 = Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993.
- BAKAY 1965 = Bakay K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez (With summary). DuDolgoz 1 (1965) 1-64.
- BAKAY 1965-66 = Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10.-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. I. Alba Regia 6-7 (1965-66) 43-88.
- BAKAY 1967 = Bakay, K.: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. ActaArchHung 19 (1967) 105-173.
- BAKAY 1967-68 = Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10.-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (Zweiter Teil). Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. II. (Székesfehérvár környékének X-XI. századi temetői és a korai fejedelmi székhely kérdése). Alba Regia 8-9 (1967-68) 57-84.
- BAKAY 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StudComit 6 (1978).
- BAKAY-BÁLINT 1971 = Bakay K.-Bálint Cs.: Gádoros, Bocskai u. 44. RégFüz I:24 (1971) 57.
- BAKAY-KALICZ-SÁGI 1966 = Bakay K.-Kalicz N.-Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Szerk.: Sági Károly. MRT 1 (1966).
- BALAGURI-FODOR 1998 = Balaguri, E. A.-Fodor, I.: Raskopki mogil'nika perioda priobretenija vengrami novoj otčizny v s. Čoma, Beregovskogo rajona Zakarpatskoj oblasti (Die Ausgrabungen des Gräberfeldes im Dorf Tschoma der Periode des Empfangs der neuen Heimat). In: Starožitnosti Verhnogo Potissja ta sumižnih regioniv. Carpatica 5 (1988) 166-196.
- BALOGH 2003 = Balogh Cs.: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről (Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza). MFMÉ-StudArch 9 (2003) 283-295.
- BARTUCZ 1931 = Bartucz L.: Függelek. Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához (Anhang. Beiträge zur Anthropologie der Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 113-119.
- BÁLINT 1933 = Bálint A.: Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton (Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút). Dolgozatok 8 (1932) 256-265.
- BÁLINT 1941 = Bálint A.: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Makó 1941.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pállyeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 49-88.
- BÁLINT 1971a = Bálint Cs.: Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart. RégFüz I:24 (1971) 61: Nr. 91.
- BÁLINT 1974 = Bálint Cs.: A gádorosi honfoglaláskori nyereg (Sedlo èpohi zavoevanija vengrami rodiny iz Gadoroša - La selle de l'époque de la conquête hongroise trouvée à Gádoros). ArchÉrt 101 (1974) 17-44.
- BÁLINT 1976 = Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói kultúra (Die Ungarn und die sogenannte Bjelo-Brdokultur [BK]). Cumania 4 (1976) 225-254.
- BÁLINT 1979 = Bálint, Cs.: Vengry i t.n. belobrdska kultura (Les Hongrois et la culture de Bjelo-Brdo). ActaArchCarp 19 (1979) 97-146.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991).
- BÁLINT-LANGÓ 2008 = Bálint Cs.-Langó, P.: A történeti genetikai módszerrel elemzett 10-11. századi embercsontok kiválasztásának szempontjai. MTud 169 (2008:10) 1217-1219.
- BENDE-LŐRINCZY 1997 = Bende L.-Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10-11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). MFMÉ-StudArch 3 (1997) 201-285.
- BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002 = Bende L.-Lőrinczy G.-Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomról (Eine landnahmezeitliche Be-stattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). MFMÉ-StudArch 8 (2002) 351-402.
- BLĂJAN-STOICOVICI-BOTEZATU 1990-93 = Blăjan, M.-Stoicovici, E.-Botezatu, D.: Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia-Str. Vinătorilor (1979-1980) (Les monnaies découvertes dans le cimetière féodal ancien [XIe siècle] d'Alba Iulia-Rue Vinătorilor [1979-1980])). Apulum 27-30 (1990-1993) 273-292.
- BLAZOVICH 1994 = Blazovich L.: szállás. In: KMTL 1994, 615-616.
- BLAZOVICH 1994a = Blazovich L.: településtípusok. In: KMTL 1994, 667-668.
- BOGÁCSI-SZABÓ ET. AL. 2008 = Bogácsi-Szabó E.-Csányi

- B.-Tömöry Gy.-Blaszó P.-Csósz A.-Kiss D.-Langó P.-Köhler K.-Raskó I.: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. *MTud* 169 (2008:10) 1204–1216.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: Az avarok. In: *MTT* 1 (1984) 310–346.
- BÓNA 1984a = Bóna, I.: Bemerkungen zum I. Bd. des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. *ActaArchHung* 36 (1984) 283–294.
- BÓNA 1996 = Bóna I.: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 1996/8, 21–40.
- BÓNA 1997 = Bóna I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata 1944–1966 (The archaeological heritage of the landtaking Hungarians – its teaching for social history). *MTud* 104:12 (1997. december) 1451–1461, 1535.
- BÓNA 1997a = Bóna, I.: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *ActaArchHung* 49 (1997) 345–362.
- BÓNA 2000 = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. *HK-M* 12. Budapest 2000.
- BRUNŠMID 1903/4 = Brunšmid, J.: Hrvatska sredovječne starine. *VHAD* 7 (1903–04) 30–97.
- BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973 = Budinský-Krička, V.-Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. *ASM* 2 (1973).
- ČILINSKÁ 1989 = Čilinská, Z.: Tvrdošovce. Poloha Kerekto. In: *PDOS* 1989, I: 287–288: 4.
- Cs. S. 1986 = Cs. S. (= Cs. Sós Á.): Zalavár-Rezes. In: Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei (Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről). Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 1986, 22–24: Nr. 17.
- CSALLÁNY 1933–34 = Csallány G.: Honfoglalás és Árpád-kori leletek. In: Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolgozatok* 9–10 (1933–34) 235–241.
- CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). *ArchHung* 38 (1961).
- DEMO 2009 = Demo, Ž.: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara /X–XI. stoljeće (An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar – Lijeva Bara /10th–11th Centuries). *MAZagrabCM* 6:1–2 (2009).
- DIENES 1956 = Dienes, I.: Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom. Fouilles exécutées par L. Kiss (Vengerskij mogil'nik vremena zavoevanija rodiny iz Bašhalom, kom. Sabolč). *ActaArchHung* 7 (1956) 245–277.
- DIENES 1957 = Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. *ArchÉrt* 84 (1957) 24–37.
- DIENES 1959 = Dienes I.: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? (Perbetejskaja nahodka. Kakim byl pojás vengrov-zavoevatelej rodiny? – Der Fund von Perbete. Wie sahen die Gürtel der landnehmenden Ungarn aus?). *ArchÉrt* 86 (1959) 145–158.
- DIENES 1962 = Dienes I.: Szakony. *RégFüz* I:15 (1962) 58.
- DIENES 1963 = Dienes I.: Nagyvázsöny. *RégFüz* I:16 (1963) 53–54.
- DIENES 1964 = Dienes I.: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. *Jászkunság* 10 (1964) 152–156; 11 (1965) 83–87, 97–106, 145–150.
- DIENES 1964a = Dienes I.: Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. – Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *ArchÉrt* 91 (1964) 134–139.
- DIENES 1964b = Dienes I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása (Pojas épohi zavoevanija rodiny iz Karancslapujtë i ego mordovskaja analogija – La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves). *ArchÉrt* 91 (1964) 18–40.
- DIENES 1964c = Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête). *FolArch* 16 (1964) 79–112.
- DIENES 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza* 1965, I: 136–174.
- DIENES 1968 = Dienes I.: A magyar honfoglalás kora. In: *A magyar régészet regénye*. Szerk.: Szombathy Viktor. Budapest 1968, 135–194.
- DIENES 1969 = Dienes I.: Árpád fia Tarhos íjászáinak nyomában. *ÉT* 24:13 (1969. március 28.) 610–615.
- DIENES 1970 = Dienes I.: A IX–X. századi magyar társadalom kérdéseire Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából (Bp., 1968. Akadémiai Kiadó. 193 lap, 12 tábla). *MTAK(II)* 19 (1970) 111–126.
- DIENES 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. *Hereditas*. Budapest 1972.
- DIENES 1973 = Dienes, I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét). *FolArch* 24 (1973) 177–217.
- DIENES 1975 = Dienes I.: Rakamaz, Strázsadombi dűlő. *RégFüz* 1:28 (1975) 88–89: Nr. 129.
- DIENES 1986 = Dienes I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. II. A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: *Szabolcs-Szatmár-megye műemlékei*.

- I. Szerk.: Dercsényi D. Budapest 1986, 92–114.
- DÓKUS 1900 = Dókus Gy.: Árpádkori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20 (1900) 39–61.
- DOMBAY 1960 = Dombay J.: Árpádkori temetők Baranyában (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya). I. JPMÉ 5 (1960) 135–157.
- DOMBAY 1961 = Dombay J.: Árpádkori temetők Baranyában (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya). II. JPMÉ 69–84.
- DRASKÓCZY 1994 = Draskóczy I.: liber (lat. 'szabad'). KMTL 1994, 408–409.
- DRASKÓCZY 1994a = Draskóczy I.: libertinus. KMTL 1994, 409.
- DRASKÓCZY 1994b = Draskóczy I.: servus (lat. 'szolga'). KMTL 1994, 600–601.
- DUŠEK 1964 = Dušek, M.: Kostrové pohrebisko z X. a XI. storočia v Dolnom Petri II (Skelettgräberfeld aus dem X. und XI. Jahrhundert in Dolný Peter II). ŠtZvAÚSAV 14 (1964) 197–222.
- ERDÉLYI 1961–62 = Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető (Mogil'nik èpohi zavoevanija strany vengrami v Streda nad Bodrokom – Der landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely – Cintorín z doby osídlenia vlasti z okolia Stredy nad Bodrokom). NyJAMÉ 4–5 (1961–62) 17–30, 221–228. [1964].
- ERDÉLYI 1993 = Erdélyi I.: Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin (Fundrettung eines Gräberfeldes aus der Landnahmezeit in Budakeszi). CommArchHung 1993, 135–152.
- ÉRDY 1858 = Érdy J.: A verebi pogány sír. MTAÉvk IX:1 (1858) 14–27.
- ÉRI–KELEMEN–NÉMETH–TORMA 1969 = Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri I. MRT 2. Főszerk.: Gerevich L. Budapest 1969.
- ÉRY 1967–1968 = K. Éry, K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). Alba Regia 8–9 (1967–1968) 93–147.
- ÉRY 1977 = Éry K.: Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez (Anthropological data of the tenth century population of the Upper Tisza region). AnthropolKözl 21 (1977) 15–30.
- ÉRY 1977–78 = Éry K.: Honfoglaló magyar csontvázleletek Szakonyról (Skelettenfunde von landnehmenden Ungarn aus Szakony – Data about skeletal finds of Hungarian conquerors from Szakony). Arrabona 19–20 (1977–78) 177–183.
- ÉRY 1992 = Éry, K.: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalasabár-Dezsósziget). In: SZŐKE–ÉRY–MÜLLER–VÁNDOR 1992, 337–381.
- ÉRY 1993 = Éry K.: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről (Gedanken über die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: Alföld 1993, 45–47.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1963 = K. Éry K.–Kralovánszky A.: Székesfehérvár-környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata (Palaeosociographical examination of the population of 10th–11th century cemeteries near Székesfehérvár). Alba Regia 2/3 (1963) 69–89.
- Évezredek 1996 = Évezredek üzenete a lép világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.
- ÉVINGER–BERNERT 2005 = Évinger S.–Bernert Zs.: Zalavár-Rezes Karoling-kori temető népességének embertani vizsgálata. In: IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium, Előadások összefoglalói. Szerk.: Korsós Z. Budapest 2005, 69–76.
- FÁRI 1989/90 = Fári I.: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi Városi Múzeum első korszaka 1879–1904 (Nachrichten über archäologische Funde und Ausgrabungen in den Szegediner Tageszeitungen). MFMÉ 1989/90–1, 203–228.
- FEHÉR 1953 = Fehér G.: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. FolArch 6 (1954) 92–94.
- FEHÉR 1956 = †Fehér G.: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. ArchÉrt 83 (1956) 25–38.
- FEHÉR 1957 = †Fehér, G.: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. ActaArchHung 8 (1957) 269–318.
- FEHÉR 1957a = †Fehér, G.: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubecken. StudSlav 3 (1957) 7–58.
- FEHÉR 1959 = †Fehér, G.: Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. StudSlav 5 (1959) 257–326.
- FÉK 1962 = †Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). RégTan 2 (1962).
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 48–112, 315–329.

- FETTICH 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. – Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. I–II. ArchHung 21 (1937).
- FODOR 1973 = Fodor I.: Új könyv a honfoglaló magyarságról (Dienes I.: A honfoglaló magyarok). SzSzSze 8:4 (1973) 118–123.
- FODOR 1982 = Fodor I.: A sándorfalva-eperjesi honfoglaláskori temető. In: Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1981. A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1981. októberében tartott tudományos ülészakán elhangzott előadások. Szerk. Juhász A. Szeged 1982, 47–50.
- FODOR 1984 = Fodor I.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift, Bd. 56 (1981. Heft 1.) 167 lap, 53. tábla. ArchÉrt 111 (1984) 124–125.
- FODOR 1985 = Fodor I.: Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, 1. Sorozatszerkesztő: Fülöp F. Szerk.: Dienes I. Századok 119 (1985) 244–248.
- FODOR 1985a = Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény (Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht). AAASzeged Supplementum 5 (1985) 17–33.
- FODOR 1992 = Fodor I.: A magyarság születése. MK–MoK 1. Budapest 1992.
- FODOR 1996 = Fodor István: Rakamaz-Strázsadomb. In: Honfoglaló 1996, 110–119.
- FODOR 1996a = Fodor I.: Bodrogszerdahely. In: Honfoglaló 1996, 136–139.
- FODOR 1996b = Fodor I.: Tiszabездé. In: Honfoglaló 1996, 181–185.
- FODOR 1996c = Fodor I.: Tiszaeszlár-Bashalom II. temető. In: Honfoglaló 1996, 187–190.
- FODOR 1996d = Fodor I.: Hajdúdorog-Temetőhegy. In: Honfoglaló 1996, 226–228.
- FODOR 1996e = Fodor I.: Szolnok-Strázsahalom. In: Honfoglaló 1996, 282–285.
- FODOR 1996f = Fodor I.: Tiszafüred-Nagykenderföldek. In: Honfoglaló 1996, 290–292.
- FODOR 1996g = Fodor I.: Bana. In: Honfoglaló 1996, 362–365.
- FODOR 1996h = Fodor I.: Galgóc (Nyitra m.; Hlohovec, Szlovákia). In: Honfoglaló 1996, 388–390.
- FODOR 2005 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföldek-Templomdomb. RégKutMo-2004 (2005) 227: Nr. 183.
- FODOR 2005a = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpadian Period [11th–13th centuries] at Hajdúdorog). In: Halál 2005, 197–212.
- FODOR 2006 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföld közép, templomdomb. RégKutMo-2005 (2006) 252 [tévesen Fodor László név alatt].
- FUSEK 1989 = Fusek, G.: Ondrochov. Poloha Tallószér. In: PDOS 1989, I: 262: 3.
- FUSEK 1989a = Fusek, G.: Michal nad Žitavou, Poloha Domovina. In: PDOS 1989, I: 265: Nr. 3.
- FUSEK 1998 = Fusek, G.: Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra (Hroby s arpadovskými mincami z pohrebiska na Šindolke v Nitre). SlovArch 46 (1998) 71–118.
- FUSEK 2003 = Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra-Šindolka mit einer byzantinischen Münze. In: Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Red.: M. Dulnicz. Warszawa–Lublin 2003, 185–188.
- FÜLÖP 2000 = Fülöp Gy.: Régészeti kutatások (Archäologische Forschungen). Alba Regia 29 (2000) 173–182.
- GÁLL 1999 = Gáll E.: A honfoglaló magyarság katonai-politikai rangrétegződése. Rangjelző tárgyak a 10. századi magyar sírokban (Însemnele de rang și stratificarea socială la maghiarii descălețatori – Rank-denoting objects and the structuring of the Hungarian society in the Conquest-period). Acta 1999 (2000) 191–216.
- GÁLL 2013 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). I–II. Szerk.: Felföldi Sz. MHKÁS 6. Sorozatszerk: Kovács L.–Révész L. Budapest 2013.
- GALLINA 2000 = Gallina Zs.: Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen. KalocsaiMK 6 (2000).
- GARAM 1995 = Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. CAPH 3 (1995).
- GIESLER 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. PZ 56:1 (1981).
- GREIFF 2011 = Greiff, S.: A Szeged-Kiskundorozsma, hosszúhátú ezüstleletek ötvöstechnikai vizsgálata. Adatok a 10. századi fém mellékletek és ezüstpénzek lehetséges összefüggéseiről (Silberfunde aus Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münzsilber im 10. Jahrhundert). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 481–491.
- GYÖRFFY 1959 = Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig, In: Tanulmányok

- a magyar állam eredetéről. MNTK Budapest 1959, 1–126.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1984 = Györffy Gy.: Államszervezés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy., szerk.: Bartha A. MTT 1 (1984) 717–834.
- GYÖRFFY 2002 = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Összeállította Györffy Gy. MMT. Budapest 2002.
- Halál 2005 = „...a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. OpusHung 6 (2005).
- HAMPEL 1896 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. Különlenyomat „A honfoglalási kor történetének kútfői” című millenniumi munkából. Budapest 1896.
- HAMPEL 1897 = Hampel J.: A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. I–II. Budapest 1897.
- HAMPEL 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére a Magyar Tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza tiszt., Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagić V[atroslav]. k. tag, Hodinka Antal, Maróthi Rezső és Dr Vári Rezső közreműködésével szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor rendes tagok. Budapest 1900, 505–830.
- HAMPEL 1905 = Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Beschrieben und erläutert von Joseph Hampel. I–III. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HAMPEL 1908 = Hampel J.: A honfoglalók emlékei. In: Árpád és az Árpádok. Szerk.: Csánki D. Budapest 1908, 105–124.
- HANULIAK 1994 = Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy). MAS 12 (1994).
- HANULIAK 2004 = Hanuliak, M.: Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na územi Slovenska (Grossmährische Gräberfelder und Bestattung im 9.-10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei). ASM-S Nitra 2004.
- HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999 = Hanuliak, M.–Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava 1999.
- HATHÁZI 2004 = Hatházi G.: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon (Die archäologische Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). OpusHung 5 (2004).
- HLINKA–KOLNÍKOVÁ–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1978 = Hlinka, J.–Kolníková, E.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku. III. Bratislava 1978.
- HLINKA–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1968 = Hlinka, J.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku. II. Bratislava 1968.
- HÓMAN 1916 = Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.
- A honfoglalás 1995 = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Olajos T.–H. Tóth I.–Zimonyi I. közreműködésével Kristó Gy. SzegediKK 7 (1995).
- A honfoglaláskor 2012 = A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L.–Wolf M. MonSzTERT 2 (2012). [Egy példányban készült.]
- A honfoglaláskor 2013 = A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L.–Wolf M. MonSzTERT 3 (2013).
- Honfoglalásról 1994 = A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy. I: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994.
- Honfoglaló 1996 = „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. március 16–december 31. Révész L., Wolf M. és M. Nepper I. közreműködésével szerkesztette Fodor I. Budapest 1996.
- Honfoglaló magyarság 1996 = Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. Szeged 1996.
- HORVÁTH 1993 = Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírletek Bács-Kiskun megyéből (Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun – Nahodki iz pogrebenij èpohi obretenija rodiny oblasti Bač-Kiškun). HOMÉ 30–31/2 (1993) 321–350.
- [HORVÁTH] 1996 = Horváth M. A.: Homokmégy-Halom. In: Honfoglaló 1996, 312–314.
- HORVÁTH 2012 = Horváth C.: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírletelei. Kézirat. Budapest 2012.
- HRUBEC 1992 = Hrubec, I.: Prša. In: PDOS 2 (1992) 48–49: Nr. III.
- HUNKA 1992 = Hunka, J.: Klasifikácia novovekých mincí z lokality Kostolec v Ducovom a štatistika ich výskytu (príloha k príspevku A. Ruttkaya). SlovNum 12 (1992) 115–120.

- HUNKA 1993–1994 = Hunka, J.: Katalóg ranouhorských mincí z pohrebiska v Borovciach (Eine Analyse frühmittelalterlicher Münzen aus der Grabstätte in Borovce). *BS* 32 (1994) 214–217.
- HUNKA 2011 = Hunka, J.: Mince z prikostolného cintorína v Ducovom (Coins from the Churchyard Cemetery in Ducové). *SlovArch* 59 (2011) 337–367.
- HUNKA–KOLNÍKOVÁ 1994 = Nálezy mincí na Slovensku (Die Fundmünzen in der Slowakei). IV. Zostavovateľia: Hunka, J.–Kolníková, E. Red.: Kolníková, E. Nitra 1994.
- HUSZÁR 1979 = Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München 1979.
- HÜSE 2003 = Hüse L.: Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi népességének paleodemográfiai profilja (Paleodemographical profile of the 10th–11th century population of Ibrány-Esbó-halom). In: Istvánovits 2003, 400–412.
- HÜSE–SZATHMÁRY 2002 = Hüse L.–Szathmáry L.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: M. Nepper 2002, 407–420.
- IBN FADLÁN 2007 = Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon R. Keleti Források/Fontes Orientales. Budapest 2007.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékegye (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). *RGYNY* 2 = *MHKÁS* 4, Nyíregyháza 2003.
- JAKAB 2009 = Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsősimahatárától. M3-as autópálya 161. leléhely (10th–11th century cemetery at Nyíregyháza–Felsősimahatárától. Motorway M3, site 161). *NyJAMÉ* 51 (2009) 79–149.
- JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989 = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B.: A szarvasi járás. Szerk.: Makkay J. *BMRT* IV/2 = *MRT* 8. Budapest 1989.
- JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989a = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B.: [Endrőd-]3/39. Szujókereszt. In: *JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE* 1989, 143–147.
- JÓSA 1895 = Dr. Jósa András a tarczali sírleletről (Zemplén m.). *ArchÉrt* 15 (1895) 75–76.
- JÓSA 1896 = Dr. Jósa A.: A bezdédi honfoglaláskori temető (Szabolcs m.). *ArchÉrt* 16 (1896) 385–412.
- JÓSA 1897 = Jósa A.: A mándoki honfoglalás kori leletről. *ArchÉrt* 17 (1897) 361–363.
- JÓSA 1900 = Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. A thuzséri sírok (Szabolcs m.). *ArchÉrt* 20 (1900) 214–224.
- JÓSA 1914 = Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. *ArchÉrt* 34 (1914) I: 169–184, II: 303–340.
- KADA 1912 = Kada E.: Kecskemét vidékéről való leletek. In: *Sírleletek a honfoglalás korából* III. *ArchÉrt* 32 (1912) 323–329.
- KISS 1920–1922 = Kiss L.: Eperjeskei honfoglaláskori temető. *ArchÉrt* 39 (1920–1922) 42–55.
- KISS 1968 = Kiss A.: A magyar államalapítás telepítései tükröződése dunántúli köznépi temetőkben (Der Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern). *ArchÉrt* 95 (1968) 243–256 [1969].
- KISS 1968a = Kiss, A.: *Majs*. *ArchÉrt* 95 (1968) 139.
- KISS 1968b = Kiss A.: *Majs*. *RégFüz* I:21 (1968) 69: Nr. 93.
- KISS 1972–1973 = Kiss A.: Megjegyzések a mai Szlavónia és Szerémség X–XI. századi ethnikai viszonyaihoz és az ún. Bjelo Brdo kultúra névadó temetőjének értékeléséhez. *JPMÉ* 17–18 (1972–1973) 73–84 [1975].
- KISS 1973 = Kiss, A.: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10.–11. Jahrhundert. *ActaArchHung* 25 (1973) 327–340.
- KISS 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. *MHKÁTL* 1. Szerk.: Dienes I. Budapest 1983.
- KISS 1985 = Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich. Hrsg. von Friesinger, H.–Daim, F. II. *VKF* 9 (1985) 217–379.
- KISS 1990 = Kiss, A.: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. (Erwiderung auf die „Bemerkungen...“ von I. Bóna). *Alba Regia* 24 (1990) 197–209.
- KISS 1993 = Kiss A.: Kralovánszky Alán 1929–1993. *ArchÉrt* 120 (1993) 89–90.
- KISS 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). *MHKÁS* 2 (2000).
- KISS–BARTHA 1970 = Kiss, Á.–Bartha, A.: Graves from the age of the Hungarian Conquest at Bana. *ActaArchHung* 22 (1970) 219–260.
- KISS–TÓTH 1993 = Kiss G.–Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről (Archäologische Untersuchung der St.-Martinskirche in Szombathely 1984–1992. Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert). *CommArchHung* 1993, 175–199.
- KISZELY 1993 = Kiszely I.: A budakeszi temető embertani

- leletei. *CommArchHung* 1993, 153–162.
- KMTL 1994 = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy., szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest 1994.
- KOBÁLY 2001 = Kobály J.: Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről (Über die landnahme- und arpadenzeitlichen Funde der Karpatoukraine). *NyJAMÉ* 43 (2001) 197–224.
- KOBAL' 2012 = V. Kobal', J.: Davnougorski arheologični pam'jatki Zakarpattja, Ukraïna (Altmagyarische archäologische Funde aus Transkarpatien, die Ukraine). *MSROA* 33 (2012) 269–305.
- KOLNÍKOVÁ 1967 = Kolníková, E.: Obolus mřtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). *SlovArch* 15 (1967) 189–254.
- KOVÁCS 1985 = Kovács, L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. *PZ* 56 (1981) Heft 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 167 S., 53 Taf. und 19 Abb. *ActaArchHung* 37 (1985) 207–222.
- KOVÁCS 1986 = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986) 195–225.
- KOVÁCS 1986a = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochklappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). *CommArchHung* (1986) 93–121.
- KOVÁCS 1986b = Kovács L.: A tiszalúc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés (Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta [Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén] aus dem 11. Jh. Vorbericht). *ArchÉrt* 111 (1986) 218–223.
- KOVÁCS 1989 = Kovács, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *FontesArchHung* 1989.
- KOVÁCS 1990 = Kovács, L.: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke–L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló – I. Kiszely: A temető embertani vizsgálata (Anthropologische Untersuchungen des Gräberfeldes). *FontesArchHung*. Budapest 1987. *ActaArchHung* 42 (1990) 313–330.
- KOVÁCS 1990a = Kovács L.: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez (Zamena sabli mečom. K datirovke pogrebenij drevnih vengrov X–XI vekov s dvulezvjnym mečom – Säbel–Schwert Waffenwächsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10.–11. Jahrhundert). *ArchÉrt* 117 (1990) 39–49.
- KOVÁCS 1993 = Kovács, L.: Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.–11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert. *FascArchHist* 7 (1993) 45–60.
- KOVÁCS 1994a = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. *VAH* 6 (1994).
- KOVÁCS 1994 = Kovács L.: Fegyverek és pénzek. In: Honfoglalásról 1994, 181–194.
- KOVÁCS 1994–1995 = Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. Adattár (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jhs. Katalog). *CommArchHung* 1994–95, 153–189.
- KOVÁCS 1995 = Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 291–308.
- KOVÁCS 1995a = Kovács L.: Újra a nagyharsányi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról. *Századok* 129 (1995) 1075–1104.
- KOVÁCS 1996 = Kovács L.: Fegyver s vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. Budapest 1996, 81–108.
- KOVÁCS 1997 = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről [Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken]. *VAH* 7 (1997).
- KOVÁCS 1997a = Kovács, L.: István Dienes' größte Ausgrabung in Magyarhomorog-Könyadomb. *ActaArchHung* 49 (1997) 363–384.
- KOVÁCS 2003 = Kovács, L.: Beregszász–Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 54 (2003) 205–241.
- KOVÁCS 2005 = Kovács L.: Muszlim pénzek a 10. századi Kárpát-medencében. In: Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány. I. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2005, 35–96.

- KOVÁCS 2006 = A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth-twelfth century). In: *Testis temporum* 2006, 215–248.
- KOVÁCS 2007 = Kovács, L.: Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. *ActaArchHung* 58 (2007) 187–212.
- KOVÁCS 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge). HIMK Budapest 2011.
- KOVÁCS 2011a = Kovács L.: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez (Hätten wir es doch persönlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel). *MFMÉ–StudArch* 12 (2011) 559–608.
- KOVÁCS 2011–2012 = Kovács L.: Benepusztá és Vereb. Az elsőként ismertté vált két honfoglalás kori sír (1834, 1853) érméinek sorsa (Benepusztá und Vereb. Das Schicksal der Münzen der zwei ersten landnahmezeitlichen Gräber /1834, 1853/). *NK* 110–111 (2011–2012) 51–69 [2013].
- KOVÁCS 2012 = Kovács L.: Érmeleletes templom körüli temetőkről és templomukról a kora Árpád-kori Magyar Királyságban (1000–1141). In: *A honfoglaláskor* 2013, 147–206.
- KOVÁCS 2013 = Kovács L.: Érmeleletes templom körüli temetőkről és templomukról a kora Árpád-kori Magyar Királyságban (1000–1141). In: *A honfoglaláskor* 2013, 227–296.
- KOVÁCS 2014? = Kovács L.: A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadpusztai 11. századi temető. Kézirat, előkészületben. *MHKÁS* 9 (2014?).
- KOVÁCS–RÉVÉSZ 1992 = Kovács L.–Révész L.: Kenézlő – Fazekaszug. *RégFüz* 1:44 (1992) 57: Nr. 102.
- KÖHEGYI 1980 = Köhegyi, M.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun). *ActaArchHung* 32 (1980) 205–239.
- A KÖKORTÓL 1994 = A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994.
- KÖLTŐ 1991 = Költő L.: Balatonszemes, Landler Jenő u. *RégFüz* 1: 42 (1991) 53: Nr. 111.
- KÖLTŐ 1991a = Költő L.: Fonyód–Magyar Bálint Általános iskola. *RégFüz* 1: 42 (1991) 53: Nr. 112.
- KÖLTŐ 2002 = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. *RégKutMo*-1999 (2002) 266: Nr 318.
- KÖLTŐ 2003 = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. *RégKutMo*-2000 (2003) 234: Nr. 420.
- KÖLTŐ 2003a = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. *RégKutMo*-2001 (2003) 238–239: Nr. 303.
- KÖLTŐ–BAJZIK 2008 = Költő L.–Bajzik A.: Kora Árpád-kori temetőrészlet egy kaposvári lakóparkban. Előzetes jelentés az Ezüsthárs lakópark közműberuházások által érintett területének régészeti feltárásáról (Early Árpád-era cemetery section in a housing park in Kaposvár. Preliminary report on the archaeological survey of areas affected by public utilities instalment in the Ezüsthárs housing block). *SMK* 18 (2008) 171–224.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992 = Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában. Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzményei – Vörs (Ětničeskíe gruppy, archeologíckeskíe kul'tury v rannesredneveko-voj Pannonii. Predvaritel'nye rezul'taty raskopok v Věrsě, obl. Šomod' – Ethnika, archäologische Kulturen in frühmittelalterlichen Pannonien. Vorläufige Ergebnisse einer archäologischen Ausgrabung im Komitat Somogy/Vörs). *NyJAMÉ* 30–32 (1987–1989) 283–307.
- KÖLTŐ–LENGYEL–PAP–SZENTPÉTERI 1992a = Költő, L.–†Lengyel, I.–Pap, I.–Szentpéteri, J.: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert [Ungarn, Komitat Somogy]. Zur Problematik der Ethnika und archäologische Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien (Predbežné výsledky výskumov pohrebíská Vörs z 9.–11. storočia [Maďarsko, komitát Somogy]. K problematika etník a archeologických kul'túr vo včasnostredovekej Panónii). *SlovArch* 11 (1992) 223–241.
- KÖLTŐ–MÜLLER–SZENTPÉTERI–SZÓKE 1996 = Költő L.–Müller R.–Szentpéteri J.–Szóke B. M.: Kelet és Nyugat határán. In: *Évezredek* 1996, 103–140.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996 = Költő L.–Szentpéteri J.: A Vörs-Papkert „B” lelőhely VIII–XI. századi temetője. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szóke 1996, 115–121.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001 = Költő L.–Szentpéteri J.: Gondolatok az avar–magyar asszimilációról temetőelemzések alapján (Gedanken über die awarisch-ungarische Assimilation aufgrund von Gräberfeldanalysen). In: „Együtt a Kárpát-medencében”. A népvándorlások fiatal kutatóinak VII. összejövetele Pécs, 1996. szeptember 27–29. Szerk.: Kiss M.–Lengvári I. Pécs 2001, 119–134.
- KRASKOVSKÁ 1950 = Kraskovská, L.: Nové nálezy z doby slovanskej v Bešeňove na Slovensku (Nouvelles trouvailles de la période slave-ancienne à Bešeňov en

- Slovaquie). AR 2 (1950) 186–188, 285, 292.
- KRASKOVSKÁ 1958 = Kraskovská, L.: Výskum v Bešeňove roku 1950 (Ausgrabung in Bešeňov im J. 1958). SlovArch 6 (1959) 419–447.
- KRASKOVSKÁ 1964 = Kraskovská, L.: Datovanie ranohistorických a historických pamiatok mincami (Datierung von frühgeschichtlichen und geschichtlichen Denkmälern durch Münzen). SbSNM 58 (= Hist 4) (1964) 117–130.
- KRECSMÁRIK 1911 = ifj. Krecsmárik E.: Szarvasi középkori és őskori leletekről. Arch Ért 31 (1911) 378–382.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Elvek és utak. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1981 = Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben (Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales – Danye, kasajuščiesja zahoronenij, v rannyh vengerskih gramotah). ActaHist 71 (1981) 21–28.
- KRISTÓ 1995 = Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. SzegediKK 8 (1995).
- KRISTÓ 1997 = Kristó Gy.: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. Századok 131 (2007) 234–275.
- KRISTÓ 2003 = Kristó Gy.: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.
- KRISTÓ–MAKK 2001 = Kristó Gy.–Makk F.: A kilencedik és a tizedik század története. MSz [Budapest] 2001.
- KRIZSÁN 2010 = Krizsán Zs.: Pénzzel keltezett sírleletek Vas megye Árpád-kori temetőiben (Coin dated burial findings in cemeteries of the Árpadian-age in Vas county). Savaria 33 (2010) 119–143.
- KURCZ 1983 = Szent István király legendái. Ford.: Kurcz Á. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi G. Budapest 1983, 16–53.
- KUSTÁR 1996 = Kustár Á.: A karos-eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész 1996, 395–456.
- KUSTÁR–LANGÓ–MENDE 2007 = Kustár Á.–Langó P.–Mende B.: Harta-Freifelt honfoglalás kori temetője. In: Újabb eredmények 2007 (oldalszámozás nélkül).
- KÜRTI 1978/79 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes beszámoló (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). MFMÉ 1978/79/1, 323–347.
- KÜRTI 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11-ten Jahrhunderten). In: A kőkortól 1994, 369–386.
- KÜRTI 1994a = Kürti B.: Honfoglalók a Maros-torok táján. In: Honfoglalásról 1994, 161–170.
- KÜRTI 1996 = Kürti B.: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: Honfoglaló magyarság 1996, 59–63.
- KÜRTI 2001 = Kürti B.: Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában. Algyő 2001.
- KÜRTI 2007 = Kürti B.: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006. A Móra Ferenc Múzeumban 2006. november 27–28-án tartott tudományos ülészen elhangzott előadások. Szerk.: Tóth I. Szeged 2007, 103–120.
- LANGÓ 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.
- LANGÓ–SIKLÓSI 2012 = Langó P.–Siklósi Zs.: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn. In: A honfoglaláskor 2012, 207–223.
- LASZLOVSZKY 1986 = Laszlovszky J.: Tanyaszerű települések az Árpád-korban (Farm-steads in the Arpadian-Age – Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit). In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L. AranyJMK 4 (1986) 131–151.
- LÁSZLÓ 1941 = László Gy.: A népvándorlaskori temetők térképezéséről. Függelék Széll Márta dolgozatához (Sur la cartographie des nécropoles de l'époque de la migration des peuples. Annexe à l'étude de Mlle. Márta Széll). FolArch 3–4 (1941) 265–266.
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár 4. Budapest 1944.
- LIPTÁK 1952 = Lipták, P.: New Hungarian skeletal remains of the 10th century from the Danube-Tisza Plain (Újabb honfoglaló magyar leletek a Duna-Tisza közéről – Antropologičeskie nahodki èpohi zavoevanija strany iz meždureč'ja Dunaj-Tisza). AnnH-NMNH 3 (1952) 277–287.
- LIPTÁK–NEMESKÉRI–SZŐKE 1953 = Lipták, P.–Nemeskéri, J.–Szőke, B.: La description des découvertes (Mogil'nik XI veka v Kerpuste). In: NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953, I: 205–279.[1954]
- LIPTÁK 1953 = Lipták, P.: L'analyse typologique de la population de Képuszta au Moyen Age. In: Nemeskéri–Lipták–Szőke (1953) III: 303–370.
- LISKA 1996 = Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). BMMK 16 (1996) 175–208.
- LISKA 2005 = Liska A.: Békéscsaba, Mokri-, vagy Gorka-tanya. RégKutMo-2004 (2005) 177: Nr. 42.
- LISKA 2006 = Liska A.: Békéscsaba, Mokri (Gorka-tanya). RégKutMo-2005 (2006) 185–186: Nr. 39.
- LOTTERHOF 1971 = Lotterhof E.: A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata

- (Anthropological examination of the two 10th century cemeteries uncovered at Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 89–103.
- LŐRINCZY 1985 = Lőrinczy G.: Szegvár-Szölőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szölőkalja aus dem 10. Jh.). *CommArchHung* 1985, 141–162.
- LŐRINCZY 1996 = Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentés-Borbásföldön (Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentés-Borbásföld). *MFME–StudArch* 2 (1996) 177–189.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011 = Lőrinczy G.–Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna-Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh., der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). *MFME–StudArch* 12 (2011) 419–479.
- M[EDGYESI]–MESTERHÁZY 2008 = M[edgyesi P.]–Mesterházy K.: 9/137. [Mezőberény]-Kér-halomdűlő. In: Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. D.. *BMRT IV/3 = MRT* 10. Budapest 2008, 598–602.
- MADARAS 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében (Das vermutete Fortleben des Awentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quellen). In: *Alföld* 1993, 11–32.
- MAKK 2004 = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. *MHB* 14 (2004) 119–127.
- MAKKAY–SZÓKE 1989 = Makkay J.–Szóke B. M.: [Szarvas-]Káka, Kettőshalmi-dűlő. In: Jankovich–Makkay–Szóke 1989, 441–443: Nr. 8/108.
- MARCSIK 2011 = Marcsik A.: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. (27/71.) lelőhelyen feltárt humán csontváz-anyag (Humanes Knochenmaterial aus den Fundorten Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát und Kistelek M5 57 [27/71.]). *MFME–StudArch* 12 (2011) 493–504.
- MAROSI 1923–1926 = Marosi A.: A székesfehérvári rádiótelepi ásítás (Die Grabungen in der Nähe der Radiostation in Székesfehérvár). *ArchÉrt* 40 (1923–1926) 245–257.
- MEDGYESI 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 487–511.
- MEDGYESI 1995 = Medgyesi P.: Avar kori sírlet (?) és 10–11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról (Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jahrhundert von Gyulavarsánd-Laposhalom). *Altum Castrum* 4 (1995) 98–118.
- Mende 2013 = Mende B.: Kisebbségi temetkezési egységek önálló genetikai elemzése: A továbblépés lehetőségei. <http://www.btk.mta.hu/magyar-ostortenetitemacsoport.hu/tudomany-es-hagyomanyorzeskonferencia/287-regeszeti-embertan-genetika>
- MERSEBURGI 1999 = Merseburgi Thietmar: Krónika. In: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk.: Kristó Gy. *SzegediKK* 15. Szeged 1999, 107–114..
- MESTERHÁZY 1974 = Mesterházy K.: Győr-Pósdomb. *RégFüz* I:27 (1974) 73: Nr. 132.
- MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1984 = Mesterházy K.: Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Budapest 1983. *ArchÉrt* 111 (1984) 287–289.
- MESTERHÁZY 1984a = Mesterházy, K.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *PZ*, 56 (1981) Seite 3–167, Taf. 53. *Alba Regia* 21 (1984) 275–276.
- MESTERHÁZY 1989–1990 = Mesterházy K.: A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Hronologija istorii juvelirnoj masterskoj na teritoriji Verhnej Tissy i nahodok iz vremeni priobretenija vengrami rodiny). *EMÉ–Agraria* 25–26 (1989–1990) 235–274 [1991].
- MESTERHÁZY 1990 = Mesterházy K.: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Pogrebal'nyj porjadok v mogil'nike X–XI vv. iz Artanda – Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.-11. Jahrhundert). *ArchÉrt* 117 (1990) 50–57.
- MESTERHÁZY 1993 = Mesterházy K.: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 269–310.
- MESTERHÁZY 1994 = Mesterházy, K.: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte.* Hrsg. von Müller-Wille, M.–Schneider, R. *VF* 41 (1994) II: 23–65.
- MESTERHÁZY 1995 = Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (Le duc hongrois et son

- accompagnement dans le 10e siècle – The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). Századok 129 (1995) 1033–1052.
- MESTERHÁZY 1996 = Mesterházy K.: A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. Életünk 1996/8, 768–795.
- MESTERHÁZY 1996a = Mesterházy K.: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben. Századok 130 (1996) 861–876.
- MESTERHÁZY 1996b = Mesterházy K.: Ártánd-Nagyfarkasdomb. In: Honfoglaló 1996, 211–214.
- MESTERHÁZY 1996c = Mesterházy K.: Vereb. In: Honfoglaló 1996, 375–376.
- MESTERHÁZY 1998 = Mesterházy K.: Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata (Die archäologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen). In: Az Alföld társadalma (Society of Great Hungarian Plain – Die Gesellschaft der Großen Ungarischen Tiefebene). Szerk.: Novák L. AranyJMK 8 (1988) 19–45.
- MESTERHÁZY 2002 = Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. Századok 136 (2002) 327–340.
- MÉRI 1952 = Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásátások eredményéről (Otčet o raskopkah v Tisallék-Razompusta). I. ArchÉrt 79 (1952) 49–67.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SÓSKÚTI–SZ. WILHELM 2007 = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskúti K.–Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006. A Móra Ferenc Múzeumban 2006. november 27–28-án tartott tudományos ülészen elhangzott előadások. Szerk.: Tóth I. Szeged 2007, 121–134.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SÓSKÚTI–SZ. WILHELM 2007a = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskúti K.–Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. RégKutMo-2006 (2007) 199–200: Nr. 120.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005 = Mészáros P.–Paluch T.–Szalontai Cs.: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. RégKutMo-2004 (2005) 286: Nr. 361.
- MÓRA 1926 = Móra F.: Lovassírok Kunágotán (Reitergräber aus der Landnahmezeit in Kunágota). Dolgozatok 2 (1926) 123–135.
- MÜLLER 1968 = Müller R.: Zalasabar-Borjúállás. RégFüz I:22 (1969) 54.
- MÜLLER 1985 = Müller R.: Zalasabar-Borjúállás sziget. RégFüz I:38 (1985) 76: Nr. 143/1.
- MÜLLER 1992 = Müller, R.: Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalasabar-Dezsősziget. In: SZÓKE–ÉRY–MÜLLER–VÁNDOR 1992, 271–336.
- MÜLLER 1994 = Müller R.: Karoling udvarház és temetője Zalasabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalásról 1994, 90–98.
- MÜLLER 1996 = Müller R.: Zalasabar-Borjúállás-sziget. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szóke 1996, 135–139.
- MÜLLER 2004 = Müller R.: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről (Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta). In: Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője). Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 9–31.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1986 = B. Nagy K.–Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. RégFüz I:39 (1986) 64–65: Nr. 120.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1988 = B. Nagy K.–Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. RégFüz I:41 (1988) 69: Nr. 143.
- NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZÓKE 1953 = Nemeskéri, J.–Lipták, P.–Szóke, B.: Le cimetiére du XIe siècle de Képuszta. ActaArchHung 3 (1953) 205–370.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Grabfunde des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar). I–II. Budapest–Debrecen. MHKÁS 3 (2002).
- NEVIZÁNSKY 1979 = Nevizánsky, G.: Pohrebisko z konca 9. a 10. storočia v Bešeňove (Mogil'nik konca IX i X vv. v Bešeňove – Gräberfeld vom Ende des 9. und aus dem 10. Jh. in Bešeňov). SlovArch 27-2 (1979) 375–404.
- NEVIZÁNSKY–KOSTA (2009) = Nevizánsky, G.–Kosta, J.: Výskum staromadžarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937 (Grabung eines altmagyarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom in den Jahren 1926 und 1937). SlovArch 57 (2009) 301–354.
- NYÁRY 1873 = Br. [Báró] Nyáry A.: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. ArchKözl 9 (1873) 16–25.
- NYÁRY 1902 = Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. ArchÉrt 22 (1902) 210–241.
- NYÁRY 1904 = Nyáry A.: A pilinyi árpádkori temető. ArchÉrt 24 (1904) 50–70.
- ÓDOR 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna). WosinskyMMÉvk 21 (1999) 151–173.
- ÓDOR 2007 = Ódor J.: Tolna megye honfoglalás kori kutatásának elmúlt évtizede. Előzetes jelentés Fadd-Jegeshegy I. temetőjének ásátásáról. In: Újabb eredmények 2007.
- OLAJOS 2004 = Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. In: Változatok 2004, 111–118.

- Orosháza 1965 = Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. I–II. Orosháza 1965.
- PDOS 1989 = Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13 storočia. I. 1–2: Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Zostavovateľka: Bialeková, D. Nitra 1989.
- PDOS 1992 = Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13 storočia. II. Stredoslovenský Kraj. Zostavovateľka: Bialeková, D. Nitra 1992.
- PICHLEROVÁ 1977 = Pichlerová, M.: Ďalšie hroby z 10.–11. storočia v Bratislave-Rusovciach (Weitere Gräber aus dem 10.–11. Jh. in Bratislava-Rusovce). AVANS-1976 (1977) 232–233.
- PICHLEROVÁ 1980 = Pichlerová, M.: Výskum pohrebiska z doby bronzovej, doby rímskej a z povel'komoravského obdobia v Bratislave-Rusovciach (Untersuchungen eines bronzezeitlichen, eines römerzeitlichen und eines nachgrossmährischen Gräberfeldes in Bratislava-Rusovce). AVANS-1978 (1980) 218–223.
- PICHLEROVÁ 1983 = Pichlerová, M.: Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach (Fortsetzung der Grabung in Bratislava-Rusovce). AVANS-1982 (1983) 208–211.
- PULSZKY 1878 = Pulszky F.: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. MTAÉvk 16 (1878) 57–66.
- PULSZKY 1891 = Pulszky F.: A magyar pogány sírletek. ÉTTK 14 (1891).
- RACZKY 1984 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz 1:37 (1984) 22–23: Nr. 46.
- RACZKY 1985 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz I:38 (1985) 22–23: Nr. 42.
- RACZKY 1987 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz 1:40 (1987) 22–23: Nr. 43.
- REIZNER 1891 = Reizner J.: Magyar pogánykori sírletek (Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet). ArchÉrt 112 (1891) 91–114.
- REJHOLCOVÁ 1974 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch (Gräberfeld aus dem 10.–12. Jahrhundert in Nové Zámky). SlovArch 22 (1974) 435–463.
- REJHOLCOVÁ 1976 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá). SlovArch 24 (1976) 191–234.
- REJHOLCOVÁ 1995a = Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg. ASM 15 (1995).
- REJHOLCOVÁ 1995b = Rejholcová, M.: Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse. ASM 15 (1995).
- RÉVÉSZ 1984/85 = Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? (Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn – Byli li boľšesemejnye mogil'niki u vengrov-obretatelej rodiny?). MFMÉ 1984/85-2, 615–640.
- RÉVÉSZ 1990 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta). HOMÉ 37 (1999) 267–299.
- RÉVÉSZ 1994 = Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: A honfoglalásról 1994, 139–150.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). MHKÁS 1 (1996) Miskolc.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentcsaba-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán (Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentcsaba-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó). MFMÉ–StudArch 2 (1996) 299–336.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Temetkezési rend. In: Honfoglaló 1996, 37–43.
- RÉVÉSZ 1996c = R. L. [Révész L.]: Tarcál-Rimai dűlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). In: Honfoglaló 1996, 120–123.
- RÉVÉSZ 1996d = Révész L.: Bodrogvécs. In: Honfoglaló 1996, 140–142.
- RÉVÉSZ 1996e = Révész L.: Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető. In: Honfoglaló 1996, 150–157.
- RÉVÉSZ 1996f = Révész L.: Mándok-Tetenke. In: Honfoglaló 1996, 158–159.
- RÉVÉSZ 1996g = Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. In: Honfoglaló 1996, 308–311.
- RÉVÉSZ 1996h = Révész L.: Piliny-Leshegy. In: Honfoglaló 1996, 402–403.
- RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. Századok 131 (1997) 215–233.
- RÉVÉSZ 1997a = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely). MFMÉ–StudArch 3 (1997) 169–189.
- RÉVÉSZ 1997b = Révész, L.: Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. ActaArchHung 49 (1997) 419–451.
- RÉVÉSZ 1998 = Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien) MFMÉ–StudArch 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 2000 = Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén (Nachgrabung im

- Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér). NyJAMÉ 42 (2000) 7–32.
- RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén (Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas – The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas). Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2001a = Révész L.: Karcsa, Kormoska. RégKutMo-1998 (2001) 152–153: Nr. 106.
- RÉVÉSZ 2005 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán (Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla). NyJAMÉ 47 (2005) 163–213.
- RÉVÉSZ 2006 = Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés (Dating options of the graves from the time of the magyar conquest. Archaeological dating – scientific dating – Möglichkeiten einer Datierung der Gräber aus der Zeit der Landnahme durch die Ungarn. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung). Arrabona 44/1 (2006) 411–440.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). MHKÁS 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2011 = Révész L.: 11. századi temető Karcsa-Kormoskán (Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 529–558.
- RÉVÉSZ–FODOR 1997 = Révész L.–Fodor I.: Vereb. RégFüz I:49 (1997) 82: Nr. 110.
- RÉVÉSZ–WOLF 1993 = Révész L.–Wolf M.: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásátásáról (Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7.–9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd). In: Alföld 1993, 101–124.
- [RÓMER] 1869 = [Rómer F.] (Galgóczi). ArchÉrt 1 (1869) 105.
- RÓMER 1871 = Rómer F.: A galgóczi ezüstdísz lelet. ArchÉrt 4 (1871) 165–166.
- RUTTKAY 1992 = Ruttkay, A.: Novoveká fáza cintorína na „Kostolci” pri Dučovom – problematika mincí toliarového obdobia v hroboch (Neuzeitliche Friedshofsphase von „Kostolec” in Ducové – Problematik der Münzen der Talerzeit in Gräbern). SlovNum 12 (1992) 91–113.
- RUTTKAY 2005 = Ruttkay, A. T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról (On the archaeological investigation of churchyards in Slovakia). In: Halál 2005, 31–57.
- ŠALKOVSKÝ 1989 = Šalkovský, P.: 4/4. Bratislava, časť Devínska Nová Ves 29: Poloha Pri tehelni. PDOS 1989, I.1: 31.
- SÁGI 1958 = Sági K.: Nagyrada. RégFüz I:10 (1958) 34–35.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1988 = Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. JRGZM 35 (1988) 373–478.
- SELMECZI 1992 = Selmeczi L.: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. FolkIEthn 64 (1992).
- SELMECZI 2011 = Selmeczi L.: Kötöny népe Magyarországon. Karcag 2011.
- SIKLÓSI–LANGÓ 2007 = Siklósi Zs.–Langó P.: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlön. In: Újabb eredmények 1997 (oldalszámozás nélkül).
- Cs. Sós 1969 = Cs. Sós, Á.: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–1963. ActaArchHung 21 (1969) 51–103.
- Cs. Sós 1971 = Cs. Sós Á.: Az Árpád-kori temető (The cemetery). In: Cs. Sós Ágnes–Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. I: FolArch 22 (1971) 105–120, 139–140.
- STAŠŠÍKOVÁ–ŠTUKOVSKÁ 1993–94 = Staššíková–Štukovská, D.: Nález ranouhorských mincí na pohrebisku v Borovciach (Funde frühungarischer Münzen in der Grabstätte in Borovce). BS 32 (1993–94) 208–213.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1975 = Štefanovičová, T.: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí (Die Burg Bratislava im 9.–12. Jahrhundert). Bratislava 1975.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1989 = Štefanovičová, T.: Bratislava, časť Staré Mesto. In: PDOS I:1 (1989) 21–22: Nr. 2.
- STLOUKAL–HANÁKOVÁ–KOLNÍK–VYHNÁLEK 1971 = Stloukal, M.–Hanáková, H.–Kolník, T.–Vyhňálek, L.: Antropologia raňestredovekého pohrebište v Abrahámu (Anthropologie der frühmittelalterlichen Begräbnisstätte in Abraham). SbnNM-B 27 (1971):3, 57–131.
- SZABÓ 1966 = Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest 1966.
- SZABÓ 1976 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseinek párhuzamai (Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. III. Beschreibung der Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen – Poselenie i mogil'nik èpohi pravlenija dinastii Arpadov v Šarude. III. Opisanie mogil'nik, čerty ego shodstva s izvestnymi v Vengrii pogrebenijami s neobyčnymi trupopoloženijami). EMÉ 14 (1976) 17–89.

- SZABÓ 1987 = Szabó, J. Gy.: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *CommArchHung* 1987, 83–98.
- SZALONTAI 1987–1989 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. II: Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője (Zametki po istorii Vengerskoj nizmennosti v IX veke. II: Avarskij mogil'nik Sarvaš-Kakapusta-Kettőshalom – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. II: Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom). *NyJAMÉ* 31–32 (1987–1989) 309–347 [1992].
- SZATHMÁRY 2003 = Szathmáry L.: Az Ibrány-Esbóhalom X–XI. századi temetőjének csontvázletelein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása (A summary of the results of the examinations on the skeletal finds from the 10th–11th century cemetery at Ibrány-Esbóhalom). In: Istvánovits 2003, 385–391.
- SZATHMÁRY–GUBA 1999 = Szathmáry L.–Guba Zs.: Honfoglalás kori csontvázletek Szabolcsból (Skeleton remains from Szabolcs County /NE Hungary/ dating from the time of the Hungarian Conquest). *NyJAMÉ* 41 (1999) 459–485.
- SZATMÁRI–VÁGÓ 1993 = Sztalmári I.–Vágó Cs.: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Szerk.: Szabó Ferenc. Medgyesegyháza 1993, 8–66.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1993 = Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság (Noch einmal Regino und das zeitgenössische Ungarum). In: *Alföld* 1993, 227–236.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 = Szekeres L.–Szekeres Á.: Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón. (Subotica - Azotara). Szabadka 1996.
- SZENDREI 1898 = Szendrei J.: A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. *ArchÉrt* 18 (1898) 7–14.
- SZENTPÉTERI 2008 = Szentpéteri J.: Solt, Tételhegy. *RégKutMo*-2007, 273–274: Nr. 301.
- SZENTPÉTERI 2010 = Szentpéteri J.: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen (Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county). *RégKutMo*-2009, 53–80.
- SZÉLL 1940 = Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolgozatok* 16 (1940) 159–180.
- SZÉLL 1941 = Széll M.: XI. századi temetők Szentés környékén (Les cimetières du Xème siècle aux environs de Szentés). *FolArch* 3–4 (1941) 231–265.
- SZÉLL 1943 = Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Csongrád vármegye területén (Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád). *Dolgozatok* 19 (1943) 176–182.
- SZŐKE 1953 = Szőke, B.: Le cimetière de Képuszta (XIe siècle). Résultats archéologiques des fouilles (Vývody iz arheologičeskogo obsledovanja mogil'nika v Kerpuste). In: Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, II: 281–301 [1954].
- SZŐKE 1953a = Szőke B.: A képusztai XI. századi temető régészeti eredményei. Kézirat. Budapest 1953?, 1–44.
- SZŐKE 1959 = Szőke B.: A bjelobrdoi kultúráról (O belobrodskoj kulture – Sur la civilisation de Bjelobrdo). *ArchÉrt* 86 (1959) 32–47.
- SZŐKE 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *RégTan* 1 (1962).
- SZŐKE 1976 = Szőke B. M.: Zalavár (Zalavar). *ZGy* 6 (1976) 69–103.
- SZŐKE 1992 = Szőke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc-Ófalu. In: Szőke–Éry–Müller–Vándor 1992, 41–203.
- SZŐKE 1993 = Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról (Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: *Alföld* 1993, 33–43.
- SZŐKE 1994 = Szőke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: Honfoglalásról 1994, 77–84.
- SZŐKE 1995 = Gyula László Bibliography 1928–1994. Compiled by István Szőke. *ABVE* 14 (1995).
- SZŐKE 1996 = Szőke B. M.: Karoling-kor. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szőke 1996, 123–135.
- SZŐKE 2005 = Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire). In: *Halál* (2005) 19–30.
- SZŐKE 2011 = Szőke B. M.: Pannónia a Karoling-korban. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest 2011.
- SZŐKE–ÉRY–MÜLLER–VÁNDOR 1992 = Szőke, B. M.–Éry, K.–Müller, R.–Vándor, L.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. *Antaeus* 21 (1992).
- SZŐKE–NEMESKÉRI 1954 = Szőke, B.–Nemeskéri, J.: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuraňoch (A bešeňov [Zsitvabesenyő]-papföldi őskori és 11–12. századi temető). *SlovArch* 2 (1954) 105–130.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló – Kiszely, I.: A temető embertani vizsgálata (Anthropologische

- Untersuchungen des Gräberfeldes). *FontesArchHung*. Budapest 1987.
- SZŐKE-VÁNDOR 1996 = Szőke B. M.-Vándor L.: Balatonmagyaród-Felső Koloni dűlő. *RégFüz* 1:47 (1996) 61: Nr. 89.
- TAKÁCS 1994 = Takács M.: *falu. KMTL* 1994, 207–210.
- TAKÁCS 1997 = Takács M.: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131 (1997) 169–215.
- TAKÁCS-PASZTERNÁK 2000 = Takács M.-Paszternák I.: A győr-homokgödöröki 10–11. századi temetőrészletek és középkori település (Fragments of cemeteries from the 10–11th centuries and medieval settlement at Győr-Homokgödörök). In: *A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák T.-Váradi A. *HevesMRK* 2 (2000) 253–309.
- TAKÁCS 2006 = Takács M.: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között (Die mittelalterliche Archäologie zwischen 1918 und 1987 in der Voivodina). In: *Testis temporum* 2006, 147–179.
- TESTIS TEMPORUM 2006 = *Testis temporum, vita memoriae*. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. A kötetet gondozta. F. Romhányi B. *StudCarol* 7:3–4 (2006).
- TETTAMANTI 1971 = Tettamanti S.: A zalavár-községi I. számú XI. századi temető (Mogil'nik № 1 XI-go veka v Zalavar-Kézsege – Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár-Község, 11. Jh.). *ArchÉrt* 98 (1971) 216–244.
- TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *StudComit* 3 (1975) 79–123.
- TOČÍK 1963 = Točík, A.: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši (Gräberfeld und Siedlung aus der Zeit der awarischen Reiches aus Prša). *SlovArch* 11 (1963) 121–198.
- TOČÍK 1968 = Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *ASC* 3 (1968).
- TOČÍK 1971 = Točík, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *SlovArch* 19 (1971) 135–276.
- TOČÍK 1992 = Točík, A.: Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–10. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–10. Jahrhundert). *StZvAÚSAV* 28 (1992) 5–250.
- TOMIČIĆ 1991 = Tomičić, Ž.: Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II (New contributions to the evaluation of the remains of the mediaeval cemetery Bijelo Brdo II). *PriloziIAZ* 8 (1991) 95–148.
- TOMIČIĆ 1993–1995 = Tomičić, Ž.: Baranja u svetlu arheoloških svjedočanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar (Baranja in the light of archaeological evidences of Bijelo Brdo culture. A contribution to the analysis of Majs-Udvar Early Middle Ages graveyard). *OZ* 22–23 (1993–1995) 71–97 [Osijek 1997].
- TOMIČIĆ 1994–1995 = Tomičić, Ž.: Baranja im Lichte archäologischer Zeugnisse der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Analyse des frühmittelalterlichen Gräberfeldes Majs-Udvar (Baranja u svetlu arheoloških svjedočanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar). *PriloziIAZ* 11–12 (1994–1995) 71–98 [Zagreb 1997].
- TOMKA 1971 = Tomka P.: A Győr, Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai (Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető-dűlő – Vnutrennie gruppy na kladbišče avarskoga perioda raskopannogo v D'ër-Téglavetë-djule). *Arrabona* 13 (1971) 55–97.
- TOMKA 1994 = Tomka P.: (21/2. Lébény-Kaszásdomb). *RégFüz* 1:46 (1994) 19.
- TOMKA 1996 = Tomka P.: „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17–1996. január 31. *CommArchHung* 1996, 251–253.
- TOMKA 2000 = Tomka P.: Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez (Archaeological commentary on the trephined skull of grave 44 in the 10–11 century graveyard of Lébény-Kaszás – Archäologischer Kommentar zum trepaniertem Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh.). *Arrabona* 38 (2000) 63–96.
- TÓTH 2011 = Tóth A.: A Nyíri Mezőség a 10–11. században. Doktori (PhD) disszertáció. I–II. Kézirat. Budapest 2011.
- TÓTH-PAP 2007 = Tóth G.-Pap I. K.: Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora Árpád-kori temetőjének embertani adatai (Anthropological data to the early Arpadian-age cemetery of Szombathely-Kisfalud street). *FolAnthr* 6 (2007) 83–94.
- TÖRÖK 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorlaskori emlékeink között (Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 12 (1936) 101–177.
- TÖRÖK 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *ArchHung* 39 (1962) Budapest.
- TÖRÖK 1982 = Török, Gy.: Awarer- und landnahme-

- zeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). In: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte II. Berlin 1982. AFD Beiheft 17 (1982) 41–56.
- TROGMAYER 1960–62 = Trogmayer O.: X–XII. századi magyar temető Békésen (Ein ungarischer Friedhof in Békés). MFMÉ (1960–62) 9–38.
- TRUGLY 1989 = Trugly, A.: 4/148. Bodza, část' Holiare, Halomdomb. In: Pramene 1989, I.1: 114–115: Nr. 3.
- TRUGLY 1989a = Trugly, A.: Hurbanovo (Pieskovisko). In: Pramene I:1 (1989) 119: Nr. 3.
- TÜRK 2011 = Türk A. A.: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Doktori értekezés I–II. Szeged 2011.
- Újabb eredmények 2007 = „Legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Anonymus. Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. A 65 éves Kovács Lászlónak szeretettel barátaitól és tanítványaitól. Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 30–június 1. Tézisek. Szerk. Révész L. Egy példányos kézirat. Budapest 2007 (oldalszámolás nélkül).
- Változatok 2004 = In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. MHB 14 (2004).
- VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez (Landnahmezeitliche Gräber in Szer [Kom. Csongrád] 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: A kőkortól 1994, 387–403.
- VÁLYI 1996 = Vályi K.: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Honfoglaló magyarság 1996, 43–58.
- VÁNDOR 2002 = Vándor L.: Zalavár a királyi vármegye központja. In: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Főszerk.: Vándor L., szerk.: Béres K. Zalaegerszeg 2002, 101–124.
- VÉKONY–CSEH 2001 = Vékony G.–Cseh J.: Bana, Ördögásta-hegy. RégKutMo-1998 (2001) 127: nr. 13.
- VINSKI 1959 = Vinski, Z.: Ausgrabungen in Vukovar. Archlug 3 (1959) 99–109.
- ZÁBOJNÍK 1989 = Zábójník, J.: Šaľa. Pieskovňa. In: Pramene I:1 (1989) 101–102: 5.

DIE LANDNAHMEZEITLICHEN UND FRÜHARPADENZEITLICHEN GRÄBERFELDER VON QUARTIERE
UND DÖRFER MIT HINBLICK AUF DIE VORGESCHICHTE
(EIN ABRISS)

In der Einführung (I.) überblickte ich einige solche Bestattungsformen, wie Doppelgräber, kleinfamiliäre Gräberfelder, mit seinen Dienern bestatteter vornehmer Mann, um eine vornehme Frau bestattete Männer, Gräberfeldern mit entfernten Gräbern, die meisten nicht aus ganz freigelegten Fundstellen stammen, und so könnten sie theoretisch in die Reihe der Quartier- oder Dorfgräberfelder gehören (vgl. *Tabelle 1.*). Diese beiden Gräberfeldtypen versuchte ich danach zu trennen, ob sie niedrige oder hohe Gräberzahl hatten, was auch auf die Zahl und Ansiedlungsdauer der Bevölkerung hinweist. Diese Dualität versuchte ich mit der Gegenüberstellung der Quartiere und Dörfer zu erklären (vgl. *Tabelle 2. und 2a.*).

Im Kapitel II. führe ich jene Typen des Transdanubischen und oberungarischen (heute slowakischen) Gräberfelder aus dem 9. Jahrhundert vor, in welchen auch nach der ungarischen Landnahme (895) bestattet wurde: Typ I.: Dorfgräberfelder des 9–12. Jahrhunderts, Typ II.: im 9. Jahrhundert geöffnete und noch im 10. Jahrhundert genutzte Kirchenfriedhöfe, Typ IIIa.: in der Mitte des 9. Jahrhunderts geöffnete und am Ende bzw. am Anfang des 10. Jahrhunderts aufgegebene Dorfgräberfelder. Auf dem Gebiet der spätawarenzeitlichen Gräberfeldern freigelegten nicht kontinuierliche Gräber des 10–11. Jahrhunderts bilden den Typ IIIb., wo die Forschung kein Weiterleben beweisen konnte.

Im Kapitel III. beschäftige ich mich mit den Gräberfeldtypen nach der ungarischen Landnahme. Wegen der grossen Fundstellenzahl werden sie hier nicht einzeln besprochen. In den Gräberfeldern der Quartiere des 10. Jahrhundert (Typ IV) sind die charakteristischen Bestattungssitten der Ungarn mit reichen und vielfältigen Fundmaterial überliefert, die meistens durch fremde

Münzen, vorwiegend nach tpq., datierbar sind. Aus diesen fehlen bisher die ungarischen Denare. Der Gräberzahl nach (25–75) kann man annehmen, dass diese Bevölkerung ihren Siedlungsplatz frei wechselte. Mit unbekannter Häufigkeit zogen sie weiter, gaben ihre alten Gräberfelder auf und öffneten neue. István Bóna wollte in der grossen Gruppe mit mehrheitlichen Männergräbern die planmässig angesiedelten Krieger finden, die nach seiner Ansicht ein Netzwerk von Wachstationen bis zum Ende des ersten Drittel bzw. Mitte des 10. Jahrhunderts bildeten, aber die Untersuchung der Angaben bekräftigte diese Annahme nicht (vgl. *Tabelle 3.*). Der Grund für die Absonderung der nur im 10. Jahrhundert genutzte Dorfgräberfelder mit „ärmeren Beigaben“ (Typ V.) war das Fehlen der ungarischen Münzen des 11. Jahrhunderts, die in den Dorfgräberfeldern der Ungarn und der weiterlebenden Bevölkerung im 10–12. Jahrhundert (Typ VI.) natürlich schon auftraten. Eine wichtige Station der Forschungsgeschichte bedeutet die Systematisierung von Béla Szóke (vgl. *Tabelle 4.*). Die Entstehung der archäologischen Kultur vom gemeinen Volk des Ungarischen Königreichs (früher als Bijelo Brdo Kultur genannt) fand in den früheren (Typ I–II.), zeitgenössischen (Typ V–VI.) und in den folgenden im Großen und Ganzen am Ende des 10. und Anfang des 11. Jahrhunderts geöffneten Dorfgräberfeldern (Typ VII.) statt. Nach der Staatsgründung im 11. Jahrhundert wurden die Kirchen errichtet und dann die Kirchenfriedhöfe geöffnet (Typ VIII.), die spätestens nach der Herrschaft von Béla II. (1131–1141) mit der Aufgabe der Gräberfeldern Typ I. und VI–VII. die alleinigen wurden.

Die zum Text angefügten Beilagen 1–4. erklären die Tabellen 1–4.